Rus İşgali Devrinde
OSMANLI DEVLETİ İLE TÜRKİSTAN HANLIKLARI ARASINDAKİ SİYASİ MÜNASEBETLER
(1775-1875)

MEHMET SARAY

1. Baskı: 1994

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VII. Dizi-Sayı: 158[1]

Rus İşgali Devrinde OSMANLI DEVLETİ İLE TÜRKİSTAN HANLIKLARI ARASINDAKİ SİYASİ MÜNASEBETLER (1775-1875)

MEHMET SARAY

2. Baskı



ANKARA, 2017

Saray, Mehmet, 1942-
Rus işgali devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan hanlıkları arasındaki siyasi münasebetler, 1775-1875 / Mehmet Saray.— 2. baskı. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2017.

viii, 200, [6] s. : resim, harita ; 22 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; VII. Dizi-Sayı: 158[1])

Bibliyografya ve indeks var.
ISBN 978 - 975 - 16 - 0654 - 9

1. Türkiye _ Dış ilişkiler _ Orta Asya _ Tarih. 2. Orta Asya _ Dış ilişkiler _ Türkiye _ Tarih. 3. Türkye _ Dış ilişkiler _ Tarih _ 1775-1875. 4. Diplomatik ilişkiler. I. E.a. II. Dizi.

956.10154

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yönetim Kurulu'nun 18/06/2015 tarih ve 703/19 sayılı kararı gereği 1000 adet basılmıştır.

ISBN 978-975-16-0654-9

Baskı
Sarıyıldız Ofset Ltd. Şti.
İvogsan Ağaç İşleri Sanayi Sit.
1358. Sokak No: 31 Ostim/ANKARA
Tel: (0312) 395 99 94 -95 Faks: (312) 394 77 49

İÇİNDEKİLER

1 - ÖNSÖZ VII

2 - GİRİŞ 1

A - Türkistan'ın coğrafi ve siyasi durumu 1

B - Rusya'nın Asya'da yayılması 3

C - Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları arasındaki ilk münasebetler 3

3 - XVIII. ASRIN SON ÇEYREĞİNDEN XIX. ASRIN SON ÇEYREĞİNE KADAR OSMANLI DEVLETİ İLE TÜRKİSTAN HANLIKLARI ARASINDAKİ MÜNASEBETLER 21

I - Rusya'nın Osmanlı Devleti aleyhinde yayılmasının Osmanlı Türkistan münasebetlerine tesiri (1775-1792) 21

II - Rusya'nın Türkistan istikametinde yayılmasının Osmanlı - Türkistan münasebetlerine tesiri (1800-1873) (Rusya'nın Hokand, Buhara ve Hive'yi işgali) 33

III - Osmanlı Devletinin Türkistan siyasetinin son safhası 116

A - Osmanlı Devleti ve Yakub Bey (1873-1877)..... 116

B - Osmanlı Devleti ve Afganistan..... 129

IV - Osmanlı Devleti, Türkmenistan ve Azerbaycan 132

A - Osmanlı Devleti ve Türkmenler 132

B - Osmanlı Devleti ve Azerbaycan Türkleri 147

4 - SONUÇ 159

5 - KAYNAKLAR VE İNCELEMELER HAKKINDA ... 161

6 - EKLER 165

7 - BİBLİYOGRAFYA 179

8 - TÜRKİSTAN TARİHİNİN ÖNEMLİ OLAYLARININ KRONOLOJİSİ 187
9 - DİZİN 195
10 – RESİMLER
11 – HARİTALAR

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları arasındaki münasebetleri daha önce doktora konusu olarak çalışmak istemiştim. Fakat, doktoramı yaptığım İngiltere'den Türkiye'ye sık sık gelip arşivlerimizde çalışmak imkânı bulamadığım için bu arzumu gerçekleştirememiştim. Bunun üzerine, doktora konusu olarak Türkmenleri işlemiş ve bu arada Rusların Türkistan'ı işgali ile ilgili İngiliz vesikalarını o ülkenin arşivlerinden toplamış idim. Türkiye'ye dönüşümde, kendi arşivlerimizde yarıda kalan çalışmalarımı tanımlayarak bu araştırmayı ortaya çıkarma imkânını buldum.

Bu çalışma, başlığından da anlaşılacağı gibi, Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları arasındaki bir asırlık (XVIII. asrın son çeyreğinden XIX. asrın son çeyreğine kadar) münasebetleri içine almaktadır. Fakat, bu devreyi daha iyi anlayabilmek için, meseleye kısaca başlangıçtan itibaren bakmak lüzûmu hâsıl olmuştur.

Bu araştırma ile bir taraftan İslâm âleminin lideri Osmanlı devleti'nin Orta Asya'daki Müslüman Türk Hanlıklarına ve Azerbaycan'a karşı tâkip ettiği siyâseti ortaya koymaya, diğer taraftan da bu hanlıkların Osmanlı Devleti'ne karşı tutumlarını izah etmeye çalıştım. Ayrıca, taraflar arasındaki münasebetlere Rus yayılmasının ne dereceye kadar tesir ettiğini izâh ettim.

Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları arasındaki münasebetlerde bir nevi ittifak havası görülür. Bu ittifak havasının doğmasına taraflar için birer tehlike olarak görünen Şiî İran ile devamlı güneye yayılma siyâseti tâkip eden Çarlık Rusyası sebep olmuşlardır. Bu müşterek düşmanlardan bilhassa Rusya, tarafların varlığını en çok tehdid eden bir tehlike hâline geldiği için, onların münasebetlerine en çok tesir eden de o olmuştur. Bu yüzden, meseleyi, şu iki nokta-i nazardan tedkîk ettim, a) Rusya'nın Osmanlı Devleti aleyhinde yayılmasının Osmanlı-Türkistan münasebetlerine tesiri, b) Rusya'nın Orta Asya'da yayılmasının Osmanlı-Türkistan münasebetlerine tesiri. Bu arada, tarafları birbirine yaklaştıran Rusya yayılmasını ve bunun sebeplerini etraflıca izah etmeye çalıştım.

Türk tarihinin ve kültürünün çok ihmal edilen bir sahâsının siyâsi olaylarını ortaya koymaya çalıştığım bu araştırmayı yaparken ve her zamanki gibi lütfedip yardım, tavsiye ve teşviklerini esirgemeyen rahmetli hocalarım Ord. Prof. Dr. A. Zeki Velidi Toğan, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu ile Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'nu şükranla yâd ederim. Ayrıca, rahmetli Kırımlı Dr. Meşkûre Eren ile Türkistanlı Dr. Baymirza Hayıt'a nazik yardımları ve teşvikleri için teşekkür ederim. İngiliz ve Türk arşivleri mensuplarına yardımları için, bu kitabın basımında gösterdiği titizlikten dolayı da Türk Tarih Kurumu Başkanına ve personeline teşekkürü bir borç bilirim.

GİRİŞ

A - Türkistan'ın coğrafî ve siyasî durumu :

Bugün Orta Asya diye tanıtılan ve Türklerin tarihinde önemli bir yeri olan Türkistan'ın coğrafî sınırlarını şöyle çizebiliriz : Batı'da Hazar denizi ile Horasan dağları, güney'de Hindikuş ve Kûh-i Sefîd dağları, kuzey'de Kazakistan bozkırlarının şimâl sınırlan arasında kalan ve 5.340.066 km²'lik sahayı içine alan bir bölgedir. Tarih ve etnografya yönünden tamamıyla bir Türk ülkesi olan Türkistan, bugün Rusya ve Çin arasında taksim edilmiş vaziyettedir. Çin işgali altında kalan ve 1.503.563 km²'ye bulan kısmına *"Doğu Türkistan"* Rus işgali altında kalan ve 3.836.503 klm²'yi bulan kısmına da *"Batı Türkistan* * denilmektedir[1]. Türkistan, bu kadar geniş bir sahayı içine almasına rağmen, XIX. asrın başlarında nüfusu ancak 10 milyon civarında idi[2]. Bu nüfusun 7 milyonu Batı, 3 milyonu da Doğu Türkistan'da yaşamakta idi. Tabiî zenginlikleri bol olan Türkistan'da halk, geçimini ziraât, ticaret ve hayvancılık yaparak sağlardı.

Türkistan, siyasî yönden büyük karışıklıklara sahne olmuştur. Selçuklu'lar önderliğinde Türklerin önemli bir kısmının Ön-Asya'ya yayılmalarından sonra zuhur eden Moğol istilâsı ve onu tâkiben gelen Timur İmparatorluğu zamanında ülke ve ahâli büyük sıkıntılar çekmiş, bilâhere Timurlu'lar zamanında gelişen kültür ve san'at hayatı halkın iktisadî durumunu bir dereceye kadar düzeltmesine fırsat vermişti. Timurlu'ları ortadan kaldırarak Türkistan'a hâkim olan Özbekler, çok geçmeden parçalanarak üç hanlık hâline gelmişlerdir. Bu üç hanlık, Batı Türkistan'da uzun süre müstakil olarak varlığını devâm ettirmeye muvaffak olmuştur. Bu hanlıklardan Buhâra 1500'de, Hîve 1511'de ve Hokand ise 1700'de kurulmuştur. Hanlıkların içinde en eskisi olan Buhâra'nın 3, Hîve'nin 2 ve Hokand'ın 1 milyon civarında nüfusu vardı. Zaman zaman Çin istilâsına uğrayan

---

[1] A.Z.V. Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul, 1942-47, s. 1.

[2] M. Holdswarth, *Turkestan in the Nineteenth Century*, Oxford, 1959, s. 2-5.

Doğu Türkistan'da ise, kurulan müstakil Kâşgar Devleti'nin nüfusu da 3 milyon civarında bulunuyordu.

XIX. asrın ortalarında Rus işgalinden önce, Türkistan Hanlıkları'nın sınırları şöyle idi: Buhâra Emirliği : Zarafşan vâdisi başta olmak üzere Kaşka, Karategin, Andican, Semerkand, Buhâra, Karşi, Hisar, Kerki ve Çizak vilâyetlerinden meydana geliyordu. Hîve Hanlığı : Hârezm vâdisi başta olmak üzere Aral Gölü'nün güneyinden Merv'e kadar uzanan sahâyı içine alıyordu. Belli başlı şehirleri Hîve, Kongrad, Ürgenç, Gazavat ve Hazerasp idi. Hokand Hanlığı : Fergâna vâdisi esas olmak üzere geniş bir sahâyı içine alan bu hanlık, doğuda Issık gölden batıda Sir-Derya'ya, güneyde Pamir dağlarından kuzeyde Kazakistan bozkırlarına kadar uzanıyordu. En önemli şehirleri şunlar idi : Hokand, Taşkent, Margilan, Evliya-Ata, Pişpek, Namangan, Türkistan (Yesi) ve Akmescid[3]. Kâşgar devleti: Esas olarak Tarım havzasında kurulan bu devletin en önemli vilâyetleri de şunlar idi: Kâşgar, Yarkent, Aksu, Hoten, Turfan, Balasagun, Beşbalık ve Urumçi.

Türkistan'da kurulmuş olan bu müstakil dört devletin, iktisadî ve kültürel hayadan oldukça zayıf idi. Bunun en büyük sebebi, XVI. asrın başlarından itibaren Avrupalıların deniz yoluyla Hindistan'a ve Çin'e gidebilmeleri ve Şiî İran'ın, Türkistan'ı Orta-Doğu'ya bağlayan ticâret yollarını kapatması idi[4]. Bu ise, Çin ve Hind mallarının Karadeniz ve Akdeniz limanlarına ulaştırılmasından büyük ticârî kazançlar temin etmiş olan Türkistan halkının gittikçe fakirleşmesine ve neticede, kültür ve medeniyet sahâsında geri kalmasına sebep olmuştur. Bu fakirlik, çok geçmeden Türkistan'ın askerî gücüne de tesir etmiş ve bilhassa ateşli silâhlar sabâsında geri kalmasına yol açmıştır. Bu arada, Türkistan Hanlıkları'nın iyi geçinmeleri için Osmanlı Devleti'nin yaptığı ikazlara rağmen, birbirleriyle kıyasıya mücadele etmeleri, kendilerini daha çok yıpratmıştır. Türkistan Hanlıkları bu vaziyette iken, İktisadî ve askerî yönden çok üstün durumda olan Rusya'nın tehdîdi ile karşı karşıya gelmişlerdir.

---

[3] Rus işgalinden önce Türkistan Hanlıklarının yüzölçümleri hakkında bilgi edinmek mümkün olmamıştır.

[4] Togan, *Bugünkü Türkili...*, s. 113-122.

B - Rusya'nın Asya'da yayılması :

Avrupa cihetine açılamayan Çarlık Rusya'sı, XVI. asrın ortalarından itibaren Asya'ya doğru yayılmaya başlamıştı[5]. XVI. asrın ortalarında Kazan ve Astrahan'ı alan Ruslar, XVII. asırda Başkırd ülkesini de XVIII. asırda da Kazakistan bozkırlarını işgal etmişlerdi. Rusya'yı büyük bir imparatorluk hâline getirmek ve sıcak iklimlere açılmak hayâliyle yaşayan Çar I. Petro (1689-1725) Orta Asya'ya hâkim olarak zenginlikler ülkesi Hindistan'a inmek istemişti. Onun bu isteği, halefleri tarafından da benimsenince Ruslar, adım adım güneye doğru yayılmaya başlamışlar, önce Kırım'ı ve sonra da Kafkasları ele geçirerek bu sahâda büyük bir mesafe kaydetmişlerdi. Fakat Ruslar, I. Nikola (1825-1855) zamanında Avrupa ve Orta-Şark meselelerine de karışmaya kalkışınca, kendileri 1854-1856 Kırım Harbi ile durdurulmuşlardı. Kırım mağlûbiyetinden sonra Ruslar, iktisadî ve askerî alanlarda bir takım reformlar yaparak yeniden yayılma siyasetine dönmüşlerdir. Ruslar, Orta Asya'da kendilerinden ekonomik ve askerî alanlarda geri durumda olan Türkistan Hanlıkları cihetinde yayılmaya devam etmişlerdir. Türkistan Hanlıklarını istilâ harekâtına başlamadan önce Ruslar, Hıristiyan Avrupa'nın ileri gelen devletlerine, devletler arası hukuka riayet etmeyen müslüman Orta Asya Hanlıklarını "sivilizasyona" (medeniyete) sokacağız propagandasını yaparak, kendilerine karşı yükselebilecek itirazları da bertaraf etmeyi büyük çapta başarmışlardır. Ruslar, hakikaten Orta Asya Müslümanlarına "sivilizasyon" mu götürüyorlardı? Bu ve bunlara benzer suallerin cevaplarını bu araştırmada açıklamaya çalışacağız.

C - Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları arasındaki ilk münasebetler :

Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları arasında ilk siyasî münasebetlerin XVI. asırda başladığı görülür. Bununla beraber, taraflar arasındaki münasebetlerin daha önceki asırlara kadar uzandığı bilinmektedir. Büyük Selçuklu İmparatorluğu zamanında Türk hâkimiyeti Türkistan'dan batı Anadolu'ya kadar uzanıyordu. Bu

---

[5] Bu hususta tafsilatlı bilgi için bk., M. Saray, "Rusya'nın Asya'da Yayılması", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 10-11 (1981), 279-302.

birlik ve hâkimiyet XIII. asrın başlarında vuku bulan Moğol istilâsı yüzünden parçalanmış idi. Daha sonra Ön-Asya ve Anadolu'da yerleşmiş olan Türkler, önce Anadolu Selçuklu Devleti, XIII. asrın sonlarında da Osmanlı Devleti etrafında toplanmaya başlamışlardır. Türkistan'da kalan Türkler ise, bir müddet daha Moğol hâkimiyetinde kalmışlar ve bilâhare Timur (1336-1405) ile evlatları etrafında toplanmışlardı. Böylece, batı Türklüğü Osmanlıların önderliğinde, doğu Türklüğü de Timur'un önderliğinde birer büyük kuvvet olarak hızla yükselmeye başlamıştır.

1402 Ankara savaşı doğu Türklüğü ile batı Türklüğü arasına büyük bir soğukluğun girmesine sebep olmuş ise de bu hâl, kısa zamanda toparlanan Osmanlı Devleti ile doğu Türklüğünü yöneten Timurlu'lar tarafından giderildiği gibi, iyi bir dostluğun temelleri de atılmıştır[6]. Doğu ve batı Türklüğü arasındaki bu yakınlaşma, XV. asrın sonlarına doğru Türkistan'da Timurlu'lar hâkimiyetine son veren Muhammed Şeybânî Han (1451-1510) önderliğindeki Özbekler zamanında daha da gelişerek siyasî alanda bir nevi işbirliğine dönüşmüştür. Osmanlı Türkleri ile Sünnî olan Türkistan Türkleri arasındaki bu siyasî işbirliği bilhassa Şiî İran'a karşı olmuştur.

Ortaya çıktığı yıllardan itibaren bazı siyasî faaliyetlere temel teşkil eden Şiî'lik İslâm âleminde parçalanmaya yol açan en büyük âmillerden biri olmuştur. Bilhassa XV. asırdan itibaren İslâm dünyasında bir ayırıcı unsur olarak ortaya çıkmıştır. Merkezi İran ve Azerbaycan olmak üzere XV. asrın sonlarında siyasî ve askerî alanlarda faaliyet göstermeye devam eden Şiâ taraftarları bu defa, İslâm dünyasının önderi durumundaki Türkler arasında da ayrılığa sebep olmuştur.

Azerbaycan'da Erdebil kasabasında bir tarikatın şeyhi olan Türkmen asıllı İsmail, Şiîliği siyasî emellerinin tahakkuku için bir vasıta olarak kullanmağa başlamış ve kısa zamanda İran'da hâkimiyeti ele geçirerek bu ülkenin Şah'ı olmuştur. Bununla da yetinmeyen

---

[6] Bu dostluğun hattâ bir ittifaka dönüştüğünü görüyoruz. Nitekim, Fatih Sultan Mehmed, Hüseyin Baykara'ya bir mektup yazarak İran'a hâkim olmuş olan Uzun Hasan'a karşı birlikte hareket etmeyi teklif etmiştir. Bk., Feridun Bey, *Münşeâtü's-selâtin*, İstanbul, 1275, I, s. 283-285.

Şah İsmail (1500-1524), Türkistan ve Anadolu cihetlerinde de hâkimiyetini genişletmeğe ve bu maksatla oralarda Şiî propogandası yaptırmağa başlamıştır. O'nun bu siyaseti kısa zamanda Sünnî olan Türkistan ve Anadolu Türkleri arasında büyük huzursuzluk yaratmıştır. Sonunda her iki tarafın da husumetini üzerine çeken Şah İsmail, önce Özbeklerle ve sonra da Osmanlılarla harb etmek mecburiyetinde kalmıştır. Özbek hükümdarı Muhammed Şeybânî'nin kuzeyde Kazak isyanında yıpranmasından istifade ile onu 1510'da Merv yakınlarında yenmeyi başaran Şah İsmail, dört sene sonra 1514'de, Çaldıran'da Yavuz Sultan Selim (1512-1520) karşısında ağır bir mağlûbiyete uğramaktan kurtulamamıştır.

Şiî İran'ın bu mütecâviz siyaseti çok geçmeden Osmanlı Devleti ile Türkistan hanlıklarını[7] işbirliğine sevketmiştir. Taraflar arasındaki ilk resmî temasın, Yavuz Sultan Selim'in yeni Özbek hükümdarı Köçküncü Han (1510-1530)'a gönderdiği ve Şiîlere karşı kazanılan Çaldıran zaferini bildiren 1516 tarihli mektup ve buna verilen cevap ile başladığı görülür[8]. Bu işbirliği bilhassa Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) zamanında en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Özbek'lerden 1534'de Ubeydullah Han (1533-1539) ve 1540'da Abdüllatif Han (1540-1552), Kanunî'ye gönderdikleri elçiler ve nâmelerle Şiî İranlılarla yaptıkları çetin mücadelelerden bahsederek Osmanlı Devle-

[7] Muhammed Şeybânî Han'ın 1510'da ölümü üzerine, bir müddettir Şah İsmail'in müttefiki olarak hareket etmekte olan Babür, 1511'de Türkistan'ı ele geçirmiş ise de, Şiîlerle işbirliği yaptığı gerekçesiyle Türkistan halkı tarafından gayet soğuk karşılanmıştı. Bu arada Safevî askerlerinin Sünnî ahaliye yaptığı mezalimi gören Babür, daha fazla kalmadan Türkistan'ı boşaltarak Afganistan'a çekilmiştir. Babür'ün çekilmesinden sonra Köçküncü Han önderliğinde ayaklanan Türkistan halkı Safevîleri memleketlerinden çıkarmaya ve tekrar istiklâllerini kazanmaya muvaffak olmuşlardır. Fakat bu arada İlbars Han'ın Hârezm'de istiklâlini ilân edip Hîve Hanlığı'nı kurmasına mâni olunamamıştır. Böylece, XVIII. asra kadar Türkistan'da iki ayn Özbek devleti hâkimiyet kurmuş oluyordu.

[8] Bazı kaynaklarda o zamanki Özbek hükümdarının adı Ubeydullah Han olarak zikredilmiştir *(Feridun Bey münşeat*, I, s.374-377, 377-379, 415-16) ki, bunun hakikatle bir ilgisi yoktur.

ti'nden yardım istemişlerdir[9]. O zamanlar İran meseleleriyle uğraşmasına rağmen Kanunî'nin, bu ricalara ne yolda cevap verdiği hakkında bilgimiz yoktur. Fakat, I. Şah Tahmasb (1524-1576) önderliğindeki İran'ın Osmanlı Devleti'ne karşı tâkibettiği hasmane siyasetten vazgeçmemesi üzerine Kanunî 1550 Şubatında Ahmed Çavuş isminde bir zatı "nâme" ile Abdüllatif Han'a göndererek doğudan Şiîler üzerine yürümesini istemiştir[10]. Kanunî'nin bu isteğini yerine getiren ve bunu 1551 tarihli mektubunda bildiren Özbek hükümdarı, müşterek düşmana kat'î darbenin indirilebilmesi için kendisine silâh ve asker yardımı yapılmasını tekrar rica etmiştir[11].

Bâzı müelliflerin kayıdlarına göre Kanunî, Özbek hükümdarının yardım talebini müspet karşılamış ve kendisine üçyüz yeniçeri ile topçu ve top göndermiştir[12]. Fakat Abdüllatif Han 1552 başlarında vefat ettiği için bu yardım eline geçmemiş ve İran'a karşı da kullanılamamıştır. Zira, Abdüllatif'in âni ölümü üzerine oğulları ve yeğenleri arasında taht mücadelesi başlamış ve bu Osmanlı yardımı beklenen sonucu vermemiştir. Bu arada, saltanat kavgasını önde götüren Nevruz Ahmed Bahadır (Barak) Han (1552-1556), Kanunî'ye Kutluk Fulâdî adında bir elçi göndererek, selefi için gönderilen asker, topçu ve topların geldiğini, âsi kardeşlerini ve yeğenlerini itaate alır almaz Şah'a bağlı olan Horasan'ı işgal etmek üzere sefere çıkacağını bildirmiştir[13]. Hakikaten Nevruz Ahmed Han, Türkistan'da duruma hâkim olunca 1556 Şubatında Nizameddin Ahmed Kuşbeği'ni İs-

---

[9] Ubeydullah (veya Abit) Han'dan Padişaha (1534), E. 5805 ve Buhâra Hanı Abdüllatif Han'dan Padişaha (1540), E. 5489, *Topkapı Sarayı Arşivi.*

[10] *Feridun Bey Münşeatı, I, 493 ve 606-608.*

[11] Buhâra Hanı Abdüllatif Han'dan cevabi mektub: *Topkapı Sarayı Arşivi,* E. nr. 9696 (1551).

[12] H.H. Hovvorth, *History of the Mongols,* Londra, 1880, II/2, 728; İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* Ankara, 1954, III/2, 254. Her iki müellif de Hammer'i kaynak gösteriyor. Fakat Hammer bir referans vermiyor. Ancak, Hindistan dönüşü Türkistan'a da uğrayan Seydî Ali Reis, Yeniçerilerin azametle vazife gördüklerini ve bundan gurur duyduğunu eserinde zikreder. Bk., Seydî Ali Reis, *Mir'âtü'l-Memalik,* İstanbul, 1313, s. 64-65. Fakat, yaptığım araştırmalara rağmen arşivlerimizde bu hususta bir kayda rastlayamadım.

[13] Hovvorth, ayn. esr., s. 728-29.

tanbul'a göndererek kendisine bir miktar daha yardım yapılması halinde İran'a karşı sefere hazır olduğunu arzetmiştir[14]. Kanunî, o sırada İranlılar ile Amasya Muahedesini (1555) yaptığı için, Özbek hükümdarına çok mültefit bir mektup yazarak şimdilik kendisine yardım gönderilemeyeceğini, bununla beraber İran Şahı tarafından o cihetlere taarruz edilmesine rızası olmadığını ve böylece bir olay vukuunda kendisine haber vermesini rica etmiştir[15].

Şiî İran'ın Osmanlı Devleti ile Türkistan müslümanları arasına bir hâ'il olarak yerleşmesinin yarattığı sıkıntılar telâfi edilemezken, Rusların 1556'da Astrahan'ı işgal etmeleri, Orta Asya müslümanlarının Hazar'ın kuzeyinden İstanbul ve Mekke'yi ziyaretlerini imkânsız hâle getirmiştir. Bu arada Rusların Volga vâdisine yerleşmeleri ve Türkistan istikametinde yayılmaya başlamalarından da endîşeye kapılan müslüman ahali, İstanbul'a gönderdikleri mektuplar ve elçiler ile âcil yardım istemeye başlamışlardır[16]. Türkistan müslümanlarının bu feryatları, islâmın önderi Osmanlı Devleti'ni karşı tedbirler almaya sevketmiştir.

Osmanlı hükümeti, Kırım'a, Kafkasya'ya ve Orta Asya'ya doğru Rus ilerleyişini durdurmak maksadıyla Don ve Volga nehirlerini bir kanal ile birleştirmeğe karar verdi. Bunun için gerekli hazırlıklar tamamlanmış iken Avusturya cephesinde vuku bulan hızlı gelişmeler yüzünden Kanunî dikkatini tekrar batıya çevirmek mecburiyetinde kalmış ve 1566'da çıktığı sefer esnasında vefat edince de Don-Volga kanalı projesi geri plânda kalmıştır. Fakat Kanunî'nin yerine geçen oğlu II. Selim'e (1566-1574) Türkistan müslümanlarının ricasını ileterek meseleyi tekrar izah eden ve projenin tatbiki için gerekli izni alan devrin muktedir vezîr-i âzam'ı Sokullu Mehmed Paşa, Don-Volga kanalı için hazırlıkları yeniden hızlandırdı. Ne var ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç meseleleri ve bu arada genç Padi-

---

[14] Howorth, göst. yer.

[15] *Feridun Bey Münşeatı*, II, 73 ve 84-85; Hovvorth, ayn. yer.

[16] H. İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin menşei ve Don-Volga kanalı teşebbüsü 1569", *Belleten*, 12/46 (1948), 351; A.N. Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara, 1966, s. 86. O devirde Türkistan Hanlıklarından gelen şikâyet mektuplarının bir kısmı Kurat tarafından neşredilmiştir. Bk., Kurat, *Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlıklarına ait Yarlık ve Bitikler*, Ankara, 1940, s. 2-129.

şah'ın gözüne girerek vezîr-i âzam olmak isteyenlerin çevirdikleri entrikalar, Sokullu'yu İstanbul'da kalmaya ve bu mühim projeyi gerçekleştirecek sefere Kefe Beylerbeyisi Kasım Paşa'yı göndermeye mecbur bırakmıştır. Oysa Kefe Beylerbeyisi, bir Osmanlı müellifinin dediği gibi, böyle bir seferi başarıyla sonuçlandıracak ehliyet ve yaradılışta değil idi[17]. Nitekim, Rusların da kışkırtması ile Osmanlı Devleti'nin Volgo havzasına yerleşmesini istemeyen Kırım Hanı'nın muhalefeti ve Kasım Paşa'nın beceriksizliği yüzünden Don-Volga kanalı projesi ve bu arada tertip edilen Astrahan seferi başarısızlıkla neticelenmiştir[18].

İran'a karşı Osmanlı-Özbek ittifakının, 1578-1590 Osmanlı-Safevî harbi sırasında yeniden canlandığını görüyoruz. O sıralar, Muhammed Şeybânî Han'dan sonra Özbeklerin en büyük hükümdarı olarak kabûl edilen II. Abdullah Han (1557-1598). Hîve'yi de işgal ederek, Türkistan birliğini yeniden sağlamış ve Osmanlı Devleti ile de dostane münasebetler tesis etmişti [19]. 1588'de Serdar Ferhad Paşa emrindeki kuvvetler İran'a karşı harekete geçmeden evvel Osmanlı hükümeti, II. Abdullah Han'a bir nâme ile birlikte bâzı askeri malzeme göndererek onun da doğudan Şiî'ler üzerine yürümesini rica etmişti[20]. Bu rica üzerine II. Abdullah Han, Horasan'a girerek Meşhed ve Nişapur'u işgal etmiştir. İki cepheden gelen bu tazyik üzerine müşkül duruma düşen İran hükümdarı Şah Abbas I (1586-1629), evvelâ Osmanlılarla sulh yaparak Özbeklerle uğraşmayı tercih etmek mecburiyetinde kalmıştır. Böylece Ferhad Paşa, İranlılarla anlaşarak müttefikini düşmanı karşısında yalnız bırakmıştır (1590)[21]. Bu durumda II. Abdullah Han, Horasan'da işgal ettiği bir kısım İran topraklarından çekilerek o da düşmanla anlaşma yoluna gitmiştir. Buna rağmen II. Abdullah Han, 1598'de vefatına kadar Osmanlı Devleti'ne dost ve sadık kalmıştır[22]. Bu arada II.

---

[17] Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-kibâr*, İstanbul, 1329, s. 86.

[18] İnalcık, s. 367; Saray, *Rusya'nın Asya'da Yayılması*, s. 280-83.

[19] Abdullah Han hakkında daha fazla bilgi için bk., W. Barthold, "Abdullah" madd., *LA.*, I, 34-35.

[20] Feridun Bey Münşeatı, II, 237-39, 239-41, 241-42, 242-44.

[21] *Feridun Bey Münşeatı, II, 147.*

[22] Ayn. esr., II, 143-151.

Abdullah, son yıllarında oğlu Abdülmümin Han ile ihtilâfa düşmüş ve bu meseleyi halledemediğinden müteessiren vefat etmişti. Onun ölümünden sonra Türkistan'da tac ve taht kavgalarının başlaması Özbek devletini zaafa uğratmış ve bundan istifade eden İran Şahı Abbas bütün Horasan bölgesini geri almaya muvaffak olmuştur.

II. Abdullah Han'ın ölümünden sonra ortaya çıkan karışıklık uzun süre devam etmiş ve ancak o'nun enîştesinin kardeşi olan Bakî Muhemmed'in 1599'da Özbek tahtına çıkmasıyla sona ermiştir. Bu karışıklık devresinden istifâde eden Hîve Hanlığı yeniden istiklâlini ilân ederken, Şah Abbas da Horasan'ı tamamıyla nüfuzu altına sokmuştur. Bakî Muhammed Han İstanbul'a elçi göndererek Horasan'ı İranlılardan geri almak için kendisine top ve tüfenk verilmesini rica etmiştir[23]. İstanbul'da Özbek elçisini ilk kabûl eden eski Şirvan beylerbeyi vezîr Yemişçi Haşan Paşa, İran ile yapılmış olan sulh muahedesini de gözönüne alarak Bakî Muhammed Han'ın ricasını Padişah III. Mehmed'e (1595-1603) şöyle arz etmiştir:

> "... Saadetlü Padişahum bu kulunuz seferden gelmezden mukaddem Buhâra Han'ının elçisi ile nâmesi ve bâzı pişkeşi gelüp Âstâne-i saâdet'den bir mikdâr tüfenk ve darbzen istemüş, hâliyâ elçisi geri ol cânibe gitmek ister. Bunlar tüfenk ve darbzeni Kızılbaşla ceng eylemek içün isterler. Buhâra Hanı sünnî müslümandur; bunlarun hatırlan riâyet olunmak, lâzımdır; zemân ile gerek olurlar, hattâ Kızılbaş ile mabeynimüz mukaddemâ ceng ü ciddâl üzere Âstâne-i saâdet'den bunlara nâmeî hümâyîn gönderilüp Kızılbaşın üzerine yürümek teklif olundukda mübâlaga asker ile ol cânibden Kızılbaş üzerine yürüyüp nice memleketlerin almağa, Kızılbaş bunlardan ziyâde zebûn olup bu cânibe çok fâideleri olmuş idi. Eğerçi Kızılbaş'a şimdi mâbeyn sulh-i salâh olmuştur; bunlar şah ile ceng üzere olmağın şah harekete kadir olmaz; belki şah bunlar ile ceng üzere olmaya idi bir nâ-hemvâr vaz ede idi; hâsılu'l-kelâm evlâsı budur ki, hem Buhâra Hanı'nın ve hem Şah-ı Acem'ün hâtın riâyet oluna... Saadetlü Padişâhum, bunlarun elçisine böyle cevap verelüm ki, biz burdan darbzen alup gitmek ziyâde

[23] Ayn. esr., II, 73.

miskildür, size darbzen Şirvan'dan verelüm beher-hal siz Şirvan'a varmayunca öte gidemezsüz ve Buhâra deryası (Hazar) Şirvan'a muttasıldur. Şirvan'da darbzenleri alun derya ile ol canibe iledün... Şimdi Âstâne-i saâdet'den 20 kıt'a tüfenk ile kumaş ve çukadan mukaddema verüldüğü üzere bir mikdar hedâya verelüm. Elçisi bu cânibden müteselli-i hatır gitsün..."[24].

Yemişçi Hasan Paşa tarafından Padişah'a arz edilen ve onun da tasvibini gören bu telhisden de anlaşılacağı gibi, Osmanlı devletinin müttefiki Özbek devletine yardıma devam etmekle beraber, sulh yaptığı İran devleti ile de iyi geçinilmesini isteyen ve hattâ telkin eder bir siyaset takibine başladığını görüyoruz.

Fakat, bir müddet sonra hâdiseler IV. Murad'ı (1623-1640) Revan ve Bağdat seferlerine çıkmak mecburiyetinde bırakınca, Pâdişâh, Özbek hükümdarı İmam-Kulu Han'a (1608-1640) mektuplar yazarak iki devlet arasındaki Şiî İran'ın ortadan kaldırılması için birlikte hareket edilmesini rica etmiştir[25]. Osmanlı Pâdişâhının bu ricasına Özbek hükümdarının nasıl bir cevap verdiği hakkında bir kayda rastlanamamıştır. Bilinen bir husus var ki o da, o zamanlar Özbek Hanı İmam-Kulu ile İran Şahı Abbas'ın dostane münasebetler içinde olduğudur[26].

Herşeye rağmen Osmanlı Padişâhları, XVI. asrın başlarından beri maddî ve manevî kudret ve nüfûzları ile Türkistan devletlerinin hayatında önemli rol oynuyorlardı. 1642'de Özbek tahtına geçen Nezîr Muhammed Han (1642-1647), üç yıl sonra oğlu Abdülaziz Han'ın kendisine karşı muhalefeti üzerine saltanatı oğluna terk etmeğe mecbur kalmıştı[27]. Fakat, bir müddet sonra hükümdarlığını tekrar elde etmek isteyen Nezîr Muhammed bunun tahakkuku için oğluna nasihat edilmesi hususunda İran Şahı II. Abbas (1642-1666) ile Hindistan Türk hükümdarı Şah Cihan'a (1628- 1658) nâmeler

---

[24] C. Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Âid Belgeler, Telhisler (1597-1607)*, İstanbul, 1970, s. 79.

[25] K. Yans, *IV. Murad devrinde Osmanlı-Safevî münasebetleri*, Doktora tezi, nr. 2798. Aralık 1977, İstanbul, s. 83 ve 94-95.

[26] Howorth, II/2, s. 750-751.

[27] Howorth, II/2, s. 752.

göndermiş, ayrıca kendisi ile oğlu arasında tavassutta bulunmalarının teminini Osmanlı padişahından da rica etmişti[28]. Bundan bir netice elde edemiyen Nezîr Muhammed, bir mektupla Abdülmennan isminde bir elçisini 1649'da İstanbul'a göndererek Osmanlı pâdişâhının müdahelesini istemiştir[29].

Nezîr Muhammed Han'ın mürâcaatını derhal nazar-ı dikkate alan Osmanlı hükümeti, baba ile oğul arasını bulmak üzere hem Abdülaziz Han'a (1647-1680), hem de Nezîr Muhammed Han'a nâmeler yollamıştır[30]. Ayrıca, Osmanlı pâdişâhı bu hususta tavassutta bulunmaları için Şah Cihan ile Abbas II'ye mektuplar yazmış ve Nezîr Muhammed'in hükümdarlığa iadesini sağlamalarını rica etmiştir[31].

Şah Cihan, Osmanlı pâdişâhının yolladığı mektuba elçisi Seyid Hacı Muhammed vasıtasıyla verdiği cevapta bir müddet evvel Nezîr Muhammed Han'ın vefat ettiğini, Abdülaziz Han'ın hükümdarlığının bütün Türkistan'da kabûl edildiğini ve meselenin böylece halledildiğini bildirmiştir[32]. Bundan da anlaşılmaktadır ki, Osmanlı Devleti'nin Türkistan'dan başka, bir dereceye kadar da olsa, İran ve Hindistan'da da nüfûz sâhibi olduğu görülüyor. İslâm dünyasının lideri olarak Osmanlı Devleti, bu müslüman ülkelerinin huzur ve emniyet içinde varlıklarının devamı için üzerine düşeni yapmaktan çekinmemiştir.

Babası Nezîr Muhammed'in vefatı üzerine Özbek tahtı için rakipsiz kalan Abdülaziz Han, 33 sene süren saltanat hayatında Osmanlı Devletiyle dostane münasebetlerini sürdürmüş ve Osmanlı padişâhlarına bağlılığını gönderdiği elçiler ve nâmelerle bildirmiştir[33].

Abdülaziz Han'ın 1680'de ölümü üzerine yerine geçen kardeşi Subhan-Kulu Han (1680-1703). 23 sene hükümdarlık yapmıştır.

---

[28] Uzunçarşılı, III/2, 256.

[29] Ayn. yer, Howorth, II/2, 752-53.

[30] *Feridun Bey Münşeatı, II, 358-59.*

[31] Ayn. esr., 343-44, 355'57-

[32] Uzunçarşılı, III/2, 258.

[33] *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, nr. s, s. 61; *Silahdar Tarihi, I,* 673.

Osmanlı Devleti bu devirde batı cephesinde harblerle meşgul olduğu için Türkistan meseleleri ile pek ilgilenememiştir. Fakat, Osmanlı Devleti'nin Avusturya ile mücadelesi esnasında Kırım Hanı Selim Giray da aynı cepheye gitmişti. Selim Giray cepheye hareket etmeden önce Subhan-Kulu'ya mektub yazarak yokluğunda ülkesini herhangi bir Rus tecâvüzüne karşı korumasını rica etmiş, o da padişahın bir emri telâkki ettiği bu ricaya müsbet cevap vermiştir. Fakat mesafenin uzaklığını düşünen Kırım Hanı bu dileğinden bilâhire vazgeçmiştir[34]. Bu olaydan bir müddet sonra Subhan-Kulu Han, 1690'da İstanbul'a gönderdiği elçi ve nâmelerle Osmanlı pâdişâhına o havalinin durumu hakkında özetle şu bilgiyi arz etmiştir.

> Hudud ahvalindeki halkımız huzur ve sükûn içindedir. Zira Kalmuk askeri zayıfladığı için bizleri rahatsız edememektedir. Kalmuk'un askeri dağılmış olup serseri gibi dolaşmaktadır. İslâm askeri kendine karşı olanlarla karşılaşıp onları defetmektedir. Kiliseler camiye çevrilip Cuma kılınabilen yerler hâline getirildi. Hududları hâkimiyete aldıktan sonra öyle malûm oldu ki Özbek Hanı'nın buralara hâkimiyeti büyük bir hadise oldu. Herkesi birleştirdi. Bu ise bütün Müslümanları sevince ve birliğe gark etti. İslâm ahalinin ricası üzerine oralardaki küffar kovuldu. Bu başarının ve müslümanların selametinin devamını diliyoruz. Müminlerin düşüncelerine göre ehl-i İslâm Pâdişâhı bütün müslümanlara yardım etmeli. Allah da Sultanımıza yardım etsin. Padişâhın delaletiyle bu küffar kavmi ile irtibatımız kesilmeli ve İslâm an'anelerine göre hareket etmek gereklidir. Elçimiz Korucubaşı Küçük Hacı Ali Bey'i makamınıza gönderdik ki dostluğun artırılması ve bağların daha sıkılaşması temin edilsin, dost düşman bu dostluğumuzu bilsin[35].

Bu arada, XVII. asrın sonlarına doğru, yukarda Özbek hükümdarının bildirdiği mevzu ile ilgili olarak Türkistan'ın kuzeyindeki Kazak bozkırlarından çeşitli elçilerin İstanbul'a geldiğini biliyoruz. XVII. asrın ortalarına doğru Kazakistan bozkırlarını işgal ederek Kazakların parçalanıp zayıflamalarına sebep olan Moğol asıllı

---

[34] *Silahdar Tarihi, II, 418.*

[35] *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, nr. 6, s. 66-70.

Kalmuklar aynı asrın sonlan ile XVIII. asrın başlarında hakimiyetlerini koruyabilmek için hem Osmanlı Pâdişâhına, hem de Rus Çarına elçiler göndererek onların himayesini temine çalışmışlardı[36]. Nitekim, Kalmuk lideri Ayuka Han 1690 senesinde, Sizyem Han ve birkaç yıl sonra da Muhammed Sâlih adlarında iki elçisini İstanbul'a göndererek Osmanlı Pâdişâhına "kulluğunu" arz etmiştir[37]. Osmanlı hükümeti Ayuka'nın elçilerine verdiği cevapta, Kırım Hanı ile iyi geçinmesi hâlinde Padişah'ın Kalmuk liderini kulluğa kabûl edeceğini bildirmiştir[38]. Bir müddet sonra (1710'da) Kalmuk Hanı Ayuka, Pehlivan-Kulu adında yeni bir elçi göndererek kendisine gösterilen teveccühe teşekkür etmiş ve "Moskov'un taht-ı kahrında olan Aştek (Başkırd) kavmi" ile itifak yaptığını ve bundan böyle Moskovluya karşı mücadele edeceklerini bildirmiştir[39].

Kalmuk Hanı'nın İstanbul'a elçiler göndererek birşeyler yapmak istediğini öğrenen Kazak hükümdarı Gaib Muhammed Han, Seyyid Muhammed-Kulu Bek isminde bir elçisini 1713 senesinde Osmanlı başkentine göndererek Kalmuk lideri Ayuka Han'ın iki yüzlü hareket ettiğini ve esasında Moskovlu ile beraber olduğunu şu mektupla bildirmiştir:

> "...Ol zamanda Eyüge'nin (Ayuka) elçisi gelip Eyüge'nin tâbiyetini arz edip sizlerden aldığı nâmeyi Eyüge'ye yetiştirdi... Fakat sizlere ubudiyetini arz eden Eyüge sözünde durmayup İslama ihanetle Moskofla birleşip müslümanlar üzerine yürümüştür. Bunun üzerine Kalmuk mel'unu üstüne iki defa çapul edip onları cezalandırdım... Kırım Hanı biraderimin de aynı şekilde hareket etmesini rica ederim..."[40].

---

[36] A.S. Donnelly, *The Russian Conguest af Bashkiria (1552-1740)*, Londra, 1968, s. 47 ve 105.

[37] *Silahdar Tarihi*, II, 707; *Tarih-i Râşid*, III, 149.

[38] *Silahdar Tarihi*, II, 670; Kalmuk Hanı'na gönderilen Nâme-i Hümâyûn için bk., *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, nr. 6, 520

[39] *Tarih-i Râşid*, III, 326-327. Kalmuk lideri Ayuka'nın Bâbıâli'ye gönderdiği mektubun tam metni için bk., *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, nr. 6, 201-202.

[40] Türkistan Hanlarından Kazak Ham Gaib Muhammed Han'ın, Seyyid Muhammed- Kulu Beg elçiliği ile Padişâha gönderdiği mektubun tercümesidir, *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, nr. 6, s. 292-293.

Gaib Muhammed Han, iki sene sonra Kurban Beg isminde yeni bir elçi ve nâme göndererek Rusya cephesindeki gelişmeleri pâdişâhın bilgisine arz etmek ihtiyacını duymuştur. Kazak Hanı mektubunda özetle şu hususlara yer veriyordu.

Bu havâlide cereyan etmekte olan şu hususları da bilgilerinize arz etmek istedik. Bizim memleketimiz ile Moskov'un memleketi ortasında bir mülk vardır ki, ona Aştek (Başkırd) derler. Onların tamamı ehl-i sünnet'dendir. Bir müdded evvel bu ülkenin perişanlığından istifade eden Moskovlu, onları zulm ederek zapteyledi. Ondan sonra bu ahâli Moskovlu'ya tâbi olarak vergi vermeğe başladı. Şimdi bu ahâli, daha çok askerle gelmiş olan Moskovlu'dan korkmaktadır. Yüzünü bizlere çeviren bu cemaate yardım etmenin dinî vecibelerimiz arasında olduğu ortadadır. Eğer sizler bize yardım ederseniz kendi mülkümüzü kâfirin tasallutudan korumaya kâdir oluruz. Bu arada "küffar-ı hâksârın bozulduğu" haberi bizlere yetişti ve her tarafa ferahlık hâsıl oldu. Buna rağmen, yakınlarımızdan Kurban Bey'i sizlere gönderdik. Bu hususta emriniz ne ise, o bunları tez elden bize yetiştirsin ki ona hareket edelim[41].

Pâdişâh, Kazak Hanı Galib Muhammed'e gönderdiği nâme-yi hümâyûn ile şu hususa dikkatini çekmiştir:

> "...Kurban Beg vasıtasıyle tarafımıza bağlılığınızı bildiren nâmeniz gelmiştir. Sizin memleketiniz civarında vâki ehl-i islâmdan Aştek (Başkırd) cemaatı halen zî-kuvvet ve asker ile memlu olduklarına binaen mukaddema Moskov keferesinin istilâ eylediği kadimmî memleketlerinin istihlâsı için taraf-ı emaret meablarına iltica, istimdad ve istianet eyledikleri îlam ve iş'âr olunmuş. Husus-ı mezbur kurb-i civar-ı memleketenizde vaki umurdan olmak takribi ile devlet-i aliyye-i ebed-peyvendimizle Moskov Çar'ı beyninde münakid alan müsalâhaya dair keyfiyâtdan olmayıp gönüllerinin istedikleri şekilde hareket etmeleri hususunda serbest bırakılmışlardır..."[42].

---

[41] Türkistan Hanlarından Kazak Hanı Gaib Muhammed Han'dan Padişâha gelen 1713 tarihli nâmenin tercümesi için bk., *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, nr. 6, 351.

[42] Türkistan Hanlarından Kazak Hanı Gaib Muhammed Han'a yazılan 1715 tarihti Nâme-i Hümâyûn metni için bk., *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, nr. 6, 352.

Bu mektuplaşmalardan sonra Kalmuk ve Kazak hanlarıyla Osmanlı padişahları arasındaki doğrudan doğruya olan temasın kesildiği ve onlarla ilgili meselelerin Hîve ve Buhâra hanları kanalıyla İstanbul'a iletildiği görülmektedir.

Türkistan'daki gelişmelere gelince: XVIII. asrın başlarında Hokand (Fergâna) Hanlığının Şahruh İbn Aşur Kul (1700-1721)'un önderliğinde istiklâlini ilân etmesiyle, 1512'den beri müstakil olarak varlığını devam ettiren Hîve ve Buhâra (Özbek) hanlıkları ile birlikte Türkistan'da üç ayrı devlet kurulmuş oluyordu[43]. Bu ise, Türkistan Türklerinin üç ayrı hanlık arasında parçalanmasına ve dolayısiyle kuvvetten düşmesine sebep olmuştur. Bu yüzden, XVIII. asrın başlarından itibaren, biraz da kendi aralarındaki rekabetten dolayı, Türkistan devletlerinden İstanbul'a gönderilen elçilerin ve mektupların sayılarında büyük artış görülür.

Buhâra (Özbek) hükümdarı Subhan-Kulu Han'ın 1703 senesinde vefatı üzerine yerine geçen Ubeydullah Han (1703-1717) ile onu tâkib eden Ebu'l-Feyz Han (1717-1748) devirlerinde Osmanlı-Özbek münasebetleri yine dostane bir şekilde devam etmiştir. Hem Ubeydullah Han ve hem de halefi Ebu'l-Feyz Han elçileriyle İstanbul'a nâmeler göndererek Osmanlı padişâhlarına bağlılıklarını bildirmişlerdir.

Ubeydullah Han, 1707'de İstanbul'a Sultan III. Ahmed'e elçisi Hoca Muhammed Emin ile gönderdiği nâmede şöyle diyordu:

> "... Sizlere ve devlet-i aliyye'ye ubudiyetimizi arz etmek istedik. İslâmın nurunu yükseltmek ve kâfirleri yok etmek, memleketi imar etmek de bizim buralarda vazifemizdir.
>
> Bilhassa Allah'ın inayetiyle uzaklaştırılmış olan, askerî zaferden düşürülmüş olan kadim yurdundan ve menzilinden geçmiş olan ve şimdi şerkeşte olmuş olan Kalmuk taifesinden bahsetmek istiyorum. Kalmuk taifesinin diğerlerine de misal olmasını umuyorum.

---

[43] Howorth, *History of the Mongols*, II/2, 817-818.

Harezm valisi bundan evvel bu yurda tâbi değildi. Şimdi adaleti bizden görüp memleket ve ahali bize dahil (tâbi) olmuştur. Ve dahi Kazak sultanları, Karakalpak ve Deşt-i Kıpçak'ın sair askerleri halka-i itaatimizi kabûl etmişlerdir. Hizmetimize hazır dururlar. Kazaklar daha önce fitnede bulunmuşlar ve müslümanlara zarar vermişlerdi. Onlar dahi islâma ihtidâ edip islâmın gazileri oldular. Her zaman din düşmanlarına karşı çarpışılan.. Bu dualarımızla Allahımız, Sultanımızı İslâm âlemine hâkim kılmıştır. Müslümanlar nerede olursa olsun birbirleriyle dost ve birlik olsun. Bu dinimizin emridir. Şöyle ki, şayet Saltanat-ı Seniyye tarafından bir din düşmanı olsa biz de onunla mücadele ederiz. Bu bizim vazifemizdir..."[44].

Osmanlı pâdişâhı, Ubeydullah Han'ın bu mektubuna verdiği cevap- da, "Elçiniz vasıtasiyle bizlere dostluk ve bağlılık izhar eden nâmeniz geldi... Çok eskiden beri aramızda mevcut olan dostluk ve kardeşliğin devamına dua etmekteyiz..." diyordu[45]. Padişahın bu cevabı üzerine yeni bir elçi gönderen Ubeydullah Han şöyle söylemekte idi: "...Bizlere gönderdiğiniz menşur'a karşılık biz de bu mektubu sizlere yazıyoruz. Çok şükür sayenizde memleketin asayişi berkemal olup müslüman ahalinin rahatı için ve fakir ve fukaranın rahatı için çalışıyoruz... Sizce malûmdur ki, İslâm memleketlerinin idâresinde bulunan Turan ülkesinin bir takım meselelerinin halli Halifemiz olan sîzlerin himmetine düşmektedir..."[46] diyordu.

Ubeydullah Han'ın 1717'de vefatı üzerine yerine geçen Ebu'l-Feyz Han, 1719'da İstanbul'a elçisi Koruçubaşı Allah-Verdi ile gönderdiği nâmede ubudiyetini arz ettikten sonra şöyle diyordu: "... Babamızdan bize geçen tahtımızda müslüman ahalinin idâresini islâma göre yapmaktayız.

Size karşı olan muhabbetimiz günden güne artmaktadır... Elçimiz durumumuz hakkında daha geniş malûmat verecektir..."[47].

---

[44] *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, nr. 6, 116-119.

[45] Ayn. defter, 198-199.

[46] Ayn. defter, 187-189.

[47] *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, nr. 6, 450.

Padişah III. Ahmed, Ebu'l-Feyz Han'a gönderdiği cevapnâmede şöyle demiştir: "...Elçiniz tarafından takdim edilen mektubunuzu aldık, içindeki bilgiler iyi olup bizleri sevindirdi... İyi münasebetlerin ve dostluğun devamı bizce de temenni edilir..."[48]. Ebu'l-Feyz, 1720'de gönderdiği Hoca İvaz Muhammed adındaki ikinci bir elçi ile ülkesinin ve ahalisinin durumunun iyi olduğunu ve kendisinin padişaha bağlılığını ve hürmetini bildirmiştir[49]. Pâdişâh, Ebu'l-Feyz'in bu ikinci mektubuna verdiği cevapda, "... Sizlerin bizlere olan sadakat ve bağlılığınız memnuniyetimizi mucip olmuştur", dedikten sonra, İslâm hududlarının bekçisi ve hâkimi Buhâra hanı ile ahalisinin saadet ve refahı için iyi temennilerini bildirmiştir[50]. Ebu'l-Feyz 1721'de Abdüssemî Yasavul Han isminde gönderdiği yeni bir elçi ile padişâha ubudiyetini tekrarlamış ve memleketindeki müslüman ahaliyi rahat ettirmeye çalıştığını ayrıca, Kızılbaş taifesini de ortadan kaldırmayı düşündüklerini bildirmiştir[51]. Buhâra hanının mektubuna Sadrıâzam'ın verdiği cevapda, "... Tarafınızdan bildirilen bu işlerin başlangıcı ve sonu ve bu işlerde tutulacak yol pâdişâhımıza arz edildi. İzahatınızdan pâdişâhımız memnun kaldı ve sizler için iyi düşünmektedir" denilmiştir[52]. Buhara hanı bir sene sonra Nimetullah Efendi adında bir elçisi ile gönderdiği mektupda hürmet ve bağlılığını tekrar bildirdikten sonra şöyle diyordu:

"... Ve dahi bizim malûmumuz oldu ki Rus ile Kalmuk bir olup ehl-i islâma düşman olmuştur... Biz din karundaşıyız, onlar bizim düşmanımızdır. imdi bundan muradımız budur ki bu kâfirleri kırmak babında müttefikül-kelem olup siz oradan biz buradan bu kâfir dinsizi inşallahu tealâ eğer ferman-ı âlileri olur ise aradan kaldırılmasını hayriyyet mertebesinde lâzım ve câzım bilüp dururuz..."[53]. Fakat, kendisine gönderilen cevapnâmede, "... Söylediklerinizi memnuniyetimizi mucip olmuştur. Saltanatımız da sizin hanlığınızın yükselmesi ve halkınızın asayiş ve selâmeti için bizler de duacı-

[48] Aynı defter, 451.
[49] Aynı defter, 498-99.
[50] Aynı defter, nr. 7, 502.
[51] Aynı defter, nr. 6, 277-78.
[52] Aynı defter, 279-80.
[53] *Nâme-i Hümâyûn Defteri, nr. 6, 296-97.*

yız" denmiş ve Rus ile Kalmuk meselesine dair hiçbir husus zikredilmemiştir[54].

1512'de istiklâlini ilân ederek Buhâra'dan ayrılan Hîve hanlığı, mevcut bilgilere göre, XVIII. asrın ikinci çeyreğine kadar Osmanlı devleti ile doğru dürüst münasebette bulunmamıştır. Bunun en büyük sebebi, hanlığın zaman zaman Buhâra hâkimiyetine girmesidir. XVII. asrın başlarından XVIII. asrın başlarına kadar İstanbul'a gönderilen nâmelerde ya Hârezm hanlarının cülusu haber verilmiş veya Osmanlı pâdişâhlarının cülusu tebrik edilerek kendilerine ubudiyet arz edilmiştir[55]. İstanbul'dan kendilerine gönderilen nâme-i hümâyûnlarda, gösterilen dostluk ve bağlılıktan duyulan memnumiyet izhar edilerek idârelerinin müslümanlara huzur ve saadet getirmesi dileğinde bulunulmuştur[56].

Hârezm hükümdarlarından Muhammed Bahadır İlbars Han (1728- 1740) 1735'de elçileri Niyaz Çağatay Beg ve Ahund Molla İvaz vasıtasiyle padişâha gönderdiği iki ayrı nâmesinde ilk defa rafızi İran'dan şikâyet ederek ortadan kaldırılmasını ve bunun için de Osmanlı devletinin yardımını talep etmiştir[57]. 1736'da Hârezm hanına gönderilen cevapnâmede, kendisine gayet iltifatkâr sözler söylendikten sonra şöyle denilmiştir:

"Mümin müminin kardeşidir fikrince evvelden Devlet-i aliyyemiz ile İranlılar arasında çıkan müşkilat hususunda sizlere gerekli bilgi verilmiştir. Safevî âilesinin inkırazından önce zuhur eden bir takım kötü niyetliler kendi nefislerinin arzularını yerine getirmek için çok bozucu şeyler yapmaya ve müslümanlar arasında huzursuzluk yaratmaya çalıştılar. Buna karşı da, müslüman ahali içinde huzursuzluk yarattığı için, Allahın (islâmın) birliğini ortadan kaldırmak isteyenleri, buna sebep olan kötü niyetlileri defetmek için İran ülkesinde de Peygamber yolunun parlaması ve herşeyin yeniden buna göre olması için tarafımızdan büyük gayret harcanmıştı. Fakat şu anda Nâdir Şah da İslâm dünyasında dine ve dinî emanetlere bağlıdır... Nâdir

---

[54] Aynı defter, 298-99.

[55] Aynı defter, 76-79; Ayn. deft., nr. 7, 370 ve 431.

[56] Aynı defter, nr. 6, 80-81; nr. 7, 369.

[57] *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, nr. 7, 430.

Şah aslında soyca temiz bir Türkmen olup onun temiz tabiatları İslâmın arzusuna uygun ve dinî alışkanlıkları da Peygamberimizin yüksek eserine muvafık olması dolayısiyle bundan evvel Mugan kışlığında tertip ettikleri büyük şûrada İran âyânının büyüklerine Peygamberimizin sünneti yoluna girmelerini teklif ve böylece bir uzlaşma meydana getirdiğinde orada bulunanların bâtıl akidelerinden dönerek eskisi gibi sünnîlik yoluna girdikleri ve adı geçeni de İran şahlığına kabul ettiklerine dair sevinç verici haber, oradan gönderilen bir han aracılığı ile bize vasıl olmuş ve aradaki anlaşmazlık ve soğukluk da ortadan kalkarak kardeşlik hâsıl olmuştur. bu sebeple bizim tarafımızdan da dostluk ahitnâmesi oraya gönderilmiştir. Şimdi siz de aranızdaki ihtilâfı kaldırıp dostluk ve kardeşlik kurunuz. böyle yaparsanız bu bizi memnun edecektir..." [58].

Büraya kadar verilen misallerden de anlaşılacağı gibi, Osmanlı devleti ile Türkistan hanlıkları arasında vuku bulan yakınlaşmada her iki tarafı tedirgin etmiş olan Şiî İran'ın en büyük rolü oynadığı görülmektedir. Taraflar arasındaki münasebetler, vesikalar ışığında değerlendirildiğinde, Osmanlı devletinin, Türkistan hanlıkları ile işbirliği yapmasına âmil Şiî husûmeti, İran'la sulh yapıldığında yumuşamış ve husûmet sırasında Türkistan hanlarına izhar ettiği himâyekâr tavrı unutmuş olduğunu görmekteyiz. Fakat, ortaya çıkan bu tip hukukî sebeplere rağmen, Türkistan hanlıkları ve liderleri, Osmanlı pâdişâhlarına dâima bağlı kalmışlar ve onların her ricasını bir emir telâkki edip yerine getirmeye çalışmışlardır.

Dikkati çeken diğer bir husus da Osmanlı devletinin İran'la yaptığı sulh andlaşmalarına sadık kalmasıdır. Bunu, Hârezm (Hîve) hanının yukarıda zikredilen müracaatına verilen cevapta gördüğümüz gibi, bir müddet sonra Nâdir Şah'ın ölümü üzerine millî Afganistan devleti kuran Ahmed Şah Dürrânî'nin 1762'de Osmanlı devletine, İran'da kızılbaşları ortadan kaldırma teklifine verilen cevapta da görmekteyiz[59]. Devrin Osmanlı pâdişâhı III. Mustafa (1757-1774), Afgan hükümdarına yazdığı cevapta şu hususları dile getiriyordu:

---

[58] *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, nr. 7, 436-437.

[59] Aynı defter, nr. 8, 460-484.

"... Devlet-i aliyye tarafından İran'a asker sevkedilmesine ve memleket zaptına tarafımızdan rağbet edilmemektedir. Zira, Nâdir Şah'ın vefatından evvel saltanat-ı seniyye ile İran devleti beyninde akdolunan dostluk muahedesi yalnız Nâdir Şah ve zamanına ait olmayıp, onlardan sonra iki devlet arasında da geçerlidir. Bundan dolayı bu dostluk andlaşması iki devlet devam ettiği müddetçe bâki kalacaktır, zira bu durum vesikalarla da tesbit edilmiştir... Allahın yardımı ile Devlet-i aliyyemizin hazînesi ve askeri bol ve kuvvetli olduğundan bizler için İran'ı zaptetmek gayet kolay ise de, böyle zayıf durumda olan bir milletin üzerine asker göndererek, onların varlıklarını harab etmek Devlet-i aliyyemizin şânına yakışmaz. Ve bu keyfiyet iki devlet arasında kuvvetli olan dostluk andlaşmasının sebepsiz yere bozulması ve yok olmasından başka birşey olamayacağından dolayı sîzlerin teklifinizi kabûl edemiyeceğim..."[60].

Bununla Osmanlı devleti, devletlerarası andlaşmalara ne kadar riayet ettiğini ortaya koyduğu gibi, dost ve düşman bütün ülkelerin de muahedelere uymalarını tavsiye ederek örnek bir hukuk devleti seviyesinde bulunduğunu göstermiştir.

Osmanlı Devleti'nin Orta Asya siyasetinde dikkati çeken bir başka husus da, Buhâra hanlığına diğer hanlıklara nazaran daha çok ehemmiyet vermesidir. Halbuki Türkistan'da, Buhâra'nın yanısıra 1512'den beri devam eden Hîve Hanlığı ile istiklâlini 1700'de ilân etmiş olan Hokand Hanlığı da bulunmakta idi. Buna en büyük sebep, son iki hanlığın Buhâra (Özbek) hanlığı sinesinden çıkmış olması gösterilebilir. Zira, Osmanlı devleti ile ilk ciddî teması kuran Şiî İran'a karşı müttefik olan Özbek Hanlığı olmuştu. Hîve'nin 1512'de istiklâlini ilân etmesine rağmen Özbek Hanlığı, Türkistan'da hâkim unsur olarak varlığını devam ettirmiş ve Osmanlı devleti ile münasebetlerde en büyük ağırlığı olan devlet olmuştur. Onun için, Osmanlı devleti ile Türkistan hanlıkları arasındaki münasebetlerde Özbek Hanlığı'nın devamı olan Buhâra Hanlığı (bilâhire Emirliği) dâima birinci yeri işgal etmiş ve bu durumunu Rus işgali yılı olan 1868 tarihine kadar da sürdürmüştür.

---

[60] *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, nr. 8, 485-487.

XVIII. ASRIN SON ÇEYREĞİNDEN XIX. ASRIN SON ÇEYREĞİNE KADAR OSMANLI DEVLETİ İLE TÜRKİSTAN HANLIKLARI ARASINDAKİ MÜNASEBETLER

I - Rusya'nın Osmanlı Devleti aleyhinde yayılmasının Osmanlı Türkistan münasebetlerine tesiri (1775-1792)

XVIII. asrın son çeyreğinde Osmanlı devleti ile Türkistan hanlıkları arasındaki münasebetlerde kesif bir gelişme görülmektedir. Bu ise, zihinlerde bazı sorular yaratmaktadır. Acaba, Osmanlı-Türkistan münasebetlerindeki bu hızlı gelişmenin sebebi ne idi? Bu safhada Osmanlı devleti niçin Türkistan hanlıklarını müttefik seçmiştir? Bu soruların cevaplarını şöyle izah etmek mümkündür: Avrupa'da XVIII. asrın ikinci yansında meydana gelen olaylar ve neticelerinin, Osmanlı devletinin kaderi üzerinde son derecede önemli tesirleri olmuştur. 1768'de Avusturya ile Rusya'nın aralarında Lehistan'ı taksim etmek istemeleri, bir zamanlar Leh kırallığının istiklâlini garanti etmiş olan Osmanlı devletini, kendi gücünü tartmadan, bilhassa İngiltere ve Fransa'nın kışkırtmaları ile, duruma müdahaleye sevketmişti. Fakat çok pahalıya malolan bu müdahale Osmanlı devletini 1774'de Küçük Kaynarca Andlaşması'nı imzalamak mecburiyetinde bırakmıştı[61]. Uğradığı pek çok maddî ve manevî kayıplar arasında Kırım'ı Rus nüfuzuna terk etmek zorunda kalışı Osmanlı devletini hem sarsmış, hem de endîşeye sevketmişti. Zira, stratejik ehemmiyeti çok büyük olan Kırım'ın Ruslar tarafından işgali Osmanlı devleti için telâfisi güç bir kayıp oluyordu. Kırım'a yerleşen Rusları, Osmanlı imparatorluğunu yalnız Avrupa cephesinden değil, Kafkaslar cihetinden de tehdit eder duruma getiriyordu. Devamlı yayılma politikası tâkib eden Ruslar için Kafkaslarda ve Balkanlarda harb bahaneleri yaratmak çok güç olmayacaktı. Onun içindir ki, Osmanlı devleti, ne pahasına olursa olsun, Rusya'yı Kırım'dan çıkarmaya karar vermiş ve bu maksatla yeni bir harbi dahi göze almıştı.

---

[61] M.S. Anderson, *The Great Powers and the Near East 1774-1923. Documents of Modern History, Londra, 1970, s. 9-14; Aynı müel., The Eastern Question,* Londra, 1967, s. 1-5.

Osmanlı devleti, 1787'de başlayıp 1792'ye kadar devam edecek olan Kırım'ı kurtarma savaşma girmeden önce kendisine müttefikler aramaya başladı. Fakat çok geçmeden Avrupa devletlerinden bir müttefik bulamıyacağını anlayan Osmanlı devleti, büyük bir prestij ve nüfûza sahip olduğu Türkistan'daki müslüman Türk hanlıklarına yöneldi.

Bu sıralarda Türkistan hanlıklarında büyük değişiklikler olmuştu. Nâdir Şah (1739-1747)'ın yedi senelik işgali devresinden sonra memlekette bir müddet daha karışıklık devam etmişti. Bu karışıklık devri sona erdikten sonra, Buhâra'da, "Emir" ünvanı ile sırasıyla şu hükümdarlar başa geçmişlerdi: Muhammed Rahîm Atalık (1748-1758), Danyal namıyla mâruf Seyyid Ebülgazi Han (1758-1785) ve Şah Murad adıyla meşhur olan Muhammed Mâsum Han (1785-1800)[62]. Bu hükümdarlardan bilhassa Seyyid Ebülgazi Han, Divanbeği (Vezîr) yaptığı eskiden İranlı bir köle olan Devlet ismindeki zatın kötü idâresi yüzünden, halkın üzerinde otorite ve nüfûzunu kaybetmişti. Hattâ ülkesinde sarsılan nüfuzunu tekrar sağlayabilmek için 1783 ve 1785 senelerinde İstanbul'a mektuplarla mürâcaat ederek Osmanlı pâdişâhı I. Abdülhamid (1774-1789)'in yardımını rica etmişti[63]. Seyyid Ebülgazi bu mektuplarından birinde, çok eskiden beri iki devlet arasında mevcut olan gönül birliğinin bugün de devam ettiğini ifade ederek kendisinin, Padişâh'ın "küçük biraderi makamında" olduğunu, dolayısiyle kendisine yardım edilmesini dilemiştir[64]. Buhâra emîri mektubuna şöyle devam etmiştir:

> "... Bizim arzu ve temennimiz odur ki sizin hizmetinizde bulunalım. Fakat yolun uzaklığı dolayısiyle bu maksadı gerçekleştirememekle beraber size gerekli bağlılığı ve itaati devam ettirmekteyiz. "Her ne kadar huzurunuzdan uzak isem de size dua etmekle meşgulüm" sözü üzereyim. Zira bu Türkistan ülkesinin

---

[62] Howorth, *History of the MongoU*, II/2, 766-779.

[61] Hâlâ Buhâra Hanı Celâdetlü mehabetlü Seyyid Ebülgazi Han hazretlerinin vezîri Muhammed Danyal Beg vasıtasiyle makam-ı sadaret-i uzmâya varid olan farisi mektubun tercümesidir, *Hatt-t Hümâyûn* 723 (25 rebiülâhır 1199); *Hatt-ı Hümâyûn* 778; *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, nr. 9, 106-107; *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, nr. 17, 131-36.

[64] *Hatt-t Hümâyûn 723*, zikredilen vesika.

şehirleri size bağlanmış durumdadır. Size itaat üzere ve bağlı olan bu memleketten ve duacınızın evlatlarından ve ahfadından merhametinizi ve yardımınızı esirgemeyiniz ki onlar da yüksek şefkatinizin güneş misali olan nuru ile bezensinler. İslâm diyarının bir tarafında dinsiz ve İmansız Çerhob cemaati bulunmaktadır. Bunlar Çin-i Maçin bölgesinde oturmaktadırlar. Oranın tâbîlerinden bazıları Türkistan'a yakın olduklarından bunlar ile bâzı Özbekîler hoş olmayan davranışlarda bulunmakta, kendilerine tenbihlerde bulunup te'dipleri cihetine gidildiği zamanlarda ise yukarıda adı geçen Çerhob keferesi ile işbirliği etmektedirler. Bu Türkistan vilâyetini sizlere bağlı bir ülke bilmekteyiz. Bu itibarla zamanımızın Halifesi olan Zat-ı Şahanenizden bir nişan-ı şerifle hattı hümâyûn gönderilirse biz bunu kâfirlerle işbirliği eden kimselere karşı bir hükm-i şerif olarak gösterip onlarla mücadeleye ve muharebeye başlar ve gaza sevabına girmiş oluruz..."[65].

Buhâra hükümdarının bu ricalarını getirmiş olan elçisi Molla Muhammed Şerif Efendi'ye nasıl bir cevap verildiğine dair kayda rastlanamamıştır.

Fakat yukarıdaki olaydan iki sene sonra Osmanlı Devleti, 1774 Küçük Kaynarca Andlaşması'nı çiğneyerek Kırım'ı 1783-84'de tamâmen ilhak eden Rusya'ya karşı haklarını korumak için mücadeleye hazırlanmak mecburiyetinde kalmıştı. Osmanlı devleti, Rusya'ya karşı Türkistan cihetinden de cephe açılması için, Alemdar Mehmed Said Ağa isminde bir elçisini Buhâra'ya göndermeye karar vermiştir. 1786 başlarında bir *"nâme-i hümâyûn"* ile yola çıkan Alemdar Mehmed Said Ağa, binbir müşkilatla İran üzerinden seyahat ederek Buhâra'ya varmış ve mektubunu Seyyid Ebülgazi Han'a takdim etmiştir[66]. Osmanlı Pâdişâhı mektubunda özetle şu hususları belirtiyordu:

"1188 (1774) senesinde Devlet-i aliyyemizle Rusyalı arasında sulh akdedildikten hemen sonra Ruslar, andlaşma şartlarına

---

[65] Aynı vesika.

[66] *Cevdet Tarihi*, V, 251. Alemdar Mehmed Said Ağa ile gönderilen nâme-i hümâyûn metni için bk., *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, nr. 9, 195-196.

uymayarak aleyhimizde çeşitli faaliyetlere girişmiş ve devletimizi rahatsız etmeye başlamışlardır. Fakat biz, sulhün bozulmaması için uzun zaman onların bu faaliyetlerine katlandık. Ne var ki, Moskovlu'nun bununla da yetinmeyerek, Mareşal Potemkin kumandasında kalabalık bir orduyu hududlarımıza sevk ettiğini öğrenmiş bulunuyoruz. Meseleyi çığırından çıkarmamak için biz buna misli ile mukabele etmedik. Ruslar saldırmadıkça hiç bir mukabelede bulunulmaması için kumandanlarımıza emir verdik. Lâkin her iki tarafın bu yoldaki hazırlıkları artmakta olduğundan ve durum bir mücadeleyi zarurî hâle getirmek üzere bulunduğundan, inşallah bu defa Cenab-ı Hak zaferi İslâm tarafına nasip eyler ümidindeyiz. Onların ne zaman harekete geçecekleri malûm değil ise de her hâlde ilk fırsatta din düşmanlığını ortaya koyacakları ve ansızın savaşa girişecekleri bedîhî bulunduğundan o zaman derhal mukabeleye geçileceği malûmdur. Sizlere aramızdaki mesafenin uzaklığı dolayısiyle savaşa başlanıldığı haberinin bildirilmesi uzun vakit alacağı için ülkenizdeki ulema ve şeyhler, halkı ve askeri teşvik hususunda yardımlarını temin edip, bilhassa Buhâra ile Rus memleketi arasında oturan Kazak hanları ile Kırgız halkı gibi müslüman ahali reislerini Rus ülkelerine yer yer hücuma sevk edip din düşmanlarına mümkün olduğu kadar zarar verdirme yoluyla gaza ve cihad sevabını kazanmalarını sağlayınız. Bu hususta mektubumuz tarafınıza gönderilen elçimizle sizlere sunulmuştur..."[67].

Osmanlı Pâdişâhı, müslümanlar arasındaki maddî ve manevî yardımlaşmanın zaruretine işaret ederek mektubuna şöyle devam etmiştir:

"Devlet-i aliyyemiz ile Turan ülkesi hâkimi arasında birlik ve beraberlik mevcut olduğu için iki tarafın birbirine yardımı tabiî görülerek sizin tarafınızdan câsuslar vasıtasiyle Rusyalının hâl ve hareketi hakkında istihbarat yapılmasını ve Devlet-i aliyyemiz

[67] Taraf-ı hümâyûn-u hazret-i cihandârîden Turan-zemin hâkimi ceiâdetlü Esseyyid Gazi Han cenaplarına yazılacak nâme-i hümâyûnun müsveddesidir, 26 Cemaziyelâhır 1201 (15 Nisan 1787), *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, nr. 9, 195-196.

hakkında onların ne düşündüklerinin ortaya konmasını beklemekteyiz. Rusyalının devletimize karşı fiilen düşmanlığa giriştikleri sizce de malûm olmakla birlikte, durum bütün açıklığı ile sizlere bildirilmeden önce dahi hemen Buhâra ve etrafındaki din adamlarını, şehyleri ve dervişleri her tarafa sevk edip İslâm bayrağının galibiyeti için hayırdua ve halkı teşvik etmelerini, bir taraftan da Deşt-i Kebir ve Türkistan bölgelerinde oturan hamiyetli ve şecî kabilelerden ve diğer İslâma zafer sağlayacak olan askerlerden Rusya hududlarına sevk edilerek Allah'ın adını yükseltmek üzere gaza ve cihada gönderilmelerini sîzlerden beklemekteyiz..."[68].

Alemdar Mehmed Said Ağa Buhâra'ya vardığı zaman, Seyyid Ebülgazi Han son günlerini yaşamakta idi. Oldukça karışık olan ülkenin gerçek hâkimi ise, Han'ın Atalığı olan Muhammed Mâsum (Şah Murad) Han idi. Muhammed Mâsum başta olmak üzere Buhâra uleması ve ileri gelenleri, nâme-i hümâyûn'un Rusya'ya karşı cihad ve gaza emreden muhtevasından memnun kalmamışlardı. Alemdar Mehmed Said Ağa, bunun sebebinin "Moskovlu ile alışverişleri olduğu için onlarla bozuşmak istemedikleri" olduğunu öğrenmişti. Fakat, Buhâralılar bu düşüncelerini açıkça beyan etmiyerek Osmanlı elçisine şunları söylemişlerdir "... Bizler bir alay dervişan duacılarız. Moskov gibi kuvvetli bir hasım ile top ve cephanesiz mücadele olunamaz... Moskov hududunda olan Ser kalesi nam harabe kalemiz tamire muhtaçdır, bu veçhile hizmet olunursa askerimiz b'-hadd ü pâyandır... Bizim asıl düşmanımız Acem ü rafizî'dir, onlar üzerine seferimiz mukarrer olmuştur"[69]. Bunun üzerine Alemdar Mehmed Said Ağa, "Pâdişâhın düşmanı şimdi Moskov'dur Acemle bizim gavgamız yokdur" diyerek Buhâra'dan ayrılmıştır[70].

---

[68] *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, nr. 9, 196. Pâdişâhın, Buhâra hükümdan Esseyyid Gazi Han'a gönderdiği bu nâme-i hümâyûn'un tam metni ek I'de verilmiştir.

[69] *Cevdet Tarihi*, V, 343.

[70] Ayn. esr., göst. yer. Alemdar Mehmed Said Ağa, Belh ve Herat üzerinden geri dönmüş ve bu havali ile Afgan müslümanlarının durumları hakkında geniş bilgi getirmiştir. Bu hususta tafsilat için bk., *Hatt-t Hümâyûn* 56415; *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, nr. 4, 85-87; *Cevdet Tarihi*, V. 342-346.

Alemdar Mehmed Said Ağa'nın Buhâra'dan ayrılmasından bir müddet sonra, Seyyid Ebülgazi Han vefat etmiş ve yerine Muhammed Mâsum Han Buhâra hükümdarı olmuştur. Muhammed Mâsum Han, selefinin son yıllarında ülkede meydana gelen karışıklığı bir türlü yatıştıramadığı için Osmanlı Pâdişâhının nâme-i hümâyûn'una derhal cevap verememiştir. Bu arada Osmanlı hükümeti, 1787'de Rusya ile harbin başlaması üzerine, Buhâra hükümdarına ikinci bir nâme-i hümâyûn göndererek "Moskovlu"ya karşı Türkistan cephesinden de mücadelenin başlatılmasını rica etmiştir. Bunun üzerine Muhammed Mâsum Han, Muhammed Bedî ismindeki elçisiyle, biri Padişâha ve diğeri de sadrıâzama olmak üzere iki mektup göndererek Türkistan'daki durum hakkında geniş izahlarda bulunmuştur. Buhâra Emîri, Padişâha yazdığı mektupta mealen şöyle diyordu:

"Bundan evvel gönderilen nâmei hümâyûn 1202 (1787/88)'de geldi. O zaman babamın vefat etmesi dolayısiyle gayet üzgündüm. Gelen mektup bizlere kuvvet verdi. Bu defa ikinci bir nâme-i şahâneleri geldi. Bu mektupda 1188 (1774)'de Rusya ile barış yapılmış iken Rusların bu defa muahedeyi bozdukları beyan buyurularak bizim tarafımızda bulunan bütün ileri gelenlerin ve bütün müslüman halkın dinimizin zafere ulaşması için çalışmaları ferman buyurulmuştur. Biz de bu fermana uyarak üzerimize düşeni yapmaktayız. Çünkü Devlet-i aliyye için dua etmek bütün İslâm âlemi için vaciptir. Aynı zamanda Mâverâünnehirde oturan halkın, bilhassa Mâverâünnehir ile Rusya arasındaki büyük çölde sakin olan Kazak ve Kırgız topluluklarının ve diğerlerinin adı geçen kâfir ile savaşa girişmeleri için buyurulan yüksek emirlerinize göre düşmana karşı çıkmaları için o taraflarda bulunan Hanlara ve kabîle reislerine elçiler ve emirler gönderdim. Kefere ile savaşmak her müslümana farz olduğu için kendim de bizzat gidip Allah yolunda canımı feda etmek istedim ama ne yapalım ki dünyada bütün arzulara ulaşmak mümkün değildir. Bu ancak ahirete mahsustur.

Herhalde duymuşsunuzdur ki dört tarafımız ehl-i küfr olan Özbekiye taifesi olup, kendileriyle beynimiz hoş olmayıp, bilhassa üç dört kabîle ki muhalefet ederler. Onların fitnelerini söndürmek meşgalesi cihad ile uğraşmamıza vakit bırakmadı.

Bunu da bilgilerinize arz ediyorum... Adı geçen taifede nizam ve birlik olmadığından belkide düşman ile savaşmak ve düşmanın eşyalarını yağmalamak için belki emrimize itaat ederler. Fakat kimseye müdahale etmeyin, kimsenin malını almayın veya almışsanız geri verin desem kabûl etmezler. Ne yapalım ki Özbek ve Kazak meselesi bu vaziyettedir. İnşallah, Allahın yardımiyle Özbeklerin karşı koymaları son bulup da bize itaat ederlerse, Zat-ı Şahânelerinize hizmet için canımı feda ederim. Şu noktayı da ayrıca arz ederim ki nâme-i hümâyûnunuz gelinceye kadar bu memleketin halkı, tüccarı ve Kazak taifesinin büyük çoğunluğu alış verişlerini Ruslarla yapmakta iken bu defa tarafınızdan, kefere ile savaşmaya memur edildiklerinden dolayı birbirleriyle münasebetleri kesilir ve alışveriş gibi münasebetler durur. Eger Devlet-i aliyye adı geçen kefere ile bir anlaşmaya varır ise düşmanın bu taraflara taarruz etmemesi için bu diyarın ahalisini dahi sulh andlaşmasına dahil buyuruveriniz. Zira uzak ve yakın bilumum İslâm ahali Devlet-i aliyye'nin sayesinde huzur ve rahat ümid etmektedirler. Ayrıca şu da arz olunur ki Devlet-i aliyyeleri için dua ile meşgul olan bu diyarın ahalisi takriben 130 seneden beri rafizîler (İranlılar) dolayısiyle hacc-ı şerife gitmekten dahi mahrum kalmıştır. Eğer Allah-u teâlânın inayeti ile düşmana galebe çalınıp veyahut arzu edilen bir şekilde sulh yapıldıktan sonra Devlet-i aliyye İran tarafından da vüzeradan birini kalabalık bir ordu ile gönderirse bu taraflarda olan bozuklukta bertaraf edilmiş olur. Ve ehl-i İslâm'dan olanların cümlesi Devlet-i aliyye'ye bağlanıp din ve devletleri uğurlarında canlarını feda ederler"[71].

---

[71] Hâlâ Buhâra hâkimi Muhammed Mâsum Han tarafından bu defa elçisi Muhammed Bedî vesatetiyle atabe-i ûlyay-ı hazret-i cihandariye varid olan nâmesinin tercümesidir.

Gurre-i Şevval 1203 (25 Haziran 1789). *Nâme-i Hümâyûn, Defteri*, nr. 9. 228-229. Bu mektubun tam metni ek II'de verilmiştir. Muhammed Mâsum Han, yukarıdaki mektupların ihtiva ettiği malûmatı havi bir mektubu da, elçisinin yol güzergâhındaki Bağdad valisi Süleyman Paşa'ya göndermişti. Bk., *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, nr. 4, 4-5.

Buhâra hükümdarı Sadarete gönderdiği mektubunda ise, Padişâha arz ettiği hususlardan ayrı olarak şunlara yer veriyordu:

> Eskiden beri bu memleketlerin pâdişâhı Cengiz neslinden idi. Vakta ki rafizi Nâdir Şah galebe etti, devlet erkânından pek çoğu zillete düşüp hakaret gördü ve rezil kimseler makam sâhibi oldu. Hattâ o zaman akrabamızdan olan Muhammed Rahîm Han'a emrolunmuş ki Ebülfeyz'i hükümetten indirsin ve yerine, hanedana zarar gelmemesi için bir yabancı değil fakat yine Ebülfeyz'in evlâdından birini pâdişâh yapsın. Böylece yerine pâdişâh olan oğlu şeytana uyarak o zatı şehit etmiş ve aynı zamanda, bozguncuların tahrikiyle yedi evlâdını dahi şehit etmiştir. Sonra kendinin Abdülmümin Han ve Lütfullah Sultan adlarında iki oğlu kalmış, az sonra da yukarıda adı geçen Muhammed Rahîm Han da bu ikisini şehit etmiştir. Daha sonra Muhammed Rahîm Han da ölünce bir müddet Nâdir Şah gibi soyu sopu belirsiz biri pâdişâh olup hutbeyi ve sikkeyi kendi namına okutup basmış, sonra o dahi şehit olup Ammek Han gibi çok yüksek vasıflı bir zat bütün vezir ve kumandanların rızasiyle padişâhlığa gelmiştir. Onun vefatından sonra biz her ne kadar emirlik ve hükümetten geri durmak istediysek de zaruret karşısında onun yerine geçtik. Bize kendinden memnun olduğum bir şahsı kumandan ve vezîr ettiler. Buhâra diyarı ilmi, tasavvufu ve salih adamları çok olan bir memleket olup halk dahi Sünnî mezhebdirler, ancak halihazırda Kazaklar içinde bir çok müslüman vardır ki kendilerinin Cengiz evlâdından olduğunu iddia ederler, onlardan birini padişâhlığa seçsem din ve dünyanın kıymetini bilmezler, ahali perişan olur. Esasen halk onları istemez. Ve hiçbir zaman da onlardan Mâverâünnehir'e pâdişâh olmuş yoktur. Sizden rica ederim ki Pâdişâh Hazretlerinin boş bir zamanında Turan memleketlerinin durumunu izah buyurunuz. Bilgi ve dirayet ve dinî tarafı kuvvetli bir Şehzâde'yi Turan'a pâdişâh tâyin etsin, ben de hutbeyi onun namına okutur ve sikkeyi de onun adına bastırırım. Eğer Şehzâde olmazsa Şam'da, Mısır'da ve Irak'da olan vezirleriniz evsafında bir adamı vezîr göndersinler onu dahi can-ı gönülden kabûl ederiz. Bu iki hal suretinden biri Turan ahalisinin bahtsızlığı yüzünden mümkün olmazsa aradaki mesafenin uzaklığı düşünülerek Turan ahalisi-

nin Halife ve Padişâha itaat etmiyeceği düşüncesi akla gelebilir, ancak siz İstanbul'da vezirlik işleriyle nasıl meşgul iseniz, biz de burada Padişâh'ın dostuna dost düşmanına düşman olmaktan onun rızasını kendi isteğimizden üstün tutmakta ve kendimizi Pâdişâh kullarından saymaktayız. Gerek Şevketli Pâdişâh Hazretlerine arîzamızda ve gerekse size gönderdiğimiz mektubda Halife-i Ruy-i Zemin Hazretlerine "şark ve garb sultanı" tabiri kullanılmıştır. İnşallah şark'a mensup olan Turan ahalisi de Pâdişâh Hazretlerine bağlılıklarını ortaya koydukları zaman gerçekten şark ve garb sultanlığı şanı tahakkuk eder. Bizim memleketimiz Halife memleketine nisbetle köylük gibi olduğundan bu mektubumuzda eksik veya ziyade noktalar bulunması ihtimali çok olduğundan kusurumuz avf ola... Her husus mektubu getiren Hacı Muhammed Bedî'nin takririne havale olunmuştur[72].

Görüldüğü gibi, yukarıdaki mektuplarda, o zamana kadar Osmanlı devleti ile Türkistan hanlıkları arasındaki münasebetlerde müşahede edilmeyen yeni iki husus zikredilmiştir. Bunlardan birincisi, Osmanlı devletinin Rusya ile sulh yapması halinde, Rusların Türkistan ahâlisine, Osmanlılarla ittifak ettiklerinden dolayı, yeniden saldırmalarına mâni olmak için sulh andlaşmasına ayrı bir maddenin eklenmesinin istenmesidir. Buhâra hükümdarı, bir nevi, yaptıkları ittifaktan dolayı Osmanlı hükümetinden halkının emniyetinin sağlanmasını istemiştir. Dikkati çeken ikinci husus ise, Nâdir Şah'm hanlıkları istilasından bu yana Türkistan'da devam eden karışıklıklara son verecek ve müslüman ahâli arasında birliği sağlayacak bir Osmanlı şehzâdesinin veya tecrübeli bir eyalet idârecisinin Türkistan'a gönderilmesi talebi idi. Bu, Türkistan müslümanlarının bir nevi Osmanlı idâresine alınması manâsını taşıyordu ki böyle bir teklif ilk defa vuku buluyordu.

Buhâra hükümdarı Muhammed Mâsum Han'ın yukarıdaki mektuplarından başka elçisi Muhammed Bedî Bey de şifahen, du-

---

[72] Hâlâ Buhâra hâkimi Muhammed Mâsum Han tarafından bu defa elçisi Muhammed Bedî vesatetiyle canib-i sadaretpenâhiye vürud eden mektubun tercümesidir, Şevval 1203 (Haziran 1789), *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, nr. 9, 140. Bu mektup aynca *Cevdet, Hâriciye*, nr. 7458'de ve *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, nr. 4, 3-4'de kaydedilmiştir.

rumu etraflıca Sadarete son bir defa daha anlatmış ve kendisinin Osmanlı-Rus harbinin sonuna kadar İstanbul'da kalmaya memur edildiğini bildirmiştir. Ayrıca elçi, kendisinin Buhâra'dan ayrılalı onyedi ay olduğunu, onun için de Emîr'in harbin gidişinden haberdar edilmesi ve ona göre tedbir alması için Buhâra'ya bir elçi yollanmasını teklif ve rica etmiştir[73]. Sadaret, elçinin bu son teklifini muvafık görmesine rağmen yeni Padişah Sultan III. Selim (1789-1808) buna gerek duymamış ve Buhâra'ya yazılan nâme-i hümâyûn'un eskiden olduğu gibi yine Bağdad üzerinden emin bir kişi ile gönderilmesini uygun görmüştür[74].

III. Selim, Buhâra hükümdarı Muhammed Mâsum Han'a yazdığı nâme-i hümâyûnda özetle şu hususlara yer vermiştir:

Sultan Abdülhamid Han zamanında Rus gailesi sebebiyle sizlere Elhac Muhammed Bedî adlı sefiriniz vasıtasiyle ve sonra da halen Bağdad ve Basra valisi olan Süleyman Paşa tarafından yine adı geçen sefiriniz ağzından size bildirilen durum gereğince, Deşt-i Kebir halkından Kazak ve Kırgız cemaatinin Moskovluya karşı muharebe ve mücadeleye girişmeleri için haber ve mektuplar gönderilmişti. Ancak adlan geçen cemaatin Rusyalı ile aralarında bâzı ticârî andlaşmalar olduğundan dolayı, ne zaman Rusya ile aramızda uzlaşma hasıl olursa onların da bu andlaşmaya dahil kılınması hususundaki arzularınızın yerine getirileceği tabiîdir"[75].

III. Selim bundan sonra, din düşmanı olan Moskov keferesinden başka Avusturya Çasarı'nın dahi müslüman ahâli hakkında nasıl hasmâne tavır takındığını ve buna karşı Osmanlı devletinin nasıl mücadele ettiğini anlatarak mektubuna şöyle devam etmiştir:

Allahın yardımı ile baharda kuvvetli bir ordu ile bütün din düşmanlarının üzerine hücum edilmesi kararlaştırıldıktan başka

---

[73] Hâlâ Buhâra hâkimi Muhammed Mâsum Han cenaptan tarafından bu esnada sefaret ile Dersaadete tevarüd eden Muhammed Bedî Beğin bilistintak kaleme alman takriridir, 29 Şevval 1203, *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, nr. 9, 229-230. Bu takririn bir nüshası da *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, nr. 4, 1-2'de bulunmaktadır.

[74] *Halt-ı Hümâyûn, 14399.*

[75] Taraf-ı Hazret-i Şehinşahiden Buhâra hâkimi Muhammed Mâsum Han cenaplanna yazılan nâme-i hümâyûn suretidir. Evasıf-ı şehri rebîülâhır 1204, *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, nr. 4, 13-14.

bütün Dağıstan Hanları ile Çerkes ve Abaza kabileleri ve Kabartay halkı birleşerek semt semt hücuma hazır beklemektedirler[76]. Sizin de bu noktada hazır bulunmanız ve Deşt-i Kebir" de oturan Kazak ve Kırgız cemaati ve benzerleri diğer kabîle hanlarına, bizimle Rusya Devleti arasında muharebe olduğunu bildirmenizi ve onların da muharebeye kendi bölgelerinden katılmalarını tavsiye etmenizi ve dolayısiyle İslâm kardeşliğine hizmette bulunmanızı rica ediyorum... Devlet-i aliyye ile Rusyalu beyninde şan ü şevket-i saltanat-ı seniyyeye lâyık bir müsalâha vukuunda Buhâra tarafından Moskovlu ile muharebe eden tavâifin emniyetleri anlaşmaya idhal olunacağı tabiî olduğu, gaza ve cihâda lâzım gelen tedbirler hususlarında tereddüde düşmeksizin her iki tarafın yekdiğerine kuvvet ve yardım temin edeceği sebebiyle bu taraftan lâzım gelen işlerin mutlaka yapılacağı o taraftan da kabîleler ve diğer halkın cihâda sevk edilerek dinimizin düşmanı olan Rusya'yı tahrib etmenin müşetrek arzumuz olduğu malûmunuzdur[77].

III. Selim'in bu mektubundan da anlaşılacağı gibi, Osmanlı devleti, Buhâra hükümdarının Rusya'ya karşı birlikte hareket edilmesinden dolayı sınır ahâlisi hakkında duyduğu endîşeyi "Devlet-i aliyye ile Rusyalu beyninde şan ü şevket-i saltanat-ı seniyyeye lâyık

---

[76] Yukanda zikredildiği gibi, Osmanlı devleti, Buhâra hanından başka Kafkas müslümanlanna da bir nâme-i hümâyûn göndererek onlann da Ruslara karşı gaza ve ci- hâd açmalarını istemişti. Fakat, Kafkaslardaki her müslüman kabîle reisinin kendilerine hitaben ayn bir ferman istemeleri üzerine, "Moskovlu keferesin ziyadesiyle gocunduğu mahâl Kuban tarafı olduğunu" düşünen Sadaret, harekete geçerek Soğucak ve Anapa havalisi seraskeri vasıtasiyle 18 ayn fermanın gönderilmesini temin etmiştir. Tafsilât için bk., *Hatt-ı Hümâyûn*, 56971 (1203).

[77] Taraf-ı Hazret-i Şehinşahiden Buhâra hâkimi Muhammed Mâsum Han cenaplarına yazılan nâme-i hümâyûn suretidir, Evasıt-ı şehri rebîülâhır 1204, *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, nr. 4, 14-15. Bu mektubun tam metni ek III'de verilmiştir. Buhâra Emîn. Pâdişâhın Rusya'ya karşı cihad ve gaza açılmasını isteyen bu emrini Türkistan müslümanlarına iletmiş ve hattâ bu arada çok heyecana kapılan altı kişilik Hokand'lı cengâverler grubu Ruslara karşı savaşmak için İstanbul'a kadar gelerek Osmanlı ordusuna katılmak istediklerini Sadarete bildirmişlerdir. Bk., *Hatt-ı Hümâyûn*, nr. 56129, 56118 ve 56210.

bir müsalâha vukuunda Buhâra tarafından Moskovlu ile muharebe eden tavâifin emniyetleri anlaşmayla idhal olunucağı tabiîdir" diye teminat vererek gidermiştir. Ne var ki, Osmanlı devleti Kırım'ı kurtarma savaşında Rusya'nın yanısıra Avusturya ile de mücadele etmek mecburiyetinde kalmıştı. İki cephede yapılan harb ise, Osmanlı devletini ümid edilenden daha fazla yıpratmış, sonunda düşmanlarından sulh talebinde bulunmak mecburiyeti hâsıl olmuştu. Osmanlı devletinin bu zaafından istifade eden Rusya, sulh müzakerelerinde harbi ilân eden taraf olduğu için meydana gelen hasarın ve harb tazminatının ödenmesini Osmanlı devletinden ısrarla talebetmiştir. Uzun süren sulh müzakerelerinde Rusların tazminat isteğinden vazgeçmemeleri, Osmanlı hükümetini büyük endîşeye sevketmiştir[78]. İşte bu endîşeli günlerde, Osmanlı murahhasları, Rusların yeni bir tazminat meselesini ortaya atmalarından çekindikleri için Buhâra'nın sulh muahedesine dahil edilmesini teklif edememişlerdir. Nitekim bunu, Cevdet Paşa, tarihinde şöyle izah etmiştir. "Buhâra Hanının Moskovlu ile müsâlaha vukuunda Buhâra ahalisinin dahi sulha idhal buyurulması ve fakat vaki olan hasarın yerine getirilmesi hususunda Rusya tarafından olunacak teklife kat'iyyen mümaşat olunmaması ricası münderic bulunmuştur. Ancak istirdad-ı üsera şartı olmaksızın Buhâra'nın sulha idhaline Rusyalunun muvafakat etmek ihtimali olmadığından bu müsâlahada Buhâra'ya dair bir şey denilmemiştir..."[79].

Fakat, bu sırada Rusların, hızla yaklaşan Fransız tehlikesi sebebiyle, tazminat meselesinden vazgeçtiklerini bildirmeleri üzerine, Osmanlı murahhasları, yeni bir pürüz yaratmasından çekindikleri için Buhâra'nm sulh muahedesine girmesini teklif edemeden Yaş Andlaşması'nı imzalamak mecburiyetinde kalmışlardır. Böylece, Osmanlı devleti, içine düştüğü büyük sıkıntılar yüzünden, söz verdiği halde, Buhâra müslümanlarını sulha dahil ederek onları Rus tecavüzüne karşı koruma vaadini yerine getirememiştir. Bu hususun Buhâra Hanlığına nasıl izah edildiğine ve onların ne gibi bir tepki gösterdiklerine dair hiç bir kayda rastlanamamıştır. Fakat bu olayın aradaki dostluğu bozduğuna dair de hiç bir emare görülmemektedir.

---

[78] Bu hususta daha geniş bilgi için bk., *Cevdet Tarihi*, V, 243-250.

[79] *Cevdet Tarihi*, V, 251.

II - Rusya'nın Türkistan istikametinde yayılmasının Osmanlı-Türkistan münasebetlerine tesiri (1800-1873) (Rusya'nın Hokand, Buhâra ve Hive'yi işgali)

Burada, Osmanlı devleti ile Türkistan Hanlıkları arasındaki münasebetlere son derece tesir ettiği için, Rusların XIX. asrın başına kadar Türkistan istikametinde yaptıktan istilâ hareketlerini kısaca hatırlamada yarar vardır. Osmanlı devletinin Don-Volga kanalı projesinden vazgeçtikden sonra Rusya'nın Asya'daki genişleme hareketlerine de ilgisiz kalması, bu sonuncu devletin daha cesurca ve devamlı bir şekilde Türkistan istikametinde ilerlemesine sebep olmuştu. Nitekim Rusya, kısa zamanda Tatar ve Başkırd ülkelerini ard arda işgal ederek, XVIII. asrın başlarından itibaren de Türkistan'ın kapısı olan Kazakistan bozkırlarında ilerlemeye başlamıştı. Bu arada vuku bulan bazı olaylar meselâ XVII. asrın sonlan ile XVIII. asrın başlarında Kazakistan bozkırlarını altüst eden Kalmuk istilâsı, Rusların bu Türk ülkesinde nüfuz kazanmalarına yol açmıştır. kalmuk istilâsından büyük yaralar alan Kazaklar, iki yüzlü Kalmuk müstevlisine karşı yardım vadeden Ruslara, 1734-35 senelerinde Orenburg müstahken mevkiini inşa etme izni vermişler; bu ise, Türkistan ülkelerine açılan son kapı durumundaki Kazakistan'ın mühim bir kısmının, çeşitli entrikalar neticesinde tedricen Rus hâkimiyetine düşmesine sebep olmuştur[80]. Nitekim, Orenburg askerî üssünden faydalanan Ruslar, geri kalan Kazak topraklarını işgal ederek adım adım Aral gölüne doğru ilerlemeye başlamışlardır ki, bu da Türkistan Hanlıklarını son derecede tedirgin etmiştir.

Diğer taraftan, Kırım'a yerleşen Ruslar, Yaş Muahedesi'nin Kafkaslarla ilgili maddelerini ihlâl ederek[81] bu havalideki Hıristiyan Ermeni ve Gürcüleri, Osmanlı devleti ile İran aleyhinde kışkırtmaya başlamışlardı. Hattâ Ruslar Hıristiyan Gürcü Prensliği ile ikili bir andlaşma imzalıyarak, bu prensliğe Osmanlı devleti ile İran'a karşı her türlü yardımı vaadetmişti[82]. Rus yardımına güvenen Gürcü

---

[80] Ruslann, Türkistan istikametindeki genişleme faaliyetleri hakkında daha geniş bilgi için bk., M. Saray, "Rusya'nın Asya'da Yayılması", *Tarih Enstitüsü Dergisi* sayı X-XI (1979- 80), 279-302.

[81] *Cevdet Tarihi*, V, 335-336.

[82] D.M. Long, *A History of Georgia*, Londra, 1962, 37.

prensliği, Osmanlı devleti ile İran'a karşı açıkça hasmane hareketlerde bulunmaktan çekinmemişti. Sonunda bu faaliyetler, İran'da yeni başa geçen ve Kafkasları İran hâkimiyetinde tutumak isteyen Kaçar hanedanının ilk hükümdarı Aga Muhammed Han tarafından durduruldu. Aga Muhammed Han 1795'de Gürcistan'ı işgal ederek ülkesine ilhak etti[83]. Bu ise, Ruslar ile İranlıların arasını açtı.

1812'de Napolyon tehlikesini atlatan Ruslar, 1813 yılında Kafkaslara girerek İranlıları ağır bir yenilgiye uğratmışlardır. Mağlûp İranlılar, çok kötü şartları ihtiva eden, Gülistan Andlaşması'nı Ruslarla imzalamak mecburiyetinde kalmışlardır[84]. Bu mağlûbiyet ile çok büyük toprak kayıplarına uğrayan İranlılar, 1826'da, iyi hazırlanmadan Ruslara karşı yeniden mücadeleye girerek kayıplarını telâfi etmek istediler ise de tekrar yenilerek, 1828'de, Gülistan muahedesi şartlan da geçerli olmak üzere, yeni ve çok ağır şartları havi Türkmençay Muahedesi'ni imzalamağa zorlanmışlardır[85]. İranlılar, Aras nehrine kadar bütün Kafkasları Ruslara terk etmek, ağır bir savaş tazminatı ödemek ve Hazar denizinde hiç bir hak iddiasında bulunmamak mecburiyetinde bırakıldılar.

İranlıları yendikten birkaç ay sonra Ruslar, Osmanlı devletine karşı başlattıkları 1828-29 savaşını, Türklerin Yunan ve Sırb isyanlarıyla uğraşmalarından faydalanarak, Kafkas cephesinde başarıyla kapattılar[86]. Neticede Kafkasların büyük bir kısmında hâkim durumuna gelen Ruslar, bundan böyle hem Osmanlı devleti ile İran'ı, hem de Türkistan Hanlıklarını devamlı bir baskı ve tehdid altında tutmuşlardır.

XVIII. asrın başlarından itibaren Osmanlı devleti, belki de düştüğü buhranın ciddiyetini anladığı ve bu haliyle mütecâviz Rusya'ya karşı başariyle mücadele etmenin güçlüklerini gördüğü için

---

[83] Lang, ayn. esr., 38.

[84] P. Sykes, *A History of Persia,* Londra, II, 314.

[85] Sykes, II, 320; E. Hertslet, *Treaties, etc.-I, Concluded betueen G. Britain and Persia, and betueen Persia and other Foreign Povaers, vohoüy or partiaUy in force on the İst April 1891,* Londra, 1891, 117-124.

[86] W.D. Ailen[redacted] P. Muratoff, *Caucasian BattlefieUs,* Cambridge, 1953, 23-44.

umumî siyasetinde olduğu gibi, Türkistan siyasetinde de daha itidalli olmaya gayret etmiştir. Nitekim Osmanlı hükümeti, Türkistan hanlıklarını devamlı ikaz ederek onların birbirleriyle uğraşmamalarını ve mümkün olduğu kadar da Rusya ile bir ihtilâfa sebebiyet verilmemesini tavsiye etmeye başlamıştır. Bu siyasetin neticesi olarak, Osmanlı devleti, 1812 ve 1828-29 yıllarında Rusya ile vuku bulan harblerde 1787'de olduğu gibi, hanlıkların Türkistan cihetinden Rusya'ya karşı yeni bir cephe açmaları için hiçbir teşebbüste bulunmamıştır[87]. Osmanlı devleti, belki de söz verdiği halde 1792'de Rusya ile imzaladığı sulh andlaşmasına Türkistan hanlıklarını dahil ettirememenin yarattığı eziklikten, belki de bir ittifak halinde, Türkistan hanlıklarını Rusya'ya karşı koruyamama endişesi yüzünden, böyle bir tutum içine girmiş olabilir. Aşağıda zikri geçen Türkistan hanlıklarından gelen elçiler ile onlara verilen cevaplardan da anlaşılacağı gibi, Osmanlı Devleti, XIX. asrın ortalarına kadar Rusya'ya karşı bir ittifaktan bahsetmemiştir.

Yalnız burada bir hususun açıklanması gerekmektedir. Buhâra hanlığı, Hîve ve Hokand hanlıklarını kendisine rakib olarak gördüğü için, İstanbul'dan gönderilen nâme-i hümâyûnlardan umumiyetle onlara bahsetmemeyi belki de kendi menfaatine uygun bulmuştu. Bu arada Osmanlı devleti de, daha önce zikredildiği gibi, başlangıçtan beri Buhâra hanlığını kendine muhatab edindiği için diğer hanlıkları pek nazar-ı dikkate almamıştı. Osmanlı devletinin bu siyaseti Türkistan hanlıkları arasında bazı şikâyetlerin doğmasına sebep olmuştur. Nitekim, Hîve (Hârezm) Hanı Seyyid Ebülgazi Bahadır Han, 1214 (1798)'de İstanbul'a gönderdiği Reis Bey adındaki elçisi ile ülkesi hakkında gerekli malûmatı arz ettikten sonra kendilerine karşı alâka gösterilmemesinden şikâyet etmiştir. Hîve hanının elçisi bu hususta sadarete verdiği takrirde, hükümdarının, Osmanlı devletinin tâbilerinden biri olduğunu, buna rağmen 40-50 seneden beri kendi-

[87] Bu hususta arşivlerde hiç bir vesikaya rastlanılmamıştır. Yalnız, Sultan II. Mahmud, 5 Mayıs 1829 (C/Za/t244)'da Buhâra hâkimi Seyyid Nasrullah Han'a, "Rusya ile harbe başlamak üzere olduğundan kabil ise onların da o taraftan Rus'a hücum etmeleri ve İran ile de ittifak olunduğu için bir mektub yazmış ise de, bu mektub her ne sebeptense gönderilmemiştir, (bk. *Hatt-ı Hümâyûn*, 37151).

sine hiç bir emir gönderilmediğini, şayet bir emir gönderilir ise bunun hükümdarı tarafından memnuniyetle yerine getirileceğini bildirmiştir[88].

Bu sıralarda Buhâra'da, 1800 senesinde vefat eden Muhammed Mâsum Han'ın yerine Haydar Şah tahta geçmiş idi. Haydar Şah (1800- 1826), hem cülûsunu bildirmek, hem de ubudiyetini arz etmek için Divanbeği İş Muhammed ile Korucubaşı Mirza Muhammed Yusuf'dan meydana gelen bir elçilik heyetini İstanbul'a göndermiştir. Fakat, elçilik heyeti yolda tecâvüze uğradığından geri dönmek mecburiyetinde kalmıştı. Ancak, Mirza Muhammed Yusuf, tek başına maceralı bir yolculuktan sonra İstanbul'a gelebilmiştir. Elçi, "... Haydar Şah hazretlerinin tahta çıktıklarını siz islâmın önderi Pâdişâh hazretlerine bildirmeye geldim" diyerek, getirdiği mektupları ve hediyeleri takdim etmiştir[89]. Yeni Buhâra Emîrinin Padişâha yazdığı mektubun meali şöyle idi:

1212 (1797) tarihinde Buhâra Emîri ve Mâverâünnehir hâkimi olduk. Burada kudretimiz nispetinde müslüman ahalinin asayiş ve rahatını adalet üzre temine çalışıyoruz... Aramızdaki dostluğun devam etmesi için Divan- beği İş Muhammed Yusuf'u Sultanların en büyüğünün huzuruna gönderiyoruz[90].

Pâdişâh, cevap olarak Buhâra Emîrine şunları yazmıştır:

Tarafımıza gönderdiğiniz mektuplar ve hediyeler elçileriniz vasıtasiyle bizlere ulaştı. Atanız olan eski Mâverâünnehir hâkimlerinin vefatlarına çok üzüldük. Bu üzüntümüz sizlerin başa geçmeniz ile hafiflemiştir... İzhar ettiğiniz dostluğun devamını dileriz[91].

---

[88] Hâlâ Hârezm Hanı Seyyid Ebülgazi Muhammed Bahadır Han tarafından rikab-ı hümâyûna varid olan nâmesidir, 21 Cumadelâhıre 1214 (20 Kasım 1799), *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, nr. 9, 401-402.

[89] *Hatt-ı Hümâyûn, 36755.*

[90] Elçisi ile Buhâra hâkimi Haydar Şah tarafından gönderilen nâmedir, 1218 (1803), *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, nr. 10, 2-4, 14-15.

[91] Taraf-ı hümâyûn-ı hazret-i cihanbaniye hâlâ Buhâra Hanı Haydar Şah cenabları canibinden elçisi vasıtasiyle vürud eden nâmesine cevabı havi bazı hediyeler ile gönderilecek nâme-i hümâyûn suretidir, Gure-i Receb 1220 (25 Eylül 1805), *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, nr. 10, 4-5, 24-25.

Buhâra Emîri Haydar Şah, çok geçmeden kendisini güçlükler içinde bulmuştur. Başarısız idâresi yüzünden memleketindeki ulemâyı başka ülkelere kaçırdığı gibi, komşulariyle de arasını bozmuş idi. Çoğu kendisinin yarattığı meseleler yüzünden Hokand, Hîve, Afganistan ve İran ile harb etme durumuyla karşı karşıya kalmıştır. Sonunda Haydar Şah, hepsi müslüman olan komşularına karşı üstünlük sağlayabilmek için, İslâmın halifesi Osmanlı pâdişâhının desteğini sağlamaya karar vermiştir. Bu maksatla 1229 (1813) yılında Mirza Muhammed Yusuf Bey'i yeniden İstanbul'a göndermiştir. Buhâra hâkimi farsça olarak yazdığı mektubunda özetle şu hususlara yer vermiştir:

> Bir müddet evvel Mâverâünnehir ahalisi kıtlık ve yokluk gibi musibetlere uğramıştır. Bu yüzden halk başka yerlere göç etmiştir. Onlarla birlikte ulemâ da gittiğinden fıkıh kitapları yok olmuştur. Hanlığımızda baştan beri dinî tedrisatın ve ilmin yayılmasına çalışılmıştır. Yukarıdaki olaylardan sonra Hindistan'dan (Babur Devletin'den) bazı Fıkıh kitapları getirilmiş ise de bunlar ihtiyaca kâfi gelmediği gibi ihtilâf ve tartışmaya da sebep olmuştur. Büyük hukuk âlimi kişilerin yazdığı eserlerden meydana gelen aşağıdaki listeyi sizlere gönderiyoruz. Eğer hepsini göndermek mümkün değil ise hiç olmazsa müslüman ahalinin işlerinin halledilebilmesi için bir kaç nüsha kitabın gönderilmesi hassaten rica olunur.
>
> Mâverâünnehir, Kazgan, Deşt-i Kıbçak, Hârezm, Merv-i Şah Cihan ve Duğlab cihetleri, Belh ve Bedahşan memleketleri bütün dolaylariyle birlikte bizlerin mülkü olduğu, bütün bu memleketlerin hâkimlerinin eskiden beri Buhâra Hanı tarafından tâyin ve azl edildiği ve hâlâ da böyle olduğu; fakat Kazgan ve Hârezm eyaletleri hâkimlerinin bazen itaatten çıktıkları bilindiğinden, bu dâilerinin [Buhâra Emîrinin], Devlet-i aliyyenizin itaatkâr bir tâbii olduğu dikkate alınarak ona adlan geçen iki eyaletin [Kazgan ve Hârezm] kendisinin mülkünden olduğunu gösteren bir menşur (ferman)'un verilmesini istirham etmekteyim[92].

---

[92] Buhâra hâkimi Haydar Şah'ın atabe-i ulyay-ı hazret-i tâcidariye varid olan nâmesidir, 1229 (1813), *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, nr. 10, 226; Buhâra Emîrinin ricaları hakkında hükümetin görüşünü aksettiren saderet tezkeresi için bk., *Hatt-t Hümâyûn* nr. 35972.

Fakat, Haydar Şah'ın elçisi Mirza Muhammed Yusuf Bey, bir müddet sonra İstanbul'da vefat etmiştir. Bu durum karşısında Osmanlı hükümeti elçinin eşyalarını paraya tahvil ettirerek âilesine verilmek üzere Buhâra'ya göndermiştir[93]. Bu arada, Buhâra Emîrine gönderilen cevapnâme-i hümâyûnda, kendisinin "Kazgan ve Hârezm hâkimiyetini" tasdikle ilgili hiçbir husus söylenmemiştir. Sadece mektupta, Dersaadete gelmiş bulunan elçiniz Mirza Muhammed Yusuf un vefat etmesi üzüntümüzü mucib olmuştur. Elçinizin vefatından dolayı bu mektub ve adlan aşağıda yazılı bulunan 32 cilt kitap halen Bağdad valisi bulunan Vezîr Davud Paşa tarafından bir inanılır adam vasıtasiyle makamınıza gönderilmek üzere yola çıkarılmıştır... Vefat eden elçinin eşyaları paraya tahvil edilip kitaplarla birlikte âilesine gönderilmiştir[94].

Buhâra Emîri Haydar Şah, kendisine gönderilen nâme-i hümâyûnu alamadan 1231 (1816)'de Mirza Muhammed Fazıl isminde yeni bir elçisini İstanbul'a yollayarak daha önceki ricalarını tekrar etmiştir[95]. Fakat, Haydar Şah'a verilen bu cevapta da onun siyasî hâkimiyeti için arzu ettiği menşura hiç temas edilmemiş ve sadece kendisine iltifat edilerek, tekrar arzu ettiği kitaplardan 35 tanesini daha hazırlatıp hediye olarak sefire takdim edildiği bildirilmiştir[96].

Haydar Şah, hem ülkesinin mutlak hâkimi olmak, hem de ihtilâf hâlinde bulunduğu komşu ülkelerin hükümdarlarına karşı üstünlük sağlamak emelinde idi. İstanbul'a yaptığı müracaatlardan istediği neticeyi alamayınca, gayesine ulaşmak için yeni yollar denemeye karar verdi. Nitekim, Hacı Mehmed Şerif Bey isminde yeni bir elçisini (1235 (1816)'de İstanbul'a göndermiş ve "biat" ettiğini bildirerek

---

[93] Hatt-ı Hümâyûn, nr. 36558.

[94] Taraf-ı müstecmî'ül-mecd ve eşref-i hazret-i cihandarîye Buhâra hâkimi cenabları taralından vürud eden nâmeye cevabı hâvî ve hediyye-i behiyye olarak bazı kütüb-i nefise gönderildiğini muhtevi yazılan nâme-i hümâyûndur 1233 (1817), *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, nr. 10, 227-28.

[95] Buhâra hâkimi Haydar Şahın atabe-i ulya-yı hazret-i tâcdariye vârid olan nâmesidir, 1231 (1815), *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, nr. 10, 270.

[96] Buhâra hâkimine cevapnâme-i hümâyûn ve hediye listesi, *nâme-i Hümâyûn Defteri*, nr. 10, 274; *Hatt-ı Hümâyûn*, nr. 36575.

maksadına erişmek istemiştir[97]. Haydar Şah'ın bu karan Osmanlı hükümetini oldukça meşgul etmiştir. Mesele, uzun uzadıya "Encümen-i Şûra"da görüşülmesine rağmen kat'î bir karara varılamamıştır. Osmanlı hükümetinin bu müşkilatı, Sadaretin şu sözlerinden daha iyi anlaşılmaktadır. Sadrazam, Buhâra Emîrinin tutumu hakkında şunları söylemekte:

> Adı geçen Şah, Zat-i Hilâfetpenâhîlerine biat ederek itaat eylediğini ve kendisinin bir yandan Acem, bir yandan da Rusya ve Özbek taifesinden bazıları ile düşman durumunda olduğu için Zat-ı Şahanenin bu hususiaki lütûfları kendisini düşmanları arasında yücelteceğini bu itibarla böyle bir lütuftan çekinilmemesini dilemekte, ayrıca gönderdiği listede yazılı o havalide bulunmayan bâzı kitapların temin buyurulmasını rica etmektedir... Adı geçen Şah'a menşur verilmesi hususu ise, Rusya'nın gerisinde kâin bulunan Buhâra'nın Devlet-i aliyyemizle komşu olmadığı ve Rusya ile aralarının nasıl olduğu bilinmediği için üzerinde etraflıca düşünülmesi gereken bu büyük meselenin Fetvahanede ileri gelen ulemadan bâzılarının da bulunduğu bir mecliste görüşülmesi ve durumun mevcut şartlara göre yine etraflıca mülâhaza olunarak neticenin Pâdişâhımıza sunulması kararma varılmıştır[98].

Sadaretin verdiği bu izahattan sonra Pâdişâh, "Buhâra Emîrinin istediği kitaplar bulunsun, elçi dönerken kendisine teslim edilsin. Biat meselesi de Müftü'nün makamında konuşulsun" emrini vermiştir[99].

Bu ferman üzerine Sadrazam, meselenin tekrar ilgili meclislerde müzakerelerini tamamladıktan sonra Padişâha meâlen şu takriri arz etmiştir: Daha önce arz ettiğim gibi, Buhâra hâkimi hilâfet makamına biat ile itaat eylediğini; kendisinin düşmanı ve din bakımından muhalifinin bir taraftan Acem bir taraftan Rus ve Özbek taifesinden bazıları olduğunu; Padişâh'ın kendisine göstereceği itibarın düşmanları arasında kendisini yükselteceğini bildirmiştir. Bu husus önce

---

[97] *Hatt-ı Hümâyûn*, nr. 36581 - A.

[98] Arîze, bk., *Hatt-ı Hümâyûn*, nr. 36552.

[99] Aynı vesika.

mecliste müzakere edilmiştir. Buhâra hâkiminin isteğinin, düşmanları arasında imtiyaz kazanmak için Padişâh'a [Halife'ye] biat ile kendisine menşur verilmesi olub bu husus ise Buhâra ülkesinin Osmanlı hududlarına bitişik olmaması, Rusya'nın ötesinde bulunması ve Rusyalu ile olan münasebetleri meçhul olduğundan etraflıca düşünülecek maddelerden bulunduğu, istişare edilenlerden başka, Şeyhülislâmlık'da yapılan ulema ve Devlet ricalinden bazılarının da hazır bulundukları toplantıda mesele müzakere, iyi ve kötü tarafları mütalâa olunarak tesbit edilen neticeyi size arz ve takdim etmiştim. Takririn üstüne hatt-ı hümâyûnunuzda, zikr olunan biat maddesinin bir gün tahsis olunarak müzakere edilmesi hususu emir buyurulmuş ve gereğince geçen Pazartesi günü ulemâdan Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri ve ricalden Tahsin Efendi ve Zahire Nâzın Recep ve istişare erbabı hazır olduğu hâlde elçinin takririnin tercümesi ve benim takririm üzerine yazdığınız hatt-ı şerif okunup müzakere olundu:

Bâzıları Buhâra hâkiminin biatinin kabulü ile kendisine menşur verilmesi halinde devlet için zarar ve fayda ne ise beyan edip müzakere olunmasını; diğerleri ise hâkimin biatinin devletler ve milletler arası ahvalde Saltanat'a bir nevi şan temininden gayri bir faide görülmeyip ancak biat kabul edildikte Rusyalu ile aralarında mücadele vuku bulursa Osmanlı ülkesinden yardım isteyecekleri ve Turan ülkeleri Rusya'nın ötesinde olduğundan her ne kadar yardım mümkün olmasa da Rusların vukubulan taarruzlarının define teşebbüs lâzım geleceğinden bir takım gaileler doğuracağını; Acem devleti dahi Hind vesair taraflarda sıkıntısı olduğundan İslâm devleti olmak hasebiyle biata istekli olur ise buna kıyasen kabul lâzım gelmek gibi nice mahzurlar yaratacağını beyan ettiler.

Bâzıları dahi, bu mahzurlar gerçekten vardır, ayrıca Buhâra hâkimi bundan böyle Osmanlı devleti kendisine ne çeşit hizmet teklif edilirse yapmaya gayret edeceğini elçisi arz etmiş ise de, Buhâra'nın uzaklığına ve semtsizliğine nazaran devletin Buhâra'ya teklif edecek hizmeti olamayacağı gibi, faraza olsa bile o zaman Buhâra hâkiminin bâzı güç tekliflerde bulunarak biatin faydadan ziyade zarar getireceği âşikâr olduğundan ve kabûlüne de şer'î zaruret bulunmadığından biat'dan sarf-ı nazar olunmasının evlâ göründüğünü ve meselâ bu gibi hallerde "Cezayir-i Garb" Ocakları'nın ecnebi devletler ile olan

münasebetlerinde ortaya çıkan çeşitli sızıltılardan rahatsız olunduğu gibi bunlardan da bizar olunacağını ima etmişlerdir.

Diğer bâzıları ise, iki devlet arasına başka bir devlet girmiş olduğundan şer'î zaruret olmamak gerektiğini, kaldı ki Buhâra hâkiminin muradı umumî bir tâbilik ise, Padişah, hâdimü'l-Haremeyn ve nâib-i Resul ve bütün müslümanların ve hükümdarların sığınacağı yer olmakla, Buhâra ahalisi dahi müslüman olduğu için bu umumî tâbiliğe dahil olduklarından tekrar biata ihtiyaç bulunmadığını; eğer muradları hususî bir tâbilik ise bu dahi mahzurdan sâlim olmadığından kabûlü icab etmiyeceğini beyan ettiler. Bâzıları, Buhâra hâkimi'nin arzusunun hususî tâbilik olub menşur istediğini, bu tarz kabûl edilirse bu durumun iyi ve kötülüğü Osmanlı saltanatına rücu edeceğini, bunun da çeşitli mahzurları bulunduğunu ifade ettiler. Binaenaleyh kabûlü câiz değil ise, bir defa da şeriatten sorulup kabûl edilmemesine şer'ân izin var ise, hâkiminin bu keyfiyeti nâmesinde beyan etmeyip elçisinin takririne havale yazılıp elçisine dahi hâkiminin eskiden beri Osmanlı devletinin mensublarından olup hem İslâm câmiasına dahil olması dolayısiyle tâbilik ve metbuluk öteden beri mevcut olup; şimdi yeniden menşur verilmesine hâcet olmadığı, hâkim hakkında teveccühlerinin aşikâr olduğu yazılıp daha önce istenen kitapların tedarik olunanları teslim edildikten sonra iade edilmesi hususu hazır bulunanlarca uygun görülmüştür. Buna binaen fetva emini ve müfettiş Sâdık Efendi, meclise çağrılarak keyfiyet anlatılmış ve şer'î gereği sorulmuş, meclise takdim olunan tezkirelerinde: Buhâra hâkiminin istidasında yazılan biat hususu Buhâra ahalisinin islâmiyette muvâfakatlarına binaen Halife-i ruy-i zemin hazretlerine itaat ve ubudiyet izhar manâsını gerektirdiğini, ancak ülkeleri başka bir iklimde ve Osmanlı serhadleri ile aralarında büyük fasıla bulunduğu, Buhâra'da eskiden beri kendisini Şah ittihaz eyledikleri vâli tarafından Cuma namazı kılınması, hutbe okunması, hâkim tâyini ve yetimlerin evlendirilmesi meşru iş olup, bu hususta eskisi gibi idâre ve tasarruf eylemeleri gerekir, deyü yazıldığından bu müzekkere görmeniz için huzurunuza arz kılınmıştır. Emir ve ferman Padişâhımızındır[100].

[100] Tahrîr, bk. Hatt-ı Hümâyûn, nr. 36551.

Sadaretin bu takrinini okuduktan sonra Pâdişâh, şu hususları emretmiştir: Benim Vezîrim, ...Şahın istidası, zannıma göre, etrafında olan düşmanlarından huzursuz olup yardım istemek için olmak gerek. Kabûlü takdirinde bâzı gaileler açacaktır. Kabûl edilmemesine şeriat cevaz verdiğine göre bîat maddesinden sarf-ı nazar olunarak takrirde beyan ettiğin üzere cevap yazılsın[101].

Osmanlı hükümeti, Buhâra Emîrinin biat meselesini henüz halletmemişken, yeni bir biat hâdisesi ile karşı karşıya kalmıştır. Hokand hükümdarı Seyyid Muhammed Ömer Han (1809-1822). Belki de Buhâra Emîri Haydar Şah'ın teşebbüslerini öğrendiği için, İstanbul'a gönderdiği elçisi Elhac Seyyid Kurban Efendi vasıtasiyle biat etmek istediğini bildirmiştir[102]. Fakat, Hokand hükümdarının bu arzusunun Osmanlı hükümetini pek uğraştırmadığını Sadaretin şu tezkeresinden anlamaktayız:

Hoten, Hıtay ve Kazgan'dan Kâşgar'a kadar olan sahânın hâkimi Seyyid Muhammed Ömer Han'dır. Bunun gayesi gaza ve cihad'dan ibarettir. Hıtay keferesinin idâresine düşen müslüman ahâliyi dahi kurtarmıştır. İfadesine göre bu meşguliyetlerinden dolayı taraf-ı hilâfet-penâhiye bir mektup yazamamış; Sizlere gönderilen elçisi Kurban Efendi ile arz ettiklerinden başka Kurban Efendi'nin ayrıca mahrem olarak sizlere söyleyecekleri olduğu zikredilmiştir. Muhaliflerine karşı sizden Tuğ ve Kılıç istemektedir. Böylece kendisinin Devlet-i aliyye'nin bir tebaası olarak bilinmesini rica etmektedir. Kurban Efendi döner dönmez Ömer Han bu defa dayısı Kasım Bey'i elçi olarak sizlere gönderecekmiş.

Bunlar böyle ama, gerek adı geçen Han ve gerek Han'ın memleketi ile aramızda daha önce doğru-dürüst ilişkimiz olmamıştır. Bu Han'ı ve memleketini bilenlerden soruşturulup araştırıldığına göre, bu Han, Buhâra Hanına muhalif olarak Hokand'ı zaptetmiş ve bunun âsîlik yaptığı, Buhâra ulemâsı tarafından Buhâra Emîrine bildi-

---

[101] Aynı vesika.

[102] Hokand hâkimi mektubunda Padişâha hürmet ve bağlılığını bildirdikten sonra, gaza ve cihad ile meşgul olduğunu ve hazret-i şahaneleriyle dâima iyi münasebetler içinde olmayı ve halifenin duasına nail olmayı dilediğini bildiriyordu. Tafsilat için bk., Arîze, *Hatt-ı Hümâyûn*, nr. 36579.

rilmiş ise de, Emîr, ben onu Allaha havale ettim deyip hiç bir şey yapmamıştır. Bu Han, üstelik Kâşgar'a da sahip olmak istemiştir. Ama bu ülkenin Buhâra'nın toprağı olduğu bilinmektedir.

Bütün bunlar, Kurban Efendi'nin takrirleri ve mektuplar Meclis'te okundu ve görüşüldü. Bu adı geçen Hokand Hanı'nın istediği bir Nâme ve bir Bayrak ve Kılıç'tır. Anlaşılan bu Han, Çin tarafından endîşe etmektedir. Fakat Buhâra ve Kâşgar'ın muarızıdır. Şayet biz ona nâme gönderirsek, o çıkıp halka, "bak işte Sultan'ın mektubu" diyecek ve müslüman ahali arasında çatışmanın devamına sebep olacak. Diğer taraftan bu Han etrafına iki yüz bin kişilik bir kuvvet topladığını, Çinlilere karşı elde ettiği zaferden sonra şimdi de Ruslara karşı çarpıştığını zikredip Osmanlı hanedanının manevî desteğini istemektedir. Biz onun Osmanlı tâbiyetine girmesine evet diyemeyiz. Üstelik Devlet-i aliyye Rusya ile sulh de akdedmiş bulunuyor. Ve bu Han'ın ülkesi bize çok uzak mesafededir. En iyisi bu Han'a münasip bir lisan ile durum anlatılıp gönlü alınmalı[103]. Sadaretin, Meclis-i Mahsus'un görüş ve kararına göre hazırladığı bu tezkire, Pâdişâh tarafından uygun görülmüş ve o şekilde bir cevap yazılması için talimat verilmiştir[104].

Yukarıda görüldüğü gibi, Osmanlı hükümeti, iki Türkistan hanlığının biat için yaptığı mürâcaatları ayrı ayrı değerlendirmiştir. Burada, hatıra şöyle bir soru gelebilir. Acaba, Osmanlı devleti bu hanlıklara niçin farklı muamele yapmaktadır? Daha önce de zikredildiği gibi, Osmanlı devleti, Türkistan hanlıkları ile olan münasebetlerinde Özbek hanlığının bir nevi devamı olan Buhâra hanlığını kendisine esas muhatap olarak kabûl etmişti. Onun için, Özbek hanlığından ayrılarak birer müstakil hüviyet kazanan Hîve ve Hokand hanlıklarına pek ehemmiyet vermemişti. Osmanlı devletinin bu iki hanlığı benimsememesinin diğer bir sebebi ise, onlar hakkında aldığı yanlış malûmat idi. Hîve ve Hokand hanlıkları hakkında bilgisine başvurulan kişilerin çoğunluğunu umumiyetle ulemâdan gelen Buhâra elçileri teşkil ediyordu. Hîve ve Hokand'ın Buhâra'dan ayrılmalarını doğru bulmayan bu kişiler, o hanlıklar lehinde

---

[103] Arize, bk., *Hatt-ı Hümâyûn*, nr. 36547.

[104] Aynı vesika.

şehadette bulunmuyorlardı. Bunun en bâriz misalini yukarıda Hokand hükümdarı Ömer Han'ın müracaatı incelenirken, kendisi hakkında malûmat toplamak için başvurulan usûl ve elde edilen tek taraflı bilgiler teşkil etmiştir. Zira, Türkistan'da cereyan eden olaylar hakkında doğru bilgi verilmemiştir.

XIX. asrın ilk çeyreği, Türkistan hanlıklarının birbirleriyle mücadele ettikleri bir devirdir. Meselenin ilgi çekici yönü, bu mücadelenin başlamasına Buhâra'daki gelişmelerin sebep olmasıdır. Haydar Şah, 1800'lerde hükümdarlık makamına geçtiği zaman gayet şüpheci bir zat idi. Bu sebeple, kendisine baş kaldırmalarından korktuğu için ne kadar kardeşi, akrabası ve ileri gelen devlet ricali varsa hepsini bir bir öldürmeğe kalkışmıştır. Bunlardan bir kısmı Hîve'ye, bir kısmı Hokand'a ve hattâ bir tanesi de İran üzerinden İstanbul'a kaçmıştır[105]. Bu durum Haydar Şah'ın komşulariyle arasının açılmasına sebep olmuştur. Yapılan mücadelelerde Hîve'ye karşı başarılı olmasına rağmen, Hokand'ın Taşkent'i ilhakına mâni olamamıştır[106]. Bunun üzerine Haydar Şah, Osmanlı devleti ile bir yakınlık kurarak düşmanlarına üstünlük sağlamak ümidiyle yukarıda izah edilen neticesiz teşebbüsü yapmıştır. Bu arada çaresizlik içine düşen Haydar Şah, bir elçisini de Rusya'ya göndermiştir. Bunu fırsat bilen Ruslar, Buhâra'yı kendi taraflarına çekebilmek için kalabalık bir elçilik heyeti ve onu koruyan bir muhafız kıt'ası ile Haydar Şah'a top ve silah göndermiştir[107]. Bu Rus yardımı ise, Hîve ve Hokand'ı gayet tedirgin etmiş ve bunların Buhâra'ya karşı hasmane bir tavır takınmalarına sebep olmuştur.

Osmanlı devletinin kabul etmediği Ömer Han'a gelince: Ömer Han, o sıralarda Türkistan hanları içinde belki de en liyakatlisi idi. Kâşgar'da hüküm süren "Hocalar"ı Çinlilerin tasallutundan kurtarmış, Kazak bozkırlarında Türkistan'a doğru adım adım ilerleyen Ruslara karşı müstahkem Akmescid kalesini yaptırmış, halkı tarafından çok sevilmiş ve hattâ kendisi müslümanların

---

[105] Howorth, *History of theMongols*, II/a, 781-82; *Hatt-ı Hümâyûn*, nr. 36554 (1240).

[106] Howorth, II/2, 819.

[107] Howorth, 784-86.

"Emîrü'l-Mü'minin"i ilân edilmişti[108]. Ömer Han, çeşitli meziyetleri olan bir hükümdardı. O, cesur bir asker, dini bütün bir müslüman ve iyi bir şâir idi. "Âzâdî" mahlası ile yazdığı şiirlerini, himayesine aldığı şâirlerin şiirleriyle birlikte bir antolojide toplamıştı[109]. Ne var ki bu büyük hükümdar uzun süre başta kalamamış ve 1822'de bir hastalık neticesinde vefat etmiştir. Yerine ise, kaabiliyetli bir genç olan oğlu Muhammed Ali geçmiştir.

Türkistan hanlıklarının üçüncüsünü teşkil eden Hîve'ye gelince: Bu hanlık, doğuda Buhâra, Aral gölünün doğu sahilleri ile Sir-Derya'nın o göle döküldüğü kısımlarda Hokand ile komşu bulunuyordu. Batı'da ise Hazar Denzi ile Horasan'a kadar bütün Türkmen memleketini içine alıyordu. Üç hanlık arasında en geniş araziye sahip olanı idi.

Hîve hanlığı kuzeyden, Hokand hanlığı da kuzeybatıdan Kazak topraklarına komşu idiler. Topraklarının mühim bir parçası Rus işgaline uğrayan Kazaklardan bir kısmı Hîve hanlığının, diğer bir kısmı da Hokand hanlığının hâkimiyetini tanıyordu. Bu arada, Hîve ve Hokand hükümdarları Rus işgalinden dolayı mağdur duruma düşen Kazaklara karşı, din kardeşi olarak, sempati duyup müsamaha gösteriyorlardı. Fakat, onların gösterdiği bu yakınlık ileride başlarına büyük gaileler açmıştır. Zira, Ruslar, Kazaklarla yaptıkları anlaşmalara sadık kalmayıp onların topraklarını işgal etmeye başlayınca, Kazaklar, haklarını müdâfaaya kalkışmışlar, bu ise, taraflar arasında çatışmalara sebep olmuştur. Mağdur duruma düşen Kazaklar sıkışınca Hîve ve Hokand'a sığınmak mecburiyetinde kalmışlardır. Ruslar ise, Hîve ve Hokand'ın Kazakları himaye etmelerini hasmane bir hareket kabul etmiş ve buna mâni olmak bahanesiyle de zaman zaman bu ülkelerin sınırlarını ihlâl etmeye başlamışlardır. Bu durum taraflar arasında savaş için en büyük sebebi teşkil etmiştir.

Nitekim Ruslar, çok geçmeden Kazakları bahane ederek Hîve ve Hokand hanlıkları ile uğraşmaya başlamıştır. Daha önce izah edildiği gibi, Kazaklar, Kalmuk müstevlisine karşı yardım vaadeden Ruslara 1734-1735 yıllarında Orenburg müstahkem kalesini yapma-

---

[108] B. Hayıt, *Türkistan, Rusya ile Çin Arasında*, İstanbul, 1975, s. 35.

[109] Hayıt, ayn. yer.

larına müsaade etmişlerdi. Fakat bu, Kazakistan'da Rus nüfuzunun yayılmasına yol açmıştır. Nitekim devrin Kazak hanı Ebü'l-Hayr, saltanatını devam ettirebilmek için Ruslara tâvizler vermeye başlamıştır. Bu tâvizi vererek saltanat sürme hatasından diğer Kazak hanları da kendilerini kurtaramayınca, Ruslar, Kazakların iç işlerine karışmaya başlamışlardır. Sonunda, sadece Rusların tasvip ettiği kişiler han olabilmiştir. Nitekim, Ebü'l-Hayr'dan sonra gelen Nur-Ali (1749-1780). Er-Ali (1784-1794), İscim (1794-1798), Ayçuvak (1798- 1805). Cantora (1805-1811) ve Şîr-Gazi (1812-1824) gibi hanlar bu yolu tâkib etmek mecburiyetinde kalmışlardır[110]. Kazakları iyice nüfuzları altına aldıklarını zanneden Ruslar, istedikleri verimli ve stratejik arazilere el koyarak oralara yerleşme merkezi ve kaleler inşasına başlamışlardır. Rusların yaptığı bu gasb ve tecâvüzler, sonunda halkın isyan etmesine sebep olmuştur. Bu isyanlar kısa zamanda mahiyet değiştirerek millî mukavemet hâline dönüşmüş ve bunun liderliğini de 1820'lerden itibaren meşhur Sultan Kenasarı Han yapmaya başlamıştır. Kenasarı, topraklan gayr-i hukukî olarak ellerinden alınan halkının haklarını müdâfaa için Ruslarla amansız bir mücadeleye girişmiştir[111]. İşte bu mücadeleler esnasında Kazak

---

[110] Bu hususta daha fazla bilgi için bk., Hayıt, *Türkistan...*, s. 54-61.

[111] Kazakların, XVII. asrın sonları ile XVIII. asrın başlarında Kalmuk istilâsına uğramaları onları son derecede güç duruma düşürmüştü. Kalmuk müstevlisinin baskısından kurtulmak isteyen Kazaklar, Ruslardan yardım istemişler ve bu istekleri Kazak topraklarında Orenburg askerî kalesinin yapılması karşılığında kabûl edilmiş ve bununla ilgili bir de andlaşma yapılmıştı. 1736'daki bu andlaşmaya göre Ruslar, aynca, Kazaklann iç işlerine karışmayacaklarını ve topraklarını işgal etmiyeceklerini vaad etmişlerdi. Fakat Ruslar, bir müddet sonra bu andlaşmaya uymamışlar ve kendileri için önemli addettikleri bir kısım Kazak topraklannı işgal etmişlerdir. Bununla da yetinmeyen Ruslar, 1822'de resmî bir açıklama yaparak, Kazaklara müstakil bir statü tanıyan bu andlaşmayı fesh ettiklerini ilân ettiler. Bunun üzerine Kazaklar, milletlerarası hukuka riayet etmeyen, hukukî andlaşmalan istedikleri zaman çiğnemekten çekinmeyen Ruslara karşı silâhlı mücadeleye girişmişlerdir. Sultan Kenasan Kasım Bey'in önderliğinde yaptığı bu mücadele 25 sene devam etmiştir. Ruslar, Kenasan'yı çeşitli vaadlerle mücadeleden vazgeçirmek istemişler ise de, O, hukuka riayet etmeyen Çar hükümeti ile anlaşamayacağını bildirmiştir. Kenasan, Ruslara şu cevabı veriyordu: "Çar, dedeme (Abılay Han), ülkesinin hâkimi olacağına dair yazılı sened verdi... Halihazırdaki Rus hükümdarları, atalarımızın topraklan üzerine

mücahitleri uğradıkları büyük kayıplara rağmen bâzı Rus askerlerini esir almaya muvaffak olmuşlardı. Bu esirleri de Hîve hanlığında muhafaza ediyorlardı. Bu Rus esirlerinin sayısı 1835'lere doğru oldukça kabarmış idi[112].

Diğer taraftan Ruslar, Kafkas cephesinde de boş durmuyorlardı. Hazar denizini tamamiyle kontrollerinde bulundurmaktan istifade ederek ve bu arada İranlılardan alacakları harb tazminatını da İran üzerinde bir baskı aracı gibi kullanarak, güneye inme politikaları için yeni plânlar yapmaya başlamışlar ve bunu şöyle yürütmüşlerdir: Tahran'daki Rus elçisi Kont Simoniç, İran hükümet erkânını, İran'ın Hîve, Merv ve Herat istikametinde genişlemesi gerektiğine ikna etmiş, o takdirde Rus hükümetinin İran'dan alacağı harb tazminatından vazgeçeceğini bildiren Simoniç, gerektiğinde İran ordusuna da bizzat danışmanlık yapabileceğini söylemiştir[113]. Rusların maksadı, hem üst üste yenilen İranlılara kayıplarını unutturmak, hem de nüfûzları altına aldıkları İran'ın İngiliz hâkimiyetindeki Hindistan'a doğru yayılmasını sağlamak yolu ile bu yayılmadan ileride faydalanmak idi. Rus savaşlarında büyük toprak kayıplarına

---

kaleler yapmak maksadiyle Ural'a kadar olan bölgeyi zaptettiler. Nasıl oluyoıda bir hükümdann yaptığı andlaşmayı diğer (onun yerine geçen) hükümdar tanımıyor? Kale inşası maksadiyle halkımın gasb edilen topraklannı almak için mücadele ediyoruz... Bizden, hükümdannıza ve hükümetinize tâbi olmamızı istiyorsunuz. Aynı Allah'a inandığımızı, yalnız farklı dinden olduğumuzu yazıyorsunuz. Şunu bilmelisiniz ki, bu fikirleriniz bizim anlayışımıza uymamamaktadır. Size tâbi olduğum takdirde Allah'ın rızasına karşı gelmiş olurum. Onun gazabından korkar, müslüman hükümdarların önünde utanırım", bk., N. Sereda, "Bunt' Kırgızkogo Sultana Kenasan Kasımova", *Vestnik Evropa,* Peterspurg, 1871, C. IV, s. 684-85; Sancar Asfendiarof, *İstoriya Kazakhstana,* I, Alma-Ata, 1935, s. 140'den naklen Hayıt, *Türkistan...,* s. 182-186.

[112] Hîve'deki Rus esirlerinin sayısı 400 civarında idi. Hovvorth, II/2, 939; *Sicret Home Correspondence, Political and Secret Memoranda 3/8, India Office,* Londra.

[113] H.T. Cheshire, "The expansion of Imperial Russia to the Indian Border", *Slavonic Review,* 1934, XIII, go-91; Col. Macdonald to the Chairman and members of the Secret Committee, Tebriz, No. 4, March 11, 1830, *Secret Letters and Enclosures from Persia, Political and Secret Memoranda* 9/45, india Office, Londra.

uğrayan İranlılar, kayıplarını telâfi imkânı verecek böyle bir yayılma politikasını memnuniyetle benimsediler. Bu maksatla İranlıların hazırlık yapmaya başlaması üzerine İngilizler harekete geçerek İran hükümetini bu maceralı yayılmadan vazgeçirmeye çalıştılar. Fakat, Rusların manevî desteğindeki İranlılar, İngilizleri dinlemiyerek Herat'a yürüdüler. Bunun üzerine İngilizler, ültimatom vererek İranlıları Herat önlerinden geri çevirmişlerdir[114].

İranlıların Herat üzerinden Hindistan'a doğru ilerlemelerini durduran İngilizler, Herat'tan başka, Türkistan Hanlıklarını da Rus ve İran tehlikesine karşı korumak için aktif politikalarına devam ettiler. Devrin siyasî gelişmelerine vakıf, Fars ve Türk dillerini iyi bilen A. Conolly, A. Bumes, D'Arcy Todd, J. Abbott ve Shakespear gibi muktedir subayları Türkistan Hanlıklarının ve Afganistan'a gönderdiler. İngilizlerin gayesi, Türkistan Hanlıklarına ve Afganistan'ın istiklâllerini koruyarak, Rusya ile Hindistan arasında bir tampon bölge oluşturmak idi[115].

Bu arada Ruslar, hem Kenasarı önderliğinde Kazakların yaptığı mukavemeti kırmak, hem de onlara destek olan ve Rus esirlerini muhafaza eden Hîve Hanı Allah-Kulu Han (1825-1842)'ı cezalandırmak için harekete geçtiler. Fakat önce, diplomadik sahada daha rahat hareket edebilmek için, Astrahan'a gitmekte olan Hîve tüccarlarını, arkasından da Mangışlak havalisinde yaşayan bir kısım Hîve tebaasını yakalatıp hapsettiler. Sonra da Hîve Hanı'na bir ültimatom vererek Rus esirlerin kayıtsız şartsız serbest bırakılmasını ve Rus tüccarlarına hanlıkta serbest ticaret yapma müsadesi verilmesini istediler[116]. Zaten Rus esirlerini bırakmak niyetinde olan Hîve Hanı, tutuklanan kendi tüccarları ile ahalisinin serbest bırakılması ve ticaret meselesini müzakere etmek için Ruslara bir elçilik heyeti gönderdi. Fakat istediklerinin şartsız yerine getirilmesinde ısrar eden

---

[114] W.K. Fraser-Tytler, *Afghanistan*, Londra, 1950, 102-104.

[115] Macnaghtan to Abbott, Jalabad, April 15, 1840 ve Bloomfield to Palmerston, No. 101.

[116] Todd to Shell, Herat, March 29, 1840, Enclosure in Sheil's No. 27 of 1840. *Secret Letters and Enclosures from Persia, Political and Secret Memoranda 9/68, India Office*, Londra.

Ruslar tarafından Han'ın elçileri tevkif edilmişlerdir[117]. Hâdiseye çok kızan Hîve Hanı, mukabele olarak iki Rus esirini idam ettirmiştir[118]. Zaten böyle bir bahaneye bakan Ruslar, Orenburg Askerî Vâlisi General Perovskiy kumandasında hazır halde beklettikleri 13.000 kişilik bir kuvveti Hîve üzerine sevk ettiler (14 Kasım 1839). Hîve'ye iyi bir ders vermek maksadiyle yola çıkan General Perovskiy: "Biz iki ay zarfında Hîve'de olacağız ve Hîve başkentinde, ilk defa olarak Haç ve İncil'in önünde Çar'ın sihhati ve vatanımızın selâmeti için dua edeceğiz" diyordu[119]. Fakat, iddialı Rus birlikleri, Hîve kuvvetleriyle 5 Aralık'da Mangışlak'ın Üst-Yurt bölgesindeki Beş-Tumak vahasında yaptıkları ilk muharebeyi kaybetmişlerdir. Bu arada bastıran şiddetli kış, Rusların, yeniden hazırlık yapmak için geri dönmelerine sebep olmuştur.

Rusların bu taarruzunu durdurmasına rağmen Hîve Hanı Allah-Kulu Han, onların baharda yeniden harekete geçeceklerini bildiği için İstanbul'a ve İngilizlere elçiler göndererek bu Rus saldırısına mâni olmaların rica etmiştir[120]. Han'ın bu ricasına, mesafenin uzaklığı sebebiyle Osmanlı hükümetinden bir haber gelememişken, İngilizler derhal cevap vermişlerdir. Burada haklı olarak zihinlerde şöyle bir soru belirebilir. Acaba, İngilizler müslüman bir ülke olan Hîve'ye bu alâkayı niçin duymuşlardır? İngilizler, Rusların Hîve ve diğer Türkistan hanlıklarını almaları hâlinde Hindistan'daki hâkimiyetlerinin tehlikeye gireceği kanaâtinde idiler[121]. Zaten, bir müddet evvel

---

[117] Abbott to Macnaghtan, Khiva, January 30, 1840, Enclosure in Sheil's letter to the Secret Committee, February 5, 1840, *Secret Letters and Enclosures from Persia, Political and Secret Memoranda 9/68, India Office,* Londra.

[118] Abbott to Todd, Khiva, February 14, 1840, Enclosure in Sheil's No. 27 of 1840. *Secret Letters and Enclosures from Persia, Political and Secret Memoranda 9/68, India Office,* Londra.

[119] Hayıt, *Türkistan...*, s. 48.

[120] *Macnaghtan to Abbott, Jalalabad, April 15, 1840. Secret Home Corespondence, Political and Secret Memoranda 3/8, India Office, Londra.*

[121] A brief Revievv of the facts connected with the formation of friendship between the Govemments of England and Khiva. Enclosure in Bloomfield to Polmerston, No. 101, Oc- tober 31, 1840. *Secret Home Correspodence, Political and Secret Memoranda 3/8, India Office,* Londra.

Herat'a Rus desteğindeki İran genişlemesine de aynı endîşeden dolayı mâni olmuşlardı. Fakat o sıralar, kısmen bu endîşe ve kısmen de Hindistan Umumî Vâlisi'nin hatalı siyaseti yüzünden İngilizler, haksız yere Afganistan'ı işgal etmişlerdi[122]. Şimdi de, Hîve'ye karşı Rus saldırısını önlemek için iki muktedir yüzbaşı olan Abbott ile Shakespear'i Allah-Kulu Han'a göndererek, ona Rus esirlerini serbest bırakmak gerektiğini anlatmışlardır[123]. Esirlerin serbest bırakılması üzerine Ruslar, Hîve'ye karşı savaş için bir bahane bulamadıklarından Perovskiy kumandasında hazırlanmakta olan seferi iptal etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Tehlikenin geçtiğini gören Allah-Kulu Han, ulemâdan Kutbeddin Efendi'yi İstanbul'a göndererek durumu Osmanlı hükümetine bildirmiştir[124]. Allah-Kulu, ayrıca İngilizlere de bir elçi göndererek Rusya ile ülkesi arasındaki ihtilâfları halletmede yardımcı oldukları için teşekkür etmiştir[125].

Bu sıralarda İngilizler, Türkistan devletleri indinde haklı olarak elde ettikleri prestiji kullanmak için harekete geçtiler. Daha önce belirtildiği gibi, İngilizler, Türkistan hanlıkları ile Afganistan'ın komşulariyle ve birbirleriyle olan ihtilâflarını halletmelerine yardımcı olarak onların dostluğunu kazanmak ve Rusya ile Hindistan arasında bu dost ülkelerden meydana gelen bir tampon bölge yaratmak istiyordu[126]. Bunu sağlamak için İngilizler, 1840 sonbaharında Afganistan'daki üstlerinden daha önce Hîve ve Buhâra'yı ziyaret etmiş olan Yüzbaşı Conolly'yi Hîve ve Hokand'a, 1830'larda İranlıların eline geçen ve kötü muamele gören bir gurup Türkmen kadınını

---

[122] Bu hususta daha fazla bilgi için bk., M. Saray, *Dünden Bugüne Afganistan*, İstanbul, 1981, s. 43-66.

[123] Sheil to Earl of Aberdeen, No. 24, Tehran, July 15, 1842. *Secret Letters and* Sheil to Early of Aberdeen. No. 24 Tehran, July 15, 1842. *Secret Letters and Enclosures from Persia*, Political and Secret Memoranda 9/76, India Office, Londra.

[124] Nâme-i Hümâyûn Defteri, nr. 11, 84.

[125] A Firman addressed by Majesty the Khan Hazarat of Khiva to Majör E.D.'Arcy Todd, envoy to Herat, December 5, 1840. *Secret Letters and Enclosures from Persia, Political and Secret Memoranda 9/71, India Office*, Londra.

[126] Polmerston to Hobhouse, F.O., October 29, 1840, *Secret Home Correspondence, Political and Secret Memoranda 3/8, India Office*, Londra.

esaretten kurtarmış olan Albay Stoddort'ı da Buhâra'ya gönderdiler[127]. Hakikî bir Türk dostu olan Conolly, Türkistan hanlıklarının meselelerini açık kalblilikle ortaya koymaya çalışmıştır. Hîve'ye varışında Han'a ziyaret maksadını anlattıktan sonra şunları söylemiştir: "Türkistan'daki Özbek devletlerinin kendilerini yabancı işgalinden korumak için bir tek çıkış yolu vardır. O da birbirleriyle iyi geçinmek ve birbirlerini desteklemektir. Bunu yapmak için aranızdaki anlaşmazlıkları ortadan kaldırıp bir daha bozulmamak üzere sağlam işbirliği yapmalısınız. Bu işi kendi kendinize yapmak mecburiyetindesiniz. Şayet birbirinizi zayıflatmaya, aranızdaki köprüleri yıkmaya devam ederseniz, kuzeydeki hakikî düşmanınız sizleri mahvedecek yollan daha kolay bulacaktır ki, bu sonunda hepinizi üzecektir"[128]. Yüzbaşı Conolly'nin bu mantıkî konuşması Allah-Kulu Han'ı son derece etkilemiş ve kendisine birlik için elinden geleni yapacağına söz vermiştir.

Hîve'de vazifesini başariyle bitiren Conolly, Hokand'a müteveccihen yola çıkar. Fakat arkasından gönderilen bir haberci, yan yolda ona yetişir ve Buhâra'ya gitmiş olan Albay Stoddart'ın Emîr Nasrullah (1826-1860) tarafından hapsedildiğini ve onu kurtarmaya gitmesini bildirir. Conolly bu defa Buhâra'ya müteveccihen yoluna devam eder. Fakat Buhâra'ya varışında Emîr'i ikna edemediği gibi, kendisi de hapse atılır.

Emîr Nasrullah sert mizaçlı ve dengesiz bir hükümdardı[129]. 1826'da kendisine karşı olan kardeşi Ömer Han'ın taraftarlarını ortadan kaldırarak tahta çıkmıştı. Bu mücadele onu aynı zamanda şüpheci bir şahıs hâline getirmişti. Diğer taraftan, Hîve ve Hokand

---

[127] Macnaghtan to the Government of India, Kabul, August 21, 1840. *Secret Letters and Enclosures from Persia, Political and Secret Memoranda 9/70, India Office,* Londra.

[128] Extract from a letter from Capt. Conolly, on a mission to Khiva, to the address of the envoy and Minister, dated 26 December 1840, Enclosure in Macnoghtan to the Secret Committee, February 26, 1841. *Secret Letters and nciosures from Persia, Political and Secret Memoranda 9/72, India, Office,* Londra.

[129] Emîr Nasrullah'ın hayatı hakkında daha fazla bilgi için bk., Hovvorth, II/2, 790-809.

ile eski ihtilâfları halledeceği yerde, onlarla yeni ihtilâflar yaratmıştı. İngilizlerin, bilhassa rakibi Hîve Hanlığı'nı Ruslara karşı desteklemesi hiç de hoşuna gitmemişti. Albay Stoddart Buhâra'ya girerken o'na haber göndermiş, şehre atından inerek girmesini ve silâhını teslim etmesini istemiştir. Fakat onun bu emrini mağrur bir subay olan Stoddart yerine getirmeyince Nasrullah çok kızmıştır. Huzuruna kabûl ettiğinde Stoddart'ın Buhâra'ya geliş maksadına da pek inanmayan Emîr Nusrullah, İngiliz hükümetinin ülkesine dostane hisler beslediğini bildiren bir mektup istemiştir. Stoddart böyle bir mektup gösteremeyince de onu hapsettirmiş ve böyle bir mektub gelene kadar da onu bırakmayacağım bildirmiştir.

Subaylarının Buhâra Emîri tarafından hapsedilmesi İngilizleri hem üzmüş ve hem de kızdırmıştır. Önce Hîve Hanı vasıtasiyle subaylarını kurtarmayı deneyen İngilizler, bunu başaramayınca bu sefer Osmanlı hükümetine başvurmuşlardır[130]. Osmanlı hükümeti, Buhâra Emîrine iki mektup yazarak hem İngiltere'nin o subayları ne maksatla gönderdiğini açıklamış, hem de dost bir ülkenin temsilcilerini hapsetmenin milletler arası hukuka uymadığını anlatmış ve subayların serbest bırakılmasını rica etmiştir. Bu mektublara rağmen Nasrullah Han, İngiliz subaylarını bırakmayı reddetmiş ve İngiliz hükümetinden istediği mektub gelmeyince de Yüzbaşı Conolly ile Albay Stoddart'ı idam ettirmiştir[131].

İngiliz subaylarının akıbeti, İngiltere'de Türkistan müslümanları aleyhinde büyük propagandaya sebep olmuştur. Bu ise, İngiliz hükümetinin Türkistan cihetinde ilerleyen Ruslara karşı baskısını hafifletmesine ve neticede, Rusların Türkistan'a daha rahatça girmelerine yol açmıştır. Bu devirde, Türkistan hanlıkları içinde yalnız Buhâra iyi lider sıkıntısı çekmekte idi. Buna mukabil Hîve ile Hokand'daki hükümdarlar birbirlerinden başarılı kimseler idi. Hîve'de Allah-Kulu Han'ın selefi olan Muhammed Rahîm Han (1805-1825), iyi ahlâk sâhibi, dürüst, ilim ve san'at hâmisi ve halkı

---

[130] *İrâde, Hâriciye*, nr. 388 ve 391 (1256; *İrâde, Hâriciye*, nr. 847 ve 849 (1258); *İrâde, Hâriciye*, nr. 1345, Lef. 1, 2, 3, 4; *İrâde, Hâriciye*, nr. 1097.

[131] Howorth, II/2, 801; M. Edwvardes, *Playing the Great Geme*, Londra, 1975, 70-80.

tarafından sevilen bir lider idi[132]. Muhammed Rahîm Han'dan sonra başa geçmiş olan Allah-Kulu Han da aşağı yukarı aynı meziyetlere sâhib bir hükümdardı. Allah-Kulu Han'ın, bilhassa İngiliz subaylarının mâkul ikazlarını dikkate alarak Rusya ile ülkesi arasındaki ihtilâfları halletmesi, haklı olarak komşu ülkelerde kendisine büyük şöhret sağlamıştı. Fakat onun bu başarısı İran ve Buhâra'da kıskançlık yaratmıştı. Onun içindir ki, bu iki ülke liderleri Hîve'ye karşı dâima muhalif bir tutum içinde bulunmuşlardır.

Hokand'a gelince: Daha önce zikredilen Ömer Han'ın başarılı idâresi, yerine geçen oğlu Muhammed Ali Han (1822-1842) tarafından da uzun süre devam ettirilmiştir. Muhammed Ali Han, genç yaşma rağmen mümkün olduğu kadar Buhâra Emîri Nasrullah'ın tahriklerine kapılmamış ve bu komşu ülke ile iyi geçinmeye gayret etmiştir. Onun en büyük başarısı, Doğu Türkistan müslümanlarına babasının yaptığı yardımları devam ettirmesi olmuştur. 1826-1840 arasında, Doğu Türkistan'daki "Hocalar" hâkimiyetini Çin saldırılarından başariyle korumuştur[133].

1842 Nisan'ında vuku bulan olaylar Türkistan müslümanlarının kaderi üzerinde büyük değişiklikler yapmıştır. O zamana kadar ülkesinde başarılı bir idâre gösteren Muhammed Ali Han ile vezîri ve danışmanı Hak-Kulu arasında 1840'da vuku bulan münâkaşa, neticede Hak-Kulu'nun idamı ile sona ermişti. Fakat Hak-Kulu'yu tutan ulemâdan ve ileri gelenlerden bir kısım zevat Muhammed Ali Han aleyhinde memlekette propaganda yapmaya ve hattâ onu tahttan indirmek için gizli plânlar hazırlamaya başlamışlardı. Gizli olarak yaptıkları bu faaliyetlerden istedikleri neticeyi alamayan ve bu arada Han'ın da kendilerini affetmiyeceğini bilen bu kişiler, sonunda Buhâra Emîri Nasrullah Han'a haber göndererek Hokand'ı ele geçirmesi için teşvik etmeye başlamışlardır. Zaten böyle bir fırsatı kollamakta olan Nasrullah Han, Muhammed Ali Han'ın ordusundan bir kısmının Doğu Türkistan ile ülkenin kuzeyinde bulunmasından da istifade ederek, harekete geçmiş ve 1842 Nisan başlarında Hokand'ı kuşatmıştır. Müşkül duruma düşen Hokand Hanı, Nasrullah'a elçi-

[132] Howorth, II/2, 920-929.

[133] Howorth, II/2, 920-929.

ler göndererek istediği şartlarda muahede imzalamaya hazır olduğunu bildirip sulh istemiştir. Fakat Nasrullah Han, bu teklifi reddettiği gibi, ordusunu hücuma geçirerek az sayıdaki Hokand kuvvetlerini yenmiş ve şehri askerlerine yağma ettirmiştir. Bununla da yetinmeyen Buhâra Emîri, Muhammed Ali Han ve yakınları başta olmak üzere bütün Hokand ileri gelenlerini ve bir kısım ulemâyı acımasızca öldürtmüştür[134]. Nasrullah Han'ın yaptığı bu katliam, Hokand halkının kendisine karşı duyduğu nefreti artırmaktan başka bir işe yaramamıştır. Neticede, Hokand Hanlığı, Nasrullah'dan yediği bu ağır darbenin tesirlerinden kısa zamanda kurtulamadığından, birkaç sene sonra başlayan Rus istilâsına karşı kendini gerekli şekilde savunamamıştır.

Diğer taraftan, yukarıda zikredilen bu olaylar esnasında, Hîve, Hokand ve Buhâra hanları İstanbul ile münasebetlerini de dostâne bir şekilde yürütmüşlerdir. Fakat gönderdikleri mektublarla Padişaha bağlılıklarını bildirirlerken, hiçbir zaman birbirleriyle yaptıkları mücadeleden bahsetmemişlerdir[135]. Gelen mektublarda daha ziyade gayr-i müslim milletlerin, bilhassa Rusya ile Çin'in, tasallutundan şikâyet edip, onlarla olan ihtilâflarının halledilmesi için Osmanlı Padişâhı'nın yardımını istirham etmişlerdir.

Hokand hanı Muhammed Ali Han, 1837 baharında İstanbul'a gönderdiği elçisi Zâhid Hoca vasıtasiyle Osmanlı hükümetine ülkesinde vuku bulan gelişmeleri arz ettikten sonra, ordusunun eğitimi için bazı öğretmenler ile eğitim malzemesi rica etmişti. Hokand Hanı, Osmanlı hükümetine bu ricaları elçisinin şifahen arz etmesi talimatını vermişti. Bunun için elçi sadarete başvurarak Han'ın ricalarını "Mabeyn-i Hümâyûn"da şifahen şöyle arzetmişti:

> Hanımızın idâresinde bulunan memleketlerin bir tarafı Buhâra, bir tarafı Çin-i Maçin ve diğer tarafı da Rusya devletidir. Bu-

---

[134] Howorth, II/2, 827; E. Schuyler, *Turkestan*, Londra, 1876, 344-345; A. Vambery, *History of Bokhara*, Londra, 1873, 365-391; F.H. Skrine and E.D. Ross, *The Heart of Asia*, Londra, 1899, 211-212.

[135] O devirde Buhâra, Hîve ve Hokand'dan gelen elçiler ile ricaları hakkında bize en geniş bilgiyi veren vesikalar 32100, 32100-B, 32089 ve 33181 numaralı *Hatt-ı Hümâyûn*'larda görülmektedir.

hâra ile dâima sulh içinde bulunmaktayız. Çin'e karşı hareket ettiğimizde onların da hareket edeceği ve biz hareket etmezsek onlarında hareket etmiyeceği kanaâtindeyiz. Hattâ Kâşgar ve Hoten ve diğer yedi şehir Çinlilerin elinde iken arada kavga çıkmasın diye oralara şeriatle ilgili memurlar bizim tarafımızdan tayin edilmekte ve hattâ Çin hükümeti bizim hükümdarımıza bir nevi para da vermektedir. Fakat Rusya devleti uzun zamandan beri Deşt-i Kıpçak'ın konar göçer ahalisinin Töre (Başbuğ)'lerini ve bâzı Hanlarını para ile ve başka türlü hile ile kendi tarafına çekmiştir. Deşt-i Kıpçak Hanlarının bâzıları ise bizim Hanlarımıza bağlı olup vergi verirler. Bâzıları da hiç bir tarafa bağlı olmayıp kendi başlarına gezerler" dedi. Ben de (mülâkatı yapan Örfî Efendi) şöyle sordum: Deşt-i Kıpçak'ın nüfusu 8 milyondur. Bunun ne kadarı Han hazretlerine, ne kadarı Rusya devletine bağlıdır ve ne kadarı da kendi başlarınadır? Beş on sene kadar önce Hokand'a 20 günlük mesafede Bedencent adlı çölün başında Rusya devleti bir palanga inşa etmişti. Ve Han hazretleri oraya asker göndererek bu palangayı yıktırmış ve Rus askerini oradan uzaklaştırmıştı. Şimdi durum nasıldır? Elçi bu sorularıma karşı şunları söyledi: "Deşt-i Kıpçak'ın nüfusu ve Hanımızla Rusya devletine ne miktarının tâbi olduğu ve ne kadarının kendi başına bulunduğu malûmum değildir. Benim buraya yola çıkışımdan iki gün önce vaktiyle yıktırıldığı söylenen palanganın yerine Rusların tekrar bir palanga inşa ettikleri gelip giden tüccardan duyulduğundan Hanımız durumu öğrenmek için o tarafa adam göndermişti. İşte sizin de bildiğiniz sakıncaları ortadan kaldırmak gerekti. Bizim askerimizin hepsi süvari olup, piyademiz yoktur. Birkaç seneden beri Hindistan'dan gelen Kerim Han vasıtasiyle Avrupa usûlünde piyade ve topçu talimine başladık. Fakat askere cebren değil kendi istekleri ile yazılan 500 piyade neferimiz ve takım olarak "Çarha" topu takımı 12'ye yükselmiştir. İnşallah Pâdişâhımız sayesinde ahali buna alışıp, sayı da günden güne artacaktır. Askerin tâlimi İngiliz usûlüne göre olmaktadır. Hanımızın taraf-ı şahaneden arzusu şunlardır: 1 - İki piyade, iki süvari ve iki topçu tâlimcisi (öğretmen) gönderilmesi. Eğer bu mümkün olmazsa, piyade, süvari ve topçu tâlimlerine ve diğer savaş tekniğine dair basılmış ve basılacak olan kitaplardan birer nüsha ihsan buyurulması; 2 -

Bir Serasker veya Başkumandan olarak Pâdişâhımızın yüksek nişanlarına lâyık bulunarak tâbiliğe kabûl edildiği 7-8 seneden beri, diğer bağlı olanlar gibi rütbece yükseltilmeye hak kazanmış bulunduğu için nâme-i hümâyûn'da Hanımızın Fergane ülkesi, Deşt-i Kıpçak Kazaklan ve Deşt-i Alay Kırgızları'nın "Hanlar Hanı" ünvaniyle hitap buyurulması, bu vesileyle, kendi başlarına hareket eden Î1 Hanlarına nasihat ederek onları itaate davet etmemize müsaade buyurulması; 3 - On-iki yaşında tek oğlum ve veliahdım olan Muhammed Emin Han'a dahi iller Hanı unvanının lütuf buyurulması"[136].

Sadaret, baştercüman Örfî Efendi'nin elçi ile yaptığı bu mülâkatı bir tezkere ile Padişâh'ın sır-kâtibine arz ederken şu mütalâda bulunmuştur:

Mabeyn-i Hümâyûn'da Örfî Efendi tarafından alınan ifade benim tarafıma verildi. Ve bu nüshalardan bir tanesi de Padişâha arz edildi. Görüldüğü üzere elçinin istediği hususların bir kısmı şu anda içinde bulunduğumuz şartlarda yerine getirilmesi mümkün olmayan şeylerdir, ve bir kısmının da düşünülmeye muhtaç şeyler olduğundan aceleye getirilmemesi ve görüşülüp karar verilmesi gerekir. Elçi Padişahımızın huzuruna çıktığı zaman kendisine Hokand Han'ının Padişahımıza bağlılığından memmuniyet duyulduğunun belirtilmesine müsaade buyurulması[137].

Sadaretin bu tezkeresine Padişâh'ın sır-kâtibi tarafından düşürülen notlar ise şunlar olmuştur:

Elçiye takririnde talep ettiği hususların Vekiller Meclisi'nde müzakeresinin gerekli olduğu Padişah tarafından irâde buyurulduğu bildirilsin. Ayrıca bu müzakerelerde ne karar verilir ise yine Pâdişâhımızın izniyle bu kararın yerine getirileceği elçiye anlatılsın... Meclis kararının kısa zamanda alınıp neticenin yine kendilerine bildirileceği ve Hokand Hanı'na da gerekli nâmenin yazılacağı münasip dile izah edilsin[138].

---

[136] Hokand sefiri Zâhid Hoca daileriyle olan mülakatın suretidir, *Hatt-ı Hümâyûn*, nr. 36565-A.

[137] Sadaret tezkeresi, bk., *Hatt-ı Hümâyûn*, nr. 36565.

[138] Aynı vesika.

Bu yazışmalardan sonra meselenin ilgili Vekillerin de iştirakiyle Mecliste müzakere edildiğini Harbiye Nâzırı'nın Sadarete yazdığı şu mektuptan anlamaktayız:

> Bilindiği gibi ve Mecliste müzakere olduğu üzere Hokand hükümetinin istediği muallimler ile harbe dair kitapların gönderilmesi Osmanlı saltanatının şevketine uygun olacağından istenen muallimler ile kendilerinin işlerine yarayacak birkaç tane harb kitabının gönderilmesi hususunda Padişah'ın izni alınarak daha önce tekaüt olan ve gitmek isteyenlerden muallim seçilip gönderilmesi hususunda sizinle haberleşip gereğinin yapılması ve adı geçen kitaplardan birkaç tanesinin gönderilmesi hususunda Padişâh'ın irâdesinin çıkmasiyle gereğinin icrası hususunda emir efendimizindir"[139].

Harbiye Nâzırı'nın yukarıda belirttiği ve Meclis'in Hokand'a gönderilmesine karar verdiği öğretmenler ile harb tekniği hakkındaki kitapların gönderildiğine dair arşivlerimizde bir kayda rastlanamamıştır. Nitekim, memleketlerine dönmek arzusu izhar eden elçilerin bu isteklerini Padişah'a arz eden Sadrazamın telhisinde de bu hususta hiçbir açıklama yoktur:

> Dersaadetlerinde olan Hokand elçileri avdetlerine ruhsat istidasında olduklarından geçen mecliste evvel emirde istekleri anlaşılıp sonra gereğine bakılmak hususunda müzakere yapılmış olduğundan Reis Efendi kullan geçen akşam elçileri evine çağırarak ikramlarda bulundukdan sonra onların arzularının bütün müslümanların Halifesi olan Pâdişâh hazretlerine hanları tarafından biat edildiğini bildirmek olduğu anlaşılmıştır. Şimdi isteklerinin Padişâh'dan hanlarına bir kılıç ve nişan-ı âlî ihsan edilmesi ve getirmiş oldukları mektuba cevap verilmesi ricasından ibaret bulunduğu anlaşılmıştır. Geçenlerde yapılan müzakerelerde de beyan olduğu üzere dindar müslümanlar olan Hokand ahalisi çok kere Çin-i Maçin mecûsîleriyle gaza ve cihad üzere bulunduklarından ve adı geçen Han'ın bu veçhile hususî bir sefir göndererek hilâfet makamına bağlılığını ifade etmiş

---

[139] Harbiye Nazırından Sadarete, *Cevdet, Hâriciye*, nr. 1098.

olduğundan, arzu ettiği nişan-ı âlî ile bir adet kılıçın ihsan buyurulması ve elçilerine de yol masrafı olarak ellibin, yanlarında bulunan yardımcılarına da onbin kuruş verilmesi gidecekleri mahallin mesafesine göre uygun görülmüştür[140].

Padişah bu telhisi gördükten sonra şu talimatı vermiştir:

"Benim Vezîrim, Vakıa bu Hokand ahalisi dindar adamlardır; bâ-husus bu kadar uzak, mesafeden sadakatlerini izhar için gelmiş oluyorlar. Bu suretle Hanları ve gerek kendi haklarında istekleri doğrultusunda muamele yapmak münasip olacağından nişanlar ile bir adet kılıç, darbhane-i âmiremizde îmal ettirilerek verilmesini uygun bulmaktayım. Harcırahları dahi be-canib-i mîrîden ol vecihle îta olunsun"[141]

Osmanlı hükümeti ile o zamanki Pâdişâh Sultan II. Mahmud üzerinde bu kadar iyi intiba bırakan Hokand Hanı ile ahalisi, daha önce de izah edildiği gibi, haksız yere Buhâra Emîri Nasrullah Han tarafından mahv edilmişlerdi. Müslümanın müslümana asla yapmaması gereken Buhâra Emîrinin bu feci hareketine, her ne kadar eski husûmetler sebep olmuş ise de, belki Hokand Hanı'nın İstanbul'da kazandığı itibara duyduğu kıskançlık da tesir etmiş olabilir. Nasrullah Han'ın Hokand'ı işgali ve yaptığı katliamlar halkın nefretini mucib olduğu için, Buhâra Emîri geri çekilmek meçburiyetinde kalmış ve Hokand'da bıraktığı 600 kişilik garnizon da Kıpçakların yardımiyle şehir ahalisi tarafından yok edilmiştir. Hokand tahtına çıkan yeni hükümdar Şir Ali Han (1842-1845), çok iyi bir idâreci olmasına rağmen, uğradığı bir suikast neticesinde 1845'de öldürülmüştür[142]. Onun öldürülmesiyle Hokand'da yeniden başgösteren karşılık 1846'da Şir Ali'nin kardeşi Hudâyar Han'ın başa geçmesiyle biraz durulmuş ise de, Hanlık bir daha kendini toparlayıp eski gücüne kavuşamamıştır.

Hokand hükümdarı Hudâyar Han (1846-1858), memleketinde otoriteyi sağlar sağlamaz ulemâdan Hacı Rûzî Bey'i 1846 Kasımında

---

[140] Telhis, bk., Hatt-ı Hümâyûn, nr. 36550.

[141] Aynı vesika.

[142] Howorth, II/2, 829; Schuyler, I, 347.

İstanbul'a göndererek Padişâha ubudiyetini arz etmiş ve memleketinin başına gelen felâketi şöyle dile getirmiştir:

> Bundan önce biraderim merhum Muhammed Ali Han Fergane vilâyetiyle hudud Deşt-i Kıpçak'a tamamiyle hâkim iken bu taraflarda serderan ve serhengân namında bulunan bir takım hain ne idiğü belirsiz bâzı kabîleler birleşerek fitne ve fesat çıkarmak suretiyle idareyi tedirgin ederek türlü karışıklıklar çıkarmışlar iken, biraderim de bu esnada vefat etmiş olduğundan Buhâra hâkimi fırsatı ganimet bilüp Fergane memleketine doğru el uzatıp âlim, fazıl kimselere ve ülkenin büyüklerine hakaretlerde bulunmuş, dine aykırı bir takım davranışlara girmek cesaretini göstermiş olduğu, bundan dolayı da intikam almak üzere eskiden beri bize sadık olan Kıpçak taifesi ile birlikte üzerlerine yürüyerek ta Taşkent, İsvicab ve Otrar, Deşt-i Kıpçak ve Türkistan'a kadar her taraf ele geçirilmiş ve bütün o havalide bulunan aşiretler ve kabîleler itaatlerini arz etmişlerdir. Hâlen bu ahalinin hepsi gece ve gündüz sulh ve sükûn içerisinde yaşamaktadır. Bunun yanında İslâm memleketlerinden bazılarına tecavüzde bulunan Hıta (Çin) keferesi ile de başarılı mücadeleler yapılmış olup cihad ve gazaya devam olunmaktadır. İdarem altında bulunan bölgede Delkan adlı yerde altın, gümüş, yakut, fırûze, bakır, kalay ve benzeri madenler pek çok olmakla birlikte bu taraflarda maden işlerinden anlayan kimse bulunmadığından bu hususun halli için zat-ı âlilerinizi rahatsız etmek zorunda kaldık. Vaktiyle pederiniz Sultan Mahmud Han'ın, biraderim merhum Muhammed Ali Han hakkında buyurduğu lûtfa benzer bir yardım sizden bu kullarına yönelmesi dileğiyle madencilikten anlayan 2-3 ustanın memleketimize gönderilmesi hususunda müsaadelerinizi rica ederiz. Ülkemizin tanınmış fâzılarından Hacı Rûzî Bey de kendi isteğine uyularak "Hacc" etmek için tarafınıza gönderilmesi vesilesiyle haddime olamayarak zat-ı âlinize bir mushaf-i şerîf takdim edilmiştir[143].

---

[143] Hokand hâkimi tarafından mübarek hâkipay-ı hümâyûn-ı hazret-i şahaneye takdim olunan farisi arîzenin tercümesidir. *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, nr. 12, 58. Elçi ile yapılan mülâkat için bk., *İrâde, Hâriciye*, nr. 2206, Lef. 2.

Sadaret, pek çok hususların anlatıldığı yukarıdaki mektup ile birlikte "Hokand memalikinin mevki-i coğrafîsi ve ahvâl-i mülkiyesi"ni izah eden bir rapor hazırlattırarak Padişâha arz etmiştir. Hokand hakkında tanzim edilen raporda hülâsa olarak şu hususlara yer verilmiştir:

> Hokand memleketi Türkistan'ın kısm-ı şarkîsi olup kırk-üç derece arz-ı şimalî arasında Sir-Derya, veyahut Seyhun tesmiye olunan nehr-i kebirinin kenarında vâkidir. Kürsü-i idâresi Hokand şehrine kadîmde Fergane denip meşhur beldeleri ve ticaret yerleri Taşkent ve Hocent ve Mangan ve Margîlan kasabalarıdır. Şimalde Siber ve Kırgız memleketi ve garbında Hârezm, yani Hîve mülkünden mâ'dud olan Mâverâünnehir çölü ve cenubunda Buhâra'ya tâbi Semerkand ve Hisar sancakları ve Pamir çölü ve şarkında Çin ülkelerinden mâ'dudur. Kâşgar ve Yarkent diyarları sınır olur. Ahâlisi ekser kütüb-i coğrafyada 800.000 nüfus tahrir olunup bâzı Rusya zabitanı takrirlerinde iki milyon tahmin etmişlerdir. Nâdir Şah'ın Mâverâünnehre hücumundan beri Özbekiyye devletine zaaf gelip Hîve ve Hisar ve Belh ve Kunduz ve Bedahşan ve Hokand taraflarında olan sergerdeler kesb-i istiklâl ile Hanlık dâva ederek bundan 60 sene mukaddem Mangıt kabilesinden Murad Şah namında bir âdem Buhâra Emirliğini zapt ve ol vakitten beri etrafta kâh muharebe ve kâh müsalâha eyliyerek Buhâra melikleri neşr-i ulûm-ı diniyye ve icra-i ahkâm-ı şeriyyeye hasr-ı evkat etmişlerdi. Ancak, Nasrullah Han bundan 21 sene evvel cülûs ve askerliğe revaç verip ulemâ ve dervişanın kendisine cihangirlik şöhreti vermelerini fırsat bilerek Belh ve Kunduz ve Bedahşan semtlerini inkıyada getirdi ve birkaç hamlede Hokand şehrine girdi. O esnada Rusya askerinin şimal hududunun ve Hîve taraflarını teaddî etmesi, bunun dahi alelacele Buhâra'ya dönmesini mucip olup eski Hanlar hanedanından halâs-i can etmiş olanlar Rusya ile muharebe birle Hokand'a tekrar hükümet etmişler ise de, hâlâ bunlara Buhâra'da âsî nazariyle bakılıp Nasrullah Han bu aralık üzerlerine yine hücum tasmininde olduğu şüyu bulmuştur, İngiliz seyyahlarının müşahede eyledikleri ifadata bakılır ise Buhâra Emirleri bu havaliyi, ve Rusya'dan meydan bulduklarında giderek Hîve ve Ürgenç

memleketlerini yakında tamamen teshîr edip bütün Türkistan'a mutasarrıf olmaları agleb-i ihtimaldir[144].

Görüldüğü gibi raporda, Hokand'm coğrafî mevkiinin hâricinde, siyasî gelişmeler hakkında verilen bilgiler umumiyetle Buhâra Emirliği lehinde olmuştur. Bilhassa Nasrullah Han'ın sebep olduğu pek çok önemli hâdiselere hiç yer verilmemiştir. Ayrıca, Türkistan müslümanlarının selâmeti yönünden kimlerin haklı ve kimlerin haksız olduğu belirtilmemiştir.

Hokand sefiri Hacı Rûzî Bey, İstanbul'da bir sene kadar kaldıktan ve Hacc-ı Şerife de gidip geldikden sonra Sadarete müracaat ederek memleketine dönmek arzusunda olduğunu bildirmiştir. Hokand elçisi ile son bir mülâkatta bulunan Sadrazam, elçinin dönüşü ve dilekleri hakkında Padişâha arz ettiği tezkiresinde özetle şu hususlara yer vermiştir:

> Bir müddetten beri Dersaadette bulunan Hokand elçisi kış mevsiminin gelmesinden evvel memleketine dönmek arzusunda olduğundan kendisine harcırah olmak üzere otuzbin kuruş verilmesi ve Hanlarına bir nişan-ı âlî ile bir lihye-i şerife ve örtünün gönderilmesi muvafıktır. Ancak, istenmiş olan madencilerden şimdilik vazgeçildiği bildirildiğinden bundan vazgeçilmesi, ayrıca uzun müddetten beri İstanbul'da bulunan, Özbek Tekkesi Şeyhi Buhâralı Hacı Mehmed Efendi de memleketine gitmek istediği için kendisine münasip bir vazife verilmesi ricasında bulunduğundan bu arzusunun yerine getirilmesiyle Buhâra Emîrini de memnun etmek maksadiyle ona hitaben bir iltifatnâmenin adı geçen şeyhle gönderilmesi ve bu mektupta Hokand ile Buhâra Emirliklerinin birbirleri ile iyi geçinmeleri hususunda kesin tavsiyelerde bulunulması ve iki müslüman taraf arasında mevcud olan düşmanlığın hilâfetçe son derecede esef verici bulunduğunun belirtilmesi ve adı geçen Şeyh'e yol masrafı olarak 25 bin kuruş verilmesi münasip olduğu... ol babda emr ü ferman Efendimizindir[145].

---

[144] *İrâde, Hâriciye,* 2206, Lef. 1.

[145] *Nâme-i Hümâyûn Defteri,* nr. 12, 58-59.

Padişah, Sadaretin bu tezkiresini okuduktan sonra zikredilen hususları muvafık bulmuş ve bu minval üzere Hokand ve Buhâra hâkimlerine birer cevapnâme-i hümâyûn hazırlanıp gönderilmesini emretmiştir[146].

Hîve'ye gelince: Allah-Kulu Han'ın 1842'de vefatından sonra bu hanlık da bir ara sarsıntı geçirmiş ise de, yeni han Rahîm-Kulu Han'ın gayretleri ile tekrar toparlanmıştır. Rahîm-Kulu'nun 1845'de âniden vefat etmesi üzerine yerine kardeşi Muhammed Emin Han Hîve tahtına çıkmıştır. Böylece, Muhammed Emin Han'ın saltanat yıllan Rus tehdidi altında başlamış oluyordu.

Türkistan hanlıklarında bu hâdiseler cereyan ederken, Ruslar, Kenasarı önderliğinde uzun zamandır devam eden Kazak millî ayaklanmasını bastırmaya çalışıyorlardı[147]. Fakat, Rusların mağlûp edemediği Kenasarı Han, ihtilâfa düştüğü iki Kırgız reisinin âni baskını sonucu 1846'da öldürünce, Ruslar işgal etmiş oldukları Kazak topraklarını istedikleri gibi tasarrufta bulunmaya başlamışlardır. Kenasarı'nın ölümü üzerine, 20.000 kişilik taraftarının mühim bir kısmı Hokand'a, geri kalanları da Hîve'ye iltica etmişlerdi. Fakat bu Kazak mücahitleri geride kalan arkadaşlarının da yardımı ile zaman zaman Ruslara karşı mücadeleye devam etmişlerdir. Bu ise Ruslara, Kazak mücahitlerini takip etmek maksadiyle Hîve ve Hokand sınırlarına tecavüz etme fırsatı vermiştir. Rusların bu sınır tecavüzlerinden ilk şikâyet eden de Hîve Hanı olmuştur. Hîve Hanı Muhammed Emin, 1847 baharında Kudbeddin Hoca ile Şükrullah Ağa'dan müteşekkil bir elçilik heyetini İstanbul'a göndererek Rusların bu tecavüzlerini Osmanlı hükümetine şikâyet etmiş ve bu saldırıların durdurulması için Rus hükümetine rica edilmesini istirham etmiştir. Hîve Hanı mektubunda hulâsa olarak şöyle diyordu:

> Bundan önce Rusyalu, devletler hukukuna aykın olarak Hârezm tüccarını esir ve tevkif etmekte iken Hârezm ile Rusya devleti arasında daha sonra vuku bulan müsalâha sonunda esirlerin karşılıklı olarak ülkelerine iadè edilip sulhün tahkim edildiği ve

---

[146] Ayn. defter, s. 59.

[147] Kazak bozkırlarında istiklâl savaşının sembolü hâline gelen Kenasan hakkında daha fazla bilgi için bk., Hayıt, *Türkistan...*, s. 183-188.

bundan böyle iki devlet arasında niza eseri kalmayıp bir daha muharebe olmaması hususunda taahhüdde bulunulmuş iken bu sıralarda Rusya'nın taahhüdünü bozacak ehl-i islâma düşmanlık gösterip Hârezm hududuna tecavüz eyleyip kale inşasına girişerek müslümanların kalbine keder vermiştir. Siz Halife olarak bütün müslümanlann büyük ve şöhretli hükümdan ve bütün müminleri itaat etmesi gereken âmiri olmak hasebiyle bütün müslüman hükümdarları sizin hizmetkârınız ve şöhretli hükümdarlar sizin can teslim eden bendeleriniz olduğundan memleketimiz müslümanlarına vuku bulan hakaret bütün müslümanlara râci olduğundan halimize şefkat ve merhamet edip o taraftaki Rusya memurları ile sohbet buyurulup Rusya'nın zulüm ve sistemlerini azaltıp müslümanlar üzerinden bu zulmün kaldırılmasının fukaraperverlik iktizası olduğu, merhamet ve mürüvvetliklerinin izhar edilmesi niyaziyle Seyyid Han Kudbeddin Hoca ile Şükrullah Ağa'nın gönderildiği kendilerinin şifahî ifadelerine itimat olunmasını ifadeye cesaret edilmiştir[148].

Osmanlı hükümeti, Hîve Hanının bu ricasını yerine getirdiğini gönderdiği cevapnâme-i hümâyûnda şöyle belirtiyordu:

Bu aralık memleketinize vuku bulan dış tecavüzlerin defi iltimasını havi mektubunuz elçileriniz Kudbeddin Hoca ile Şükrullah Ağa vasıtasiyle vasıl olmuş, gösterdiğiniz dostluk hazzımızı mucip olmuş, mülkünüzün bütünlüğü tarafımızdan istenmiş ve iltizam olması hasebiyle vuku bulan taarruzların defini kalben ve kavlen temenni ve dua ettiğimizden Rusya devleti tarafına lüzumlu dostane rica ifade edilmiş ve hükümetinizle dostça muamelelerde bulunmak kendilerinin dahi isteği olduğu beyan olunmuş ve tarafımızdan her türlü mümkün çalışmanın yapılmasında müsamaha olunmayacağından inşallah isteğinizin hasıl olacağı Allahın lütfundan kuvvetle emel olunmuştur. Hâkim olduğunuz yerlerde sakin olan ahalinin emniyet ve asayişini

---

[148] Hârezm hâkimi Muhammed Emin Bahadır Han tarafından Hakipay-ı hümâyûn-ı hazret-i şahaneye takdim olunan nâmenin hulâsasıdır. *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, nr. 12, 67-

temine gayret şarfedeceğiniz şüphesiz olup Rusya ile devletinizin arasında akdedilmiş olan taahhüd şu şartlara dikkat ve riayet olunarak sulh'a itina ve himmet ettikçe tabiatiyle hata bulma sebepleri kalmayacağından şüphe edilmeyip bu hususlarda dostane ve halisane olarak hatırlatmakla dikkatinizin çekilmesi dostluk icabı addedilmiş ve dostluğun kuvvetlendirilmesinde bu cevap mektubu yazılıp zikredilen elçiliklerine teslim edilerek tarafınıza gönderilmiştir[149].

Buhâra'ya gelince: Emîr Nasrullah Han, uzun ve hâdiselerle dolu saltanat hayatını sürdürürken bu arada Osmanlı devleti ile olan münasebetlerini de dostane bir şekilde devam ettirmiştir[150]. Daha önce de zikredildiği gibi Nasrullah Han, din kardeşi olan komşulariyle yarattığı ihtilâflardan ve sebep olduğu kanlı harblerden İstanbul'a gönderdiği mektuplarda hiç bahsetmemiştir[151]. Fakat, Hokand hanı Hudâyar Han'ın, Emîr Nasrullah'ın ülkesine yaptığı kanlı baskınları Padişâha şikâyet etmesi üzerine, harekete geçen Osmanlı hükümeti, İstanbul Özbek Tekkesi Şeyhi Elhac Mehmed Efendi'yi Emîri ikaz etmek üzere Buhâra'ya göndermiştir. Nusrullah'a yazılan mektupta hulâsa olarak şöyle deniliyordu:

Bir müddetten beri İstanbul'da bulunan Özbek Tekkesi şeyhi Şeyh Elhac Mehmed ile, dostluğu kuvvetlendirmek için bu nâme gönderilmiştir. İmdi inşallah vardıkta dostluğumuzun devam ettiği ve bir vakitten beri o havalide zuhura gelen kıtaller ve savaşlar malûmumuz olmakta ve müslümanlar arasında bu şekilde kan dökülmesi Hilâfet makamının hamiyyet ve merhametine pek ağır gelmekle teessür ve teessüfü mucib olduğunu bilip

---

[149] Taraf-ı hazret-i şehinşahiden fehametlû Hârezm hâkimi cânibine yazılacak cevap- nâme-i hümâyûn suretidir. *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, nr. 12, 68-69.

[150] Buhâra Emirinin gönderdiği mektuplar için bk., *Cevdet, Hâriciye*, nr. 435, 497, 513, 7378. Bu mektupların bıraktığı intibalar için bk., *Hatt-ı Hümâyûn*, nr. 7620, 16200, 36556, 36548, 36557, 37272.

[151] Nasrullah, sadece 1837'deki bir mektubunda Belh civarında kendisine karşı itaatsizlik olduğunu, bunun halli için oralara nâme gönderilmesini istemiş ise de, bu isteği İstanbul tarafından yerine getirilmemiştir. Bk., *Hatt-ı Hümâyûn*, nr. 7622.

dindarlığımız ve hamiyyetimiz gereğince bu şekli sizin de tecviz etmiyeceğinizden cereyan eden nifakın himmetinizle ittihada değişeceği emeli teselliye sebep olmaktadır[152].

Yukarıda vesikalarda da görüldüğü gibi Osmanlı devleti, Türkistan hanlıklarına bir taraftan birbirleriyle iyi geçinmelerini tavsiye ederken, diğer taraftan da bu hanlıkların bilhassa Rusya ile olan münasebetlerinde dikkatli olmalarını ve muahedelere riayet etmelerini ve karşı tarafın bu hususta herhangi bir şikâyetine fırsat vermemelerini tavsiye etmiştir. Bu tutumu ile Osmanlı devleti, İslâm âleminin önderi ve hâmisi olarak, Türkistan hanlıklarının varlıklarını sulh ve sükûn içinde geçirmelerini sağlamaya çalışmıştır.

Diğer taraftan Ruslar, Kenasarı Han'ın ölümünü fırsat bilerek Türkistan istikametinde ilerlemeye devam etmişlerdi. Orenburg askerî üssünden hareket eden Rus birlikleri, önce Kazakların merkezî yerleşme bölgelerinden Turgay'ı ve 1846 sonbaharında da Sir-Derya'nın Aral'a döküldüğü yerde Hokandlılar tarafından kurulan ve stratejik ehemmiyeti büyük olan Kazalinsk kalesini işgal etmişlerdir[153]. Böylece Ruslar, XIX. asrın ortalarına doğru Aral gölü kıyılarına ulaşmış oluyorlardı.

Burada, Rusların Türkistan'ı istilâları yönünden büyük ehemmiyet taşıdığı için, Rusya'nın XIX. asrın ilk yansındaki yayılma politikasını bir daha hatırlatmakta fayda vardır. XIX. asnn ilk yansı Rusların yalnız Orta Asya'ya doğru değil, Doğu-Avrupa ve Orta-Doğu'ya doğru da yayılma devirleridir. Çar I. Nikola (1825-1855), Osmanlı devletinin içine düştüğü buhranlı devirden faydalanarak, Orta-Doğu'nun ve Doğu-Avrupa'nın Jandarması rolünü oynama hayalini beslemekte idi[154]. Ruslar, 1828-29 yıllarındaki Sırp ve Yunan isyanlarında Avrupalı devletlerden daha çok kışkır-

---

[152] Buhâra hâkimi Seyyid Emîr Nasrullah Mir Haydar Han'a Nâme-i Hümâyûn, *Nâme-i Hümâyûn Defteri*, nr. 12, 60.

[153] C.C.Valikhanov, *The Russians in Central Asia: their occupation of the Khirgız Stepe and the line of Syr-Darya: their political relations with Khiva, Bokhara and Kokan*, İng. Terc., Londra, 1865. s. 320-322; M.A. Trentyev, *Istoriya Zavoyenaniya Sredney Azii*, Petersburg, 1906, I, 88 vd.

[154] H. Seton-YVatson, *The Russian Empire 1801-1917*, Londra, 1967, s. 202.

tıcılık yaparak Osmanlı iktidarının yıpranmasına sebep olmuş ve bununla da yetinmiyerek Osmanlı devletine karşı harb ilân etmişlerdi. Fakat bu arada, Osmanlı devletinde yeni bir buhranın başlamasına sebep olan Mehmed Ali Paşa hâdisesine Batılıların, bilhassa Fransızlarla İngilizlerin destek olduklarını gören Ruslar hemen taktik değiştirerek Osmanlı devletine dostluk elini uzatmışlardır. Rusların maksadı, Mehmed Ali Paşa idâresinde kalan ve hıristiyanlarca "Kutsal Yerler" olarak bilinen Kudüs ve çevresinin Fransız ve İngiliz tesirine girmesine mâni olmaktı. Mehmed Ali Paşa krizinden dolayı büyük bir sarsıntı geçiren Osmanlı devleti "suya düşen yılana sarılır" kabilinden ezelî düşmanı Rusya'nın yardım teklifini kabûl etmek mecburiyetinde kalmıştır[155]. Hattâ bu Osmanlı-Rus yakınlaşması, Mehmed Ali Paşa meselesinin hallinden sonra imzalanan ve Ruslara Boğazlardan serbest geçiş hakkı tanıyan bir dostluk andlaşması ile daha da ileri götürülmüştü. Bu andlaşma ile Rus nüfuzunun Osmanlı devleti üzerinde artmasından endişelenen Batılı devletler 1841'de Boğazlar için yeni bir statüko tesbit ederek Türkiye'deki Rus nüfûzunu azaltmak ihtiyacını duydular. Bu müdahaleden hoşlanmayan Ruslar, Osmanlı devleti üzerindeki emellerini tek başlarına gerçekleştirmeye karar verdiler. Ancak daha önce Osmanlı devletini "hasta adam" ilân ederek Batılı büyük devletlere bu hasta adamın mirasını paylaşmayı teklif ettiler. Teklif kabûl edilmeyince de harekete geçerek, Osmanlı devletine karşı savaş açtılar.

Rusların, Avrupa ile Orta-Doğu'daki cür'etkâr siyasetinden memnun olmayan ve Osmanlı devletinin Rus nüfûzuna düşmesini kendi menfaatleri için zararlı gören İngiltere ve Fransa, Rusya'ya karşı Türkiye'nin yanında yer aldılar. 1854'den 1856'ya kadar devam eden ve "Kırım Harbi" olarak tarihe geçen mücadelede Ruslar büyük bir mağlûbiyete uğradılar[156].

Fakat, Kırım'da kazanılan bu zafere rağmen müttefikler, Rusların Kafkasya ve Türkistan cihetlerinde istîlâlarını durduramamışlardır. Buna en büyük sebep, Türkiye'nin müttefikleri olan Fransa ile

---

[155] Bu hususta tefsilatlı bilgi için bk., M. Saray, *Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması*, İstanbul, 1975, s. 122-131.

[156] *Seton-Watson*, ayn. eser., 319-329.

İngiltere'nin Orta-Doğu hâkimiyeti için aralarında yarattıkları rekabet olmuştur. Zira, Osmanlı kuvvetleri kumandanı Ömer Paşa daha harbin başlangıcında Ruslara karşı Kafkas cephesinden de taarruza geçilmesi için İngiliz ve Fransız kumandanlarına teklifte bulunmuş ise de, bu teklifi kabûl edilmemiştir[157]. Sonunda Ömer Paşa, 1856'da Batum üzerinden Ruslara karşı bir harekâta girişmiş ise de, birkaç ay sonra harbin bitmesi ve sulh muahedisinin imzalanması üzerine, Türk kuvvetleri Kafkaslardan geri çekilmek mecburiyetinde kalmıştı.

Ruslar, 1828-29'larda İran ve Türkiye'yi mağlûp ettikten sonra Kafkasların mühim bir kısmını hâkimiyetleri altına almışlardı. Fakat Kafkaslardaki Ermeni asıllı Rus kumandanı General Yermolov'un müslüman ahâliyi tamamiyle sindirmek ve Rus idâresini sağlamlaştırmak için yürüttüğü zalimane idâre büyük huzursuzluk yaratmış ve neticede halk, Ruslara karşı mücadele için "Müridizm" denilen muazzam bir direnişe girişmişti. Müslüman ahâlinin yıllar yılı yürüttüğü bu "Müridlik" harekâtı Şeyh Şâmil'in ortaya çıkışı ile tam bir istiklâl mücadelesi hâline dönüşmüş ve bilhassa 1840'lardan itibaren Rus kuvvetlerine büyük kayıplar verdirmeye başlamıştır[158].

Kırım Harbi Kafkas müslümanlarının istiklâllerini kazanmaları için iyi bir fırsattı. Ne var ki, Rusların endişelerine rağmen, Osmanlı kuvvetleriyle birlikte hareket etmeyi plânlayan Şeyh Şâmil bu kritik dönemde hareketsiz kalmıştır. Ömer Paşa'nın plânının İngiliz ve Fransız kumandanları tarafından reddedilişinden habersiz olan Şeyh Şâmil, harbin sonunda Osmanlı hükümetini kendisine zamanında yardım etmemekle suçlamıştır[159].

Diğer taraftan, Kırım Harbi'nden mağlûp çıkan, Avrupa ve Orta-Doğu'da yayılması durdurulan ve prestiji büyük bir darbe yiyen Rusya, yeni Çar II. Alexander (1855-1881)'in önderliğinde ekonomik, eğitim ve askeri sahâlarda köklü reformlara girişti ve fakat Avrupa devletleri ile rekabet edemiyeceğini anlayınca, daha önce iler-

---

[157] H.C. Ravvlinson, *England and Russia in the East*, Londra, 1875, s. 263-65.

[158] Ailen and Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 46-53. Daha fazla bilgi için bk., J.F. Baddeley, *The Russian Conguest of the Caucasus*, Londra, 1908.

[159] A.Ö. Rieber (Eri.), *The Politics of Autocracy, Letters of Alexander II to Prince A.I. Baryatinskiy 1857-1864*, The Hague-Paris, 1966, s. 63.

lemeye başladığı Türkistan bölgesini kendisi için yayılma sahâsı olarak görmeye başladı. Türkistan hanlıklarına kolaylıkla yayılmanın en önemli yollarından birinin ise Kafkaslara tamamiyle hâkim olmağa bağlı olduğunu gören Ruslar, işe bu havâliden giriştiler. II. Alexander çok yakın arkadaşı ve Çarlık hanedanı ileri gelenlerinden biri olan Prens Alexander İvanoviç Baryatinskiy'i tam salâhiyetle Kafkas ordusu komutanlığına tâyin etti[160]. Aynı zamanda askerî ve idârî alanlarda büyük bir reformcu olan Prens Baryatinskiy, 1857 yazında Kafkaslardaki vazifesine Çar'dan istediği kadar takviye kuvvetleri alabilme, emrindeki birlikleri yeni silâhlarla teçhiz ve onları yeniden teşkilâtlandırma iznini alarak başladı. Baryatinskiy, ileride Rusya'ya uzun yıllar Harbiye Vekili olarak hizmet edecek olan Albay D.A. Milyutin'in yardımları ile Kafkaslardaki Rus ordusunda kısaca şu reformları gerçekleştirdi:

a) Yeni değişikliklerle kumanda zincirinin daha iyi çalışır duruma getirilmesi,

b) İmparatorlukta yeni kurulan askerî bölgelerin komutanlarına geniş yetkiler tanınması,

c) Bütün askerî birliklerde savaş eğitimi yapılması ve eksiksiz uygulanmasının sağlanması[161].

Baryatinskiy'in Kafkas ordusunda yaptığı bu reform Rus ordusunun bütün birliklerinde de kısa zamanda tatbike konulmuştur[162].

Baryatinskiy, bir taraftan da Çar II. Alexander'e yazdığı mektuplarla Rusya'nın Orta Asya'da yayılmasının fevkalâde zarurî olduğunu anlatmaya çalışıyordu. Ona göre, Rusya eninde sonunda İngiltere ile hesaplaşmak durumunda kalacaktı[163]. İngilizlerle denizlerde başa çıkamıyacaklarını anlayan Rus liderlerine, bu kuvvetli rakibe karşı başariyle mücadele edebilecekleri tek cephenin Asya olduğu kanaati hâkim olmaya başlamıştı. Bunun için de, Orta Asya'nın Rus hâkimiyetine alınması gerekiyordu.

---

[160] Rieber, ayn. eser., s. 60.

[161] Rieber s. 66.

[162] Rieber, s. 68; F.A. Miller, *Dmitrii Milyutin and the Reform Era in Russia*, Vanderbilt University Press, 1968, s. 33-35.

[163] Rieber, s. 73.

II. Alexander, Baryatinskiy'e verdiği cevaplarda aynı fikirde olduğunu, ancak "hareket için vaktin henüz gelmediğini" belirtmekte idi[164]. Fakat altı ay sonra fikrini değiştiren II. Alexander, Baryatinskiy'in yetiştirmelerinden Albay N. İgnatiyev'e Orta Asya memleketleri hakkında bir rapor hazırlattırarak meseleyi etraflıca tetkik etti[165]. Çar, kendisine sunulan bu son derece tatmin edici bilgiden sonra, hükümetine hemen Albay İgnatiyev'in Orta Asya müslüman hanlıklarının durumunu yerinde tetkik için kısa zamanda Hîve ve Buhâra'ya gönderilmesini emretti[166]. Rus Harbiye ve Hâriciye Vekâletlerince verilen tâlimatlara göre İgnatiyev, Hîve ve Buhâra'nın askerî ve ekonomik durumları ile yollan ve bu arada ticaret hayatına Rus tüccarlarının nasıl hâkim olabileceklerini araştıracaktı[167].

Rusya cephesinde bu değişiklikler olurken, Türkistan Hanlıklarında durum nasıl idi? Türkistan Hanlıklarının 1850'lerdeki halleri hiç de iç açıcı değildi. Hokand'da Hudâyar Han (1836-1858), ülkesini yeniden ihya edecek kudret ve kaabiliyette bir lider olmadığı gibi, mevcut durumu da muhafaza edememişti. İdâresizliği yüzünden hanlığı teşkil eden ahali (Özbekler, Kırgızlar, Kıpçaklar ve Kazaklar) birbirleriyle mücadeleye başlamışlardı. Bu iç mücadele memleketi Nasrullah Han'ın istîlâ devri kadar sarsmıştır[168]. Bu arada mağlûp guruplar Buhâra Emîrliğine sığınarak, Nasrullah Han'a İstanbul'un ikazına rağmen, Hokand'ın içişlerine karışma fırsatı veriyorlardı.

Hîve'ye gelince: Muhammed Emin Han, başlangıçta iyi bir şekilde yürüttüğü idâresini, 1850'lerden itibaren Türkmenlere karşı takip etmeye başladığı hatâlı siyaset ile felce uğratmıştır. Hîve Hanı, daha önce Türkmenlerden almakta olduğu yıllık vergiyi iki misline çıkarınca, onlar da kendisine karşı isyan etmişlerdir. Sonunda, taraflar arasında 1855'de Merv yakınlarında vuku bulan savaşta, Mu-

---

[164] Rieber, s. 103-105.

[165] N. Ignatiyev, *Missiya ve Khivu i Bukharu v 1858g.*, Petersburg, 1897, s. 2-3.

[166] A.N. Khalfin, *Russia's Policy in Central Aiia 1857-1868.* Ing. tere., Londra, 1964, s. 30.

[167] Ignatiyev, s. 30-31; Reiber, s. 80-81.

[168] Howorth, II/2, 830-832.

hammed Emin bir grup Türkmen fedâisi tarafından öldürülünce hem hayatını, hem de muharebeyi kaybetmiştir. Muhammed Emin'in yerine Hîve tahtına çıkan Abdullah Han, üç ay sonra Türkmenlerden intikam almak maksadıyla üzerlerine yürümüş ise de, o da mağlûp olarak savaş alanında maktul düşmekten kurtulamamıştır. Bu zaferlerden sonra Türkmenler istiklâllerine kavuşurken, mağlûp Hîve hanlığı büyük yaralar almış ve bir daha Türkmenler üzerinde hâkimiyet iddiasında bulunamamıştır[169]. Türkmen mağlûbiyetinden sonra Hîve hanlığı tam bir karışıklığın içine düşmüştür. Hanlığın nüfusunu teşkil eden Özbekler, Yamud Türkmenleri ve Karakalpaklar kıyasıya birbirleriyle mücadeleye giriştiklerinden hem kendileri, hem de ülke perişan hâle gelmiştir. Nihayet Seyyid Muhammed Han (1857-1865)'ın başa geçmesiyle memleket tedricen sükûnete kovuşmuştur.

Hîve ve Hokand'da vuku bulan bu iç mücadelelere mukabil Buhâra Emîrliği, Nasrullah Han'ın dengesiz idâresine rağmen, daha sakin bir devir yaşamıştır.

Burada, İgnatiyev'in keşif gezisine geçmeden evvel, Rusların, Kazakistan'ı işgalden sonra, 1847'den 1853'e kadar Türkistan cephesinde gösterdikleri faaliyetlerden kısaca bahsetmek gerekiyor. Çar hükümeti, Orenburg ile Sibirya arasındaki bölgenin emniyetini sağlamak maksadiyle Türkistan sınırındaki komutanlarına Irgız ve Turgay nehirleri boyunca kaleler inşa etme emrini vermişti[170]. Fakat, Rus komutanları, Orenburg ile Sibirya kara hattının birleştirilebilmesi için, bu iki bölge arasında stratejik ehemmiyeti büyük olan Hokand kalesi Akmescid'in alınması gerektiğini ileri sürerek, bunun tahakkuku için hükümetinin iznini istemişlerdir. Çar hükümetinin gerekli müsaadeyi vermesi üzerine harekete geçen Orenbura bölgesi komutanı General Perovskiy, 3.000 kişilik mücehhez bir kuvveti Akmescid'i işgal için göndermiştir. Fakat mütecâviz Rus kuvvetleri, 16 Nisan 1852'de yaptıkları ilk hücumda, Akmescid'i müdafaa eden

---

[169] Howorth, II/2, 941-943. Bu hususta geniş bilgi, yakında neşre girecek olan *Türkmen Tarihi*" adlı araştırmada verilmiştir.

[170] Alikhanov, *The Russians in Central Asia, s. 320-322; Trentyev. Historiya %avayevaniya Sredney Azii*, I, 88.

ve ileride müstakil Kâşgar devletini kuracak olan Yakub Bey karşısında mağlûp olarak geri çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır. Fakat Akmescid'in alınması zaruretine inanmış olan Ruslar, derhal Orenburg'a diğer bölgelerden takviye kuvvetleri sevketmişlerdir. Bizzat General Perovskiy kumandasındaki takviyeli Rus kuvvetleri, Akmescid'i dört taraftan kuşatmışlardır. Kale müdâfileri, Rus hücumlarını aylarca önlemişler ise de, Yakub Bey'in getirmek ümidiyle gittiği imdat kuvvetleri zamanında yetişemediği için, Rusların ağır topçu ateşi sonunda mağlûp olmuşlar ve büyük bir kısmı kalelerini müdafaa ettiklerinden dolayı da, Ruslar tarafından katledilmiş, geri kalanları da esir edilmiştir[171]. Stratejik Akmescid kalesinin Ruslar tarafından işgal edilmesi Hokkand'da büyük endîşe yaratmıştır. Zira, bu önemli kale, Hokand'ın kuzey kapısı durumunda idi. O'nu ele geçirenler kolaylıkla Hokand'ı işgal edebilirlerdi. Hokandlılar, Akmescid'i geri almak için ümitsizce bir serî teşebbüste bulunmuşlar ise de, kaleyi yeniden inşa ederek içine mühimce bir kuvvet koyan Ruslar karşısında bir netice alamamışlardır.

Nihayet Rus hükümeti, Türkistan hanlıklarının durumunu tedkik için göndermeye karar verdiği Albay İgnatiyev başkanlığındaki heyetin hazırlıklarını tamamlattı. 15 Mayıs 1858'de Orenburg'dan Hîve'ye doğru yola çıkan Ignatiyev başkanlığındaki heyette, 16'sı coğrafyacı, jeolog, etnograf, zoolog, şarkiyatçı ve tarihçi olmak üzere 82 kişi bulunuyordu[172]. Fakat ard niyetle dolu olan Ruslar, Hîve topraklarına girer girmez, daha önce Han ile ihtilâfa düşmüş olan Yamud Türkmenleri lideri Ata Murad Bey ile gizlice temasa geçerek onun yeniden isyan etmesi hâlinde kendisine yardım edeceklerini bildirmişlerdir[173]. Rusların bu hareketini öğrenen Hîve hanı Seyyid Muhammed, 18 Temmuz'da İgnatiyev'i huzuruna kabûl ettiği zaman kendisine gayet soğuk davranmış ve Rusya ile herhangi bir muahede imzalamayı reddetmiştir. İgnatiyev, 2 Ağustos'da Seyyid Muhammed ile yeni bir görüşme yaparak kendisiyle bir ticarî andlaşma imzalamak istemiş ise de, Hîve hanı bu isteği de kabûl

---

[171] Terentyev, I, 216-222; Hayıt, *Türkistan...*, s. 66.

[172] Terentyev, I, 242; J.W. Strong, "The Ignat'ev Mission to Khiva and Bukhara in 1858", *Canadian Slavonic Papers*, XVII/2-3, 1975, s. 243.

[173] Strong, ayn. esr., s. 247.

etmemiştir[174]. İgnatiyev'in Hîve ziyareti, kendi tabiriyle "tam bir sukut-ı hayâl" ile neticelenmiştir[175]. İgnatiyev'in raporlarından durumu öğrenen Rus hükümeti, Orenburg askerî vâlisine talimat göndererek orada bulunan bütün Hîveli tüccarları tevkif etmesini ve Hîve hanının göndereceği elçileri de orada tutmasını emretmiştir[176]. Böylece Rus hükümeti, baskı ile istediklerini Hîve'den alma yoluna girmiştir ki, bu da, iki ülke arasındaki münasebetleri daha da menfî yönde etkilemiştir.

31 Ağustos 1858'de Hîve'den ayrılan İgnatiyev, 22 Eylül'de Buhâra'ya varmıştır. Fakat, Emîr Nusrullah Hokand'a karşı yeni bir sefere çıkmış olduğu için, Rus heyetini, Emîrin veziri Mirza-Aziz Bey karşılamıştır. Nasrullah Han, ilerlemiş yaşma rağmen, rahat durmamış ve Hokkand'da baş gösteren iç krizi bahane ederek yeniden bu ülke üzerine yürümüştür. İgnatiyev'in Buhâra'ya geldiğini öğrenen Nasrullah Han, ona haber göndererek beklemesini rica etmiştir[177]. Nihayet 11 Ekim'de Buhâra'ya dönen Nasrullah, İgnatiyev ile arkadaşlarını kabûl ederek kendilerine büyük itibar göstermiştir. Nasrullah'ı gayet müsait bulan İgnatiyev, kendisine gayelerinin Rusya ile Buhâra arasındaki dostluğu geliştirmek olduğunu, İngilizlerin yaptığı gibi Emîrin ülkesine gizli ajanlar göndermediklerini ve açık kalblilikle Buhâra'ya geldiklerini bildirerek Rus hükümetinin ricalarını şöyle sıralamıştır: a) Buhâra'ya giren Rus mallarından alınan verginin asgariye indirilmesi, b) Rus tüccarları için Buhâra'da özel pazar yeri ayrılması, c) Buhâra'da devamlı bir Rus ticaret temsilcisinin bulunması, d) Amu-Derya üzerinde ticaretle ilgili seyr ü sefer yapma izninin verilmesi[178].

Emîr Nasrullah, devamlı ticaret temsilciliği hâriç, Rusların bütün isteklerini kabûl etmiştir[179]. Buna mukabil olarak da İgnatiyev, Rusya'nın Buhâra'yı Hokand'a karşı mücadelesinde destekleyeceğini bildirmiştir. İgnatiyev ile Nasrullah 30 Ekim 1958'de büyük dostluk

---

[174] Strong, s. 251-252.
[175] İgnatiyev, s. 136.
[176] Strong, s. 254-255.
[177] Strong, s. 256.
[178] Ayn. yer.
[179] İgnatiyev, s. 213-214.

gösterileri ve el sıkışmalar ile birbirlerine veda etmişlerdir ki, Türkistan hanlıklarında böyle bir olaya ilk defa rastlanmıştır[180]. Böylece Ruslar, Buhâra'ya yaklaşarak, bu ülkeyi diğer komşu müslüman ülkelere karşı kışkırtma yollarını bulmuş oldular.

Bu arada, elçilik heyetindeki Rus subayları, diplomatları, şarkiyatçıları ile diğer meslek sahipleri Hîve ile Buhâra'nın askerî ve iktisadî güçleri başta olmak üzere bu memleketler hakkında geniş bilgi toplamaya muvaffak olmuşlardır. İgnatiyev'in raporunda da belirttiği gibi, elçilik heyeti, "Orta Asya Hanlıklarının hakikî durumlarını öğrenerek bu ülkelerin Rus kontrolüne nasıl alınabileceği hakkında" Rus hükümetine bir fikir verme vazifesini bihakkın yerine getirmiştir[181]. Raporunda, ayrıca, Rus hükümetinin Hokand'a karşı derhal askerî harekâta girişmesini tavsiye eden İgnatiyev, Hîve ve Buhâra'nın da, önce birbirlerine düşürülüp, Rus nüfuzuna sokulmaları ve sonra da fiilen istîlâ edilmeleri gerektiğini bildirmiştir[182], İgnatiyev'in raporu, başta Kafkasya Umumî Vâlisi Prens Baryatinskiy ile Orenburg Genel Vâlisi General Katenin ve Batı Sibirya Vâlisi General Gasford olmak üzere yayılma taraftan bütün Rus ileri gelenleri tarafından hararetle benimsenip destek görmüş bulunuyordu[183].

İgnatiyev'in Türkistan Hanlıkları hakkında gösterdiği başarı kısa zamanda kendisini Rus hükümetinin en mutemet adamı durumuna getirmişti. Nitekim, 1860 baharında fevkalâde yetkililerle Pekin'e gönderilen İgnatiyev, Çinlilere, Orta Asya'daki Rus harekâtından endîşe etmemelerini hükümeti namına bildirdikten sonra, Rusya ile Çin arasında Rus tüccarlarına büyük avantajlar sağlayan bir ticaret andlaşmasını imzalamaya muvaffak oldu. Bu andlaşmaya göre Rus tüccarları mallarını gümrük vergisi ödemeden Çin'e sokma ve orada satma imkânım elde etmiş oluyordu[184].

---

[180] İgnatiyev, s. 241-242; Strong, s. 257.

[181] İgnatiyev, s. 274-75.

[182] İgnatiyev, s. 278; Rieber, s. 81; Khalfin, s. 39.

[183] Rieber, s. 81.

[184] R.K.I. Ouested, *The Expansion of Russia in East Ana 1857-1860,* Singapor, 1968, s. 266-73.

Yukarıdaki gelişmelerden sonra, Petersburg'da, idârî makamlarda bâzı değişiklikler yapılarak Orta Asya'da genişleme fikrinin hararetli taraftarlarından generalliğe yükselmiş olan Milyutin Harbiye Nâzırlığına, yine generalliğe yükseltilmiş olan İgnatiyev de Asya Masası'nın başına getirilmişlerdir. Baryatinskiy'in yetiştirmeleri olan ve Çar II. Alexander'ın en mutemed adamları hâline gelen Milyutin ile İgnatiyev, Rusya'nın yalnız Türkistan Hanlıklarının istilâsında değil, aynı zamanda Osmanlı devleti aleyhinde genişlemesinde de en büyük rolü oynayacaklardır[185].

Milyutin'in ilk işi, Rusya'nın Türkistan hanlıklarıyla sınırdaş olan bölgelerine Rus imparatorluğunu genişletme ihtirasiyle yanan generalleri komutan tâyin etmek olmuştur. Baryatinskiy'in yaptığı askerî reformlar neticesinde kendilerine geniş yetkiler verilen bu hudud bölgesi komutanları cür'etkâr hareketleriyle kısa zamanda Hîve ve Hokand sınırlarında büyük ihtilâflar yaratmışlar ve kasıtlı olarak çıkardıkları anlaşmazlıkları müzakereler yoluyla halletmeyi reddettikleri gibi, devletler arası hukuk kaidelerini de çiğneyerek Hokand ve Hîve arazi ve kalelerini cebren işgal etmeye başlamışlardır. 1864 yazında Evliya-Ata, Türkistan, Kurtka ve Cumgal gibi önemli Hokand kaleleri ile Aral kıyalarındaki Hîve topraklan Ruslar tarafından işgal edilmiştir[186]. Mağdur olan Hokand ile Hîve devletleri durumu Rusya hükümeti nezdinde protesto ettikleri zaman ise, bu devletlerin elçileri Rus sınırında aynı komutanlar tarafından tutuklanmışlardır. Yolunu bulup Petersburg'a kadar varabilenlere de Rus hükümet erkânı sadece üzüntülerini bildirerek bütün suçların hudut bölgesi komutanlarında olduğunu söylemekle yetinmişler[187] ve bilâhare de bu komutanları madalyalarla taltif etmişlerdir[188].

---

[185] Bu hususta geni; bilgi için bk., A.D. Milyutin, *Dneonik A.D. Milyutina*, P. A. Zayonckovskiy neşri, Moskova, 1947-1950, 4 cilt; Alexander Onou, "The Memoirs of Count N. Ingnatyev", *Slavonic Review*, nr. 10 (1931-32), 387-407, 627-640 ve nr. 11 (1932-33), 108-125.

[186] Khalfin, s. 51; D. MacKenzie, *The Lion of Tashkent. The Career of General M. G. Chemiaev*, University of Georgia Press, 1974, s. 29-31.

[187] S.H. Singh, *A History of Khokand*, C.E. Bates neşri, Lahor, 1878, s. 13; Buchanan to Russell, Petersburg, October 25, 1865, *F.O. 65/868*, Londra.

[188] Ravvlinson, *England and Russia in the East*, s. 268.

Rusya'nın Hokand'ı işgali

Rusların Türkistan Hanlıklarına karşı tâkip ettikleri bu fevkalâde aldatıcı ve milletler arası hukuka aykırı yayılma şeklini bütün medenî dünyadan devamlı olarak saklamak mümkün olmamıştır. Nitekim, kendileri gibi emperyalist bir kuvvet olan İngilizlerin baskısı üzerine[189], Rus hükümeti, Rusya'nın Orta Asya'da yayılış sebeplerini hâriciye vekili Prens Gorçakov vasıtasıyla dünya umumî efkârına 3 Aralık 1864'de şöyle açıklamak ihtiyacını hissetmiştir:

"Rusya'nın Orta Asya'da karşılaştığı durum, hiç bir sosyal organizasyonu olmayan, yan-vahşi ve göçebe halklar karşısındaki bütün medenî olan devletlerin problemleriyle aynıdır. Bu tip durumlarda daha medenî olan devletler kendi sınırlarını ve menfaatlerini müdafaa etmek zorunda kalmıştır. Hudud bölgesinde huzursuzluğu yaratan guruplar cezalandırıldıktan sonra kuvvetlerimizi geri çekmek mümkün olmamıştır. Verilen ceza çabuk unutulmuş ve geri çekilmemiz bir nevi zayıflık addedilmiştir. Çünkü Asyalı'lar görünür ve hissedilir kaba kuvvetin hâricinde hiç bir şeye hürmet göstermemişlerdir. Onun içindir ki, biz, şu iki şıkdan birini seçmek durumunda kaldık: ya verdiğimiz bütün emekler, elde ettiğimiz ticarî menfaatler ve sınır boylarında kurduğumuz emniyet tertibatlarını unutup herşeyden vazgeçecektik, veya bu vahşi Orta Asya memleketlerinin derinliklerine yürüyecektik. Rusya bu ikinci şıkkı tercih mecburiyetinde kaldı, tıpkı Amerika Birleşik Devletlerinin kuzey Amerika'da, İngiltere'nin Hindistan'da, Fransa'nın Cezayir'de ve Hollanda'nın kolonilerinde yaptıkları gibi..."[190].

---

[189] İngiliz politikası hakkında daha fazla bilgi için bk., M. Anvvar-Khan, *England, Russia and Central Asia,* Peşâver, 1963; M. Saray, *Dünden Bugüne Afganistan,* İstanbul, 1981; W. Habberton, *Anglo-Russian Relations Conceming Afghanistan, 1837-1907,* Univ, of Uinoi, 1937; Cambridge History of British For, Policy, II-III.

[190] Gorçakov'un bu meşhur deklarasyonunun tam metni için bk., *Correspondence, from 1864 to 1881, respecting the movements of Russia in Central Asia and her relations with Afghanistan,* s. 2-5, F.O. 65/1150, *India Office.* Londra.

Gorçakov'un bu açıklaması, aslında, yukarıda da izah edildiği gibi, hiç de hakikatleri aksettirmiyordu. Bundan başka Gorçakov'un Orta Asya toplumları için söylediği hususlar da fevkalâde yanıltıcı idi. Şöyle ki:

1 - Orta Asya memleketlerinin ahalisini meydana getiren Özbek, Kazak, Türkmen ve Kırgız Türkleri yan-vahşî, teşkilâtsız ve tamamiyle göçebe hayatı yaşayan topluluklar değildi. Onlar Hokand, Buhâra, Hîve Hanlıkları ile Türkmen Cumhuriyeti[191] gibi kendi millî devletlerine sahip bulunuyorlardı.

2 - Orta Asya halkının yalnız ve yalnız kaba kuvvete boyun eğdiği veya hürmet ettiği iddiası da elbette yerinde değildir. Rusların, Orta Asya halkına karşı ticarî ve siyasî olanlarda taraflara eşit fırsatlar verecek yapıcı ve barışçı bir teşebbüste bulunduklarına dair de kaynaklarda hiç bir delile rastlanmamaktadır.

3 - Amerika Birleşik Devletleri'nin kuzey Amerika kıtasında, İngiltere'nin Hindistan'da ve Fransa'nın Cezayir'deki durumları ve oralarda yaptıkları işgaller, Rusların Orta Asya'yı istîlâ edebilmeleri için bir kıstas olarak öne sürülemez. Rusların bu misalleri vermekten maksadlarının kendi istilâlarını o devletlere mazur göstermek olduğu anlaşılmaktadır.

Bu sıralarda, Türkistan Hanlıklarının içinde bulundukları durumu yeniden hatırlamada zaruret görülmektedir: Hokand'da Hudâyar Han'ın dirayetsizliği yüzünden, önceleri hanlık dâhilinde sağlanmış olan kısmî huzur, çok geçmeden yeniden bozulmuştu. Bilhassa Rusların kuzeyden adım adım Hokand aleyhinde genişlemesi ve bu arada kaybedilen Akmescid kalesinin geri alınamaması memlekette huzursuzluğu daha da artırmıştı. Hudâyar Han'ın kardeşi ve Taşkent vâlisi Malla Bey, halkın da desteği ile, 1858 baharında harekete geçerek kardeşini tahttan indirmiş ve ülkenin başına geçmiştir[192]. Bu arada ülkeden kaçan Hudâyar, Buhâra'ya sığınarak Nasrullah Han'dan tahtını geri alabilmesi için yardım istemişti. Os-

[191] Türkmen Cumhuriyeti hakkında daha fazla bilgi için bk., M. Saray, "XIX. Asırda Türkmenlerde Demokrasi Anlayışı ve Parlamento", *Türk Kültürü Dergisi*, sayı 197, Mart 1979. s- 257-283.

[192] Hovvorth, II/2, 831-832; Schuyler., *Turkestan*, I, 350-351.

manlı devletinin ikazına rağmen, Nusrullah Han, Hudâyar'ın ricasını fırsat bilerek Hokand üzerine yürümüş ise de, Malla Han'ın ordusunun başına getirdiği kaabiliyetli birer kumandan olan Kanat Şah ile Âlim-Kul'un başariyle karşı koymaları üzerine Buhâra Emîri eli boş dönmüş ve Ruslarla yukarıda zikredilen andlaşmayı yapmıştı. Bu olaydan iki sene sonra, 1860'da, Nasrullah Han vefat etmiş ve yerine oğlu Muzaffereddin (1860- 1885) Buhâra Emîri olmuştur[193]. Bu arada Hokand'da, Malla Han, başarılı idâresine rağmen, bir suikast neticesinde öldürülmüş ve yerine Hudâyar'ın yeğeni Şah Murad han ilân edilmiştir[194]. Böylece Hokand, yeni bir karışıklığın içine sürüklenmiş oldu. Zira, ordu kumandanı ve sevilen bir şahsiyet olan Âlim-Kul, Malla Han'ın katilleri ile uğraşmaya başlamış ve bunu fırsat bilen Hudâyar ise, yeni Buhâra Emîri Muzaffereddin'in de yardımı ile Taşkent'i ele geçirerek Hokand'a doğru ilerlemeye başlamıştır. Bir müddet sonra Hokand şehrini de işgal eden Hudâyar Han, ikinci defa hanlığa yükselmiştir[195].

Fakat, Hudâyar Han'ın bu ikinci saltanat devri de çok uzun sürmemiştir. Özbekler ile, Karakalpakların desteğini sağlayan Âlim-Kul, bir sene sonra, 1863'de, Hudâyar Han'ı yenerek Malla Han'ın 15 yaşındaki oğlu Seyyid Sultan Han (1863-1866)'ı Hokand tahtına çıkarmıştır. Hudâyar Han yeniden Buhâra'ya sığınırken, Âlim-Kul, ordu kumandanı ve genç hükümdar Seyyid Sultan Han'ın hâmisi olarak, Hokand'ın kontrolünü eline geçirmiştir. Bu sırada, hızla nüfuz sâhibi olmaya başlayan Yakub Bey'i, Doğu Türkistan müslümanlarını Çin saldırılarına karşı koruması bahanesi ile Hokand'dan uzaklaştıran Âlim-Kul, ülkenin rakipsiz hâkimi hâline gelmiştir. Âlim-Kul, büyük bir enerji ile, bir taraftan perişan hale gelen memleketinin yaralarını sarmaya çalışırken, diğer taraftan da Rus istilasına karşı her tarafda müdafaa hazırlıklarına başlamıştır.

Ruslara gelince; Yukarıda da zikredildiği gibi, Türkistan Hanlıklarının istilâsı için yaptıkları diplomatik hazırlıkları askerî sahada da tamamlamışlar idi. İstilânın plânlayıcısı olan İgnatiyev, kendisi

---

[193] Vambery, *History of Bokhara*, s. 392.

[194] Hovworth, II/2, 835; Schuyler, I, 351-352.

[195] Howorth, II/2, 836.

gibi birer ihtiraslı subay olan General Çernyayev ile General Verevkin'i işgal kuvvetlerinin kumandanlıklarına getirmişti. Bu ihtiraslı Rus kumandanları harb için gerekli bahaneyi çok geçmeden bulmuşlardır. Rus-Çin hududunda keşif yapmak bahanesiyle 1 Mayıs 1864'de Hokand'a ait olan Türkistan ve Evliya-Ata kasabalarına iki sefer tertiplendi. General Verevkin komutasındaki birlikler Türkistan şehrine, General Çernyayev komutasındaki birlikler de Evliya-Ata üzerine yürüdüler. Bu Rus seferleri Hokand hükümeti tarafından şiddetle protesto edilince Rusya ile Hokand arasında harb başlamış oldu.

İlerleyen düşman birliklerini durdurmak için Âlim-Kul, yanında yetiştirdiği merhum Kenasarı Han'ın oğlu Sultan Sadık Bey komutasında bir öncü kuvveti göndermiş ise de, Sadık Bey'in gösterdiği büyük kahramanlığa rağmen müstevliyi durdurmak mümkün olmamıştır. Ağır kayıplar veren Sadık Bey'in birlikleri Taşkent'e çekilmek mecburiyetinde kalmıştır. Rusların ileri harekâta devam ettiğini gören Hokand ordusu başkumandanı Âlim-Kul, 15 Haziran 1864'de Çimkent'e giderek düşmanı burada durdurmak ümidiyle şehri tahkim etmeye başlamıştır. General Çernyayev'in 15.000 kişilik mücehhez bir ordu Çimkent'e doğru ilerlediğini gören Âlim-Kul, bir elçi göndererek memleketinin haksızca işgal edildiğini ve işgal edilen yerlerin boşaltılmasını istedi[196]. Çernyayev ise: "Bu meselenin, hükümetini ilgilendirdiğini, karar alma yetkisinin de sadece ona ait olduğunu" bildirerek, Âlim-Kul'un talebini reddetmekle kalmamış ve Çimkent'e de taarruz etmiştir[197]. Cereyan eden kanlı çarpışmalarda her iki taraf da ağır kayıplar vermiştir. 22 Temmuz'da karşı taarruza geçen Âlim-Kul, Çernyayev'in birliklerini mağlûp ederek Çimkent'in 40 kilometre gerisine kadar onları ric'ate mecbur etti. Fakat Âlim-Kul, bu zaferini kutlayamadı. Buhâra Emîri Muzaffereddin'in, babası Nasrullah gibi, Hokand müslümanlarına Ruslardan önce bir darbe vurmak istercesine, ordusunun başında Hokand'a doğru ilerlediği haberini almıştı. Ülkesinin başkenti Hokand şehrini müdafaa etmek için, kuvvetlerinin bir kısmını alarak derhal güneye hareket etti. Ülkesinin iki cepheden taaruza uğraması

[196] Hayıt, *Türkistan...*, s. 77.

[197] Hayıt, s. 77-78.

Âlim-Kul'u müşkül duruma düşürmüştü. Hemen bir elçi göndererek İngilizlerin Hindistan Vâliliğinden ve Osmanlı hükümetinden yardım talebinde bulundu[198]. Bu arada Âlim-Kul, Hocent ve Ora-tepe mevkilerinde Buhâra birlikleri ile savaşırken, yeniden hazırlanan General Çernyayev de, Çimkent'e taarruza geçmişti. 18 gün aralıksız devam eden muharebelerin sonunda Ruslar, 22 Eylül'de Çimkent'i Nur Muhammed kumandasında müdafaa eden Hokand birliklerini yenerek şehri işgal etmişlerdir[199].

Çimkent'i işgal ettikten sonra Çernyayev, Taşkent üzerine yürümek için Orenburg Vâlisi General Krijanovskiy'den müsaade istemiş ise de, bu isteği yerine getirilmemiştir. Rus hükümeti, İngilizlerin tepkisinden çekindiği için işgal kuvvetleri kumandanlarına daha fazla güneye doğru ilerlememelerini emretmiştir[200]. Bu arada Rus hükümeti, aldığı bir kararla işgal edilen yerleri "Türkistan Bölgesi" adı altında ve Orenburg'a bağlı bir askerî vâlilik hâline getirdi, özel hak ve selâhiyetlere sâhip bir askerî vâli tarafından idâre edilecek "Türkistan Bölgesi"nin başına da General Çernyayev getirilmiştir[201].

Nihayet, İgnatiyev'in nüfuzundaki Hâriciye Vekâleti, 12 Şubat 1865'de Orenburg Vâlisine gönderdiği talimat ile Türkistan istikametinde askerî harekâta devam edilmesini bildirdi[202]. Yeni birliklerle takviye edilen Çernyayev'in ordusu Nisan sonlarına doğru Taşkent istikametinde ilerlemeye başladı. Rus kuvvetleri, 29 Nisan'da Çırçık Irmağı üzerindeki Niyaz Bey kalesini kuşattılar. Bu kaleyi kontrol eden kuvvet aynı zamanda Taşkent'in ihtiyacı olan suyu da kontrol ederdi. Rusların Taşkent'e doğru ilerlediğini gören Âlim-Kul, Buhâra kuvvetleri ile mücadeleyi bırakarak hızla Taşkent üzerine yürüdü. Fakat, o yetişemeden Çernyayev, Niyaz Bey kalesini ağır bir topçu ateşinden sonra alarak Taşkent'in suyunu kesmişti. Bunun üzerine düşmana hücum eden Âlim-Kul, Rusları mağlûp ederek

---

[198] M. Anvvar-Khan, *England, Russia and Central Asia*, Peşâver, 1963, s. 43-46.

[199] "The Progress of Russia in Central Asia" *Political and Secret Memoranda*, C. 17, s.15-16, India OfEce; Singh, *A History of Khohand*, s. 8-9.

[200] Khalfın; *Russia's PoUcy in Central Asia*, s. 64.

[201] Trentyev, I, 306; *Correspondence, from 1864 to 1881, respecting the movements of Russia in Central Asia...*, s. 5.

[202] Terentyev, I, 309-310.

Niyaz Bey'den geri çekilmeğe mecbur etti. Ne var ki, ateş gücü yüksek olan düşman ile 23 Mayıs 1865'de yaptığı ikinci muharebede vurularak ağır yaralanması üzerine, o âna kadar başariyle çarpışan ordusu dağılmış ve Âlim-Kul'da Taşkent'e çekilmek mecburiyetinde kalmıştır. Aynı günün akşamında Âlim-Kul Taşkent'te ölünce, şehir dört cihetten Ruslar tarafından kuşatılmıştır[203]. Taşkentliler, şehirlerini bir ay iki gün Ruslara karşı kahramanca müdafaa etmişlerdir. Nihayet, Ruslar, daha önce satın aldıkları hain iki zengin tüccarın yardımiyle 23 Haziran gecesi Taşkent kalesinin kapılarından birini açtırmaya muvaffak olunca, ertesi sabah yaptıkları umumî hücumla şehre girmişlerdir. Şehirlerini uzun müddet müdafaa ettikleri için Taşkentlilerin önemli bir kısmı katledilmek suretiyle cezalandırılmıştır[204].

Bu arada, Taşkent için Hokand ordusunun Ruslarla savaşmasından istifade eden Buhâra Emîri Muzaffereddin, Ora-Tepe, Hocent vc başkent Hokand şehrini işgal etmiştir. Hokand'ı alan Buhâra Emîri, Hudâyar Han'ı yeniden han tâyin etti. Fakat buna karşılık da, Hudâyar'ın arzusu hilâfına, Hocent'i Buhâra'ya ilhak ettiğini ilân etti. Böylece mühim bir kısmı Ruslar tarafından işgal edilmiş olan Hokand hanlığı'nın geri kalanına da Buhâra'nın vassalı durumuna gelen Hudâyar Han (üçüncü saltanat devri 1866-1875) hükmedecekti[205].

Bu esnada, Muzaffereddin'in Hokand'ı işgal esnasında öldürttüğü eski Hokand hanı Seyyid Sultan Han'ın yardım için Osmanlı devletine gönderdiği Seyyid Yakub Han Töre ismindeki elçi, Hîve ve İran üzerinden uzun ve maceralı bir yolculuktan sonra 1865 Nisanı başlarında İstanbul'a ulaşmıştı[206]. Seyyid Yakub, ülkesine Ruslar ve Buhâra Emîri tarafından vuku bulan tecâvüzü Osmanlı hükümetine şikâyet ederek, müstevlilerin Hokand topraklarını terk etmeleri için yardım talebinde bulunmuştur. Osmanlı hükümetinin bu ricaları

---

[203] Singh, s. 10; MacKenzie, *The Lion of Tashkent*, s. 55-57; D.I. Romanovskiy, *Zametki po Sredne-Azialskomu voprosu, Petersburg*, 1868, s. 157-158.

[204] Anwar-Khan, s. 51-53; Singh, s. 10-11; Trentyev, I, 309-314. Hayıt, s. 83.

[205] Schuyler, I, 354 Vâmbery, 400-401; Hayıt, 83.

[206] Alison to Russell, nr. 36, Tehran, March 17, 1865, encolsure, *Political and Secret Memoranda 9/121, India Office*, Londra.

Meclis-i Mahsus'da görüştüğü sırada, Âlim-Kul'un ölümü ve Taşkent'in Rus işgaline uğradığı haberi İstanbul'a ulaşmıştı. Bunun üzerine Sadaret, bir tezkire hazırlayarak yeni durumu Padişâh'a arz etmek ihtiyacını duymuştur. Sadaretin tezkiresi hülâsa olarak şu hususları ihtiva ediyordu:

> Hokand hükûmeti'nin iç anlaşmazlıktan ve ahâlisinin haşin tabiatından hâsıl olan fenalıklar hem-hudud oldukları Rusya devletleriyle olan ticârî münasebetlerini ihlâl etmiş ve arada harbe sebebiyet vermiş olduğundan Rus müdahalesinin men'i ve kendilerinin durumunu düzeltmek dileğiyle birbiri ardınca İstanbul'a gelen Hokand elçilerinin getirdikleri mektupları takdim etmek ve memur edilmelerine sebep olan meseleleri düşünüp Padişâh'a arz olunmak üzere iken kendilerini bu tarafa gönderen hükümetin âzâsı dağılmış ve hususiyle hükümetin vâsisi olan zat bir savaşta şehid olup Hokand hükümeti yine Buhâra Emîri'nin taraftarları eline geçmiş olduğu öğrenilmiş olduğundan adı geçen elçiliklerin elçilik vazifeleri tabiatiyle bertaraf olduğu gibi Rusların dahi bundan böyle tecâvüzlerinden vazgeçecekleri ilân kılınmış idiğüne ve bunca müslümanın şu suretle dâimi bir karışıklık içinde bulunmaları dolayısiyle yabancıların tasallutuna hedef teşkil ettikleri hakikaten teessüfe şâyân bulunduğu; kendilerinin uyarılması ve tanzimi ve buna İslâm'ın koruyucusu olan Osmanlı devleti'nin yardımı cidden arzu edilecek keyfiyetten iken aradaki mesafenin ziyâde uzaklığı ve arada başka devletlerin bulunması, Buhâra, Hîve ve Hokand hükümetlerinin aralarında ittifak edip muhafazalarına bakacakları yerde birbirleriyle devamlı husûmet üzre olduklarından aralarının düzeltilmesi kabil olmaması sebebiyle bâzı nasihattan başka birşey yapılamadığı Halife tarafından Buhâra Emîri'ne mektup yazılıp içinde ittihad ve intizam lüzumunun beyân edilmesi ve gelen elçilerin memleketlerinin muteber adamları olması hasebiyle kendilerine gayr-i resmî olarak bir defa huzura kabûl edilip sonra kendilerine yetmiş-beşer bin kuruş harcırah verilerek iade olunmaları hakkında ferman buyurulması... 8 Ramazan 1282 (31 Ağustos 1865)[207].

---

[207] Sadaret Tezkiresi, *İrâde, Hâriciye*, nr. 12493.

Bu Sadaret tezkiresinin Pâdişâh tarafından görüldüğü, izin istendiği şekilde Hokand Hanı'na mektup yazılması, elçilerin huzura kabûlü ve zikredilen harcırahın ödenmesi hususları hakkında ferman sadır olduğunu g Ramazan 1282 tarihli bir hatt-ı hümâyûn ile Padişâh'ın sır-kâtibi tarafından bildirilmiştir[208]. Yine aynı hatt-ı hümâyûnda Sadarete direktif verilerek komşuları ile iyi geçinmesi ve onlarla birlik hâlinde bulunması için Buhâra Emîrine de bir mektup yazılması istenmiştir[209].

İleride yakın dostu ve akrabası Kâşgar hâkimi Yakub Bey'in hizmetine girecek olan Hokand sefiri Seyyid Yakub Han Töre, Türkistan illerinin yetiştirdiği en muktedir diplomatlardan biri idi. Nitekim, Türkistan'da vuku bulan son üzücü gelişmelere ve Osmanlı hükümetinin yukarıdaki kararına rağmen yılmayan Seyyid Yakub, Osmanlı devletinin Türkistan müslümanları üzerindeki müspet tesirinin devamı için yeni bâzı teşebbüslerde bulunmuştur. Osmanlı hükümetinin cevabını mutemed adamlarından biri vasıtasiyle Hokand'a gönderdikten sonra, 18 Rebiülevvel 1282'de Sadarete bir takrir vererek özetle şu hususların yerine getirilmesini rica etmiştir:

> Türkistan müslümanlarının duçar oldukları elîm vaziyetten kurtarılmaları için bu dâilerine daha bâzı vazifeler düşmektedir. Müslüman ahâlinin salâhi herşeyden ve herkesden evvel onların büyük bir sadakatle bağlı bulunduktan "din-i mübîn olan merkez-i hilâfet uzmanın" lütfuna kalmaktadır. Pâdişâh hazretlerinin emirlerini Türkistan müslümanları tam bir sadakatle yerine getireceklerdir. Taralınızdan lütfen ve tenezzülen yazılacak nâme-i hümâyûn'da, o civarda birbirine yakın komşu olan İslâm devletleri arasında birlik kurmanın ve beraber hareket etmenin lüzumuna dair tavsiyelerin yeralması mevcut karışıklığı önliyeceği cihetle son derecede önemlidir. Kâşgar bölgesinin müstakil hükümdarı olan Yakub Han ile Devlet-i aliyyeye bağlı bulunan Hudâyar Han'a birer aded nişan-ı Osmanî verilmesi adlan geçen zevatı derecesiz sevinderecektir. Bu hususta muvafakatiniz bizi son derecede memnun edecektir... Ayrıca, silâhla-

---

[208] Padişâh'ın hatt-ı hümâyûnu, aynı vesika.

[209] Pâdişâh'ın hatt-ı hümâyûnu, *İrâde, Hâriciye,* nr. 12493.

rın ıslahı ve askerî durumun tanzimi yoluyla din-i mübîni kuvvetlendirmek için iki tane iğneli, iki tane de şeşhaneli tüfenk ile, örnek olmak üzere ordunuzun neferinden en üst kademedeki subayına kadar giyilen resmî elbiseden birer kat verilmesi, bunlara ilâveten Dersaadet'ten İskenderiye'ye kadar refaketimde bulunan 20 kişi için gerekli vapur ücretinin ve diğer yol masraflarının tediyesi ve orada da lüzumlu yardımın yapılabilmesi için Mısır Hidivi'ne ve Bombay vâliliğine iki adet tavsiyenâme yazılmasına yüksek müsaadelerinizi istirham ederim[210].

Sadaret, Hokand elçisinin bu takririni müzakere ettikten sonra, bir tezkire ile durumu Padişâh'a arz etmiştir. Sadaret, Seyyid Yakub Efendi'nin ricalarını hülâsa ettikten sonra bu isteklerden ancak şu hususların yerine getirilebileceğini ifade etmiştir:

Oralar hâlen karşılık içinde olduğundan ve Hokand hükümeti de henüz istikrara kavuşamadığından onlarla muhabereye lüzum görülmediği için, elçinin arzu ettiği mektup ve nişanların verilmesine ihtiyaç olmadığı, ancak ikişer adet iğneli ve şeşhaneli tüfenk ile istenilen nümûne elbiselerin verilebileceği ve ayrıca daha önceki irâde-i seniyye gereğince adı geçen elçiye yetmiş-beş bin kuruş verileceği uygun olmakla beraber, Hidiv'e ve Bombay hâkimine yazılması istenen tavsiyenâmeler hususunda Pâdişâhımın vereceği karara göre hareket edileceği beyaniyle tezkire-i senaveri terkim kılındı efendim[211].

Sadaretin bu tezkiresinde zikredilen hususlar Pâdişâh tarafından muvafık görülerek, o şekilde cevap verilmesi ve ayrıca Mısır Hidivi ile Bombay hâkimine de birer tavsiyenâmenin yazılması için direktif verilmiştir[212].

Diğer taraftan Hokand Hanı, Hâce Beg İshak Ağası isminde başka bir elçisini yardım için Hindistan'daki İngiliz Vâlisine göndermişti. Hokand hükümdarı bu mektubunda ise hülâsa olarak şu hususlara yer vermişti:

---

[210] Seyyid Yakub Efendi'nin takriri, 18 Rebiülevvel 1282, *İrâde, Hâriciye*, nr. 13785, Lef. 1.

[211] Sadaretin arz tezkiresi, *İrâde, Hâriciye*, nr. 13785.

[212] Aynı vesika.

"Belki de malûmunuzdur, ülkemiz Fergane'nin doğu ve kuzey kısımları Rusya ile hem-hudud idi. Bu hudud üzerinde Rus Çarları ile bu ülkenin hükümdarları bir andlaşmaya varmışlar ve birbirlerinin haklarına hürmet etmeyi, sınır ihlâli yapmamayı kabûl etmişlerdi. Fakat ülkemizde, son on onbeş yıldan beri meydana gelmekte olan iç kan- şıklıklardan istifade eden Rus Çar'ı, ülkemizin güney vilâyetlerinde dâima gözü olan dostu Buhâra Emîri ile anlaşarak, birlikte bize karşı hasmane bir tutuma girdiler. Şu iki sebepten dolayı Majesteleri İngiltere Kraliçesine dostluk duymaktayız: 1-İngiltere hâkimi ile İstanbul'daki Halifemizin menfaatlerinin bir ve dostluklarının kadîm olduğu âşikârdır. Biz müslüman olduğumuz ve Halifemize bağlı bulunduğumuz için O'nun dostu bizim de dostumuzdur. 2- Benim memleketim İngiltere'den hiç bir kötülük görmemiştir. Bilâkis yardım ve dostluk görmüştür. Bu iki sebepten dolayı Majesteleri Kraliçe'nin hükümetine dostluğumuz sağlam ve devamlıdır. Bu arada, Buhâra Emîri ile Rus Çarı'nın İngiltere'ye ne kadar düşman oldukları bilinen bir gerçektir. Benim İngiltere'ye olan dostluğumdan dolayı Buhâra Emîri güneyden, Rus Çarı da kuzey ve doğu cenahlarından ülkeme saldırıya geçtiler. İngiltere'nin dostu olmam hasebiyle ülkeme yapılan bu saldırıların durdurulmasına Majestelerinin hükümetinin tavassutta bulunmasını rica ederim..."[213].

Ayrıca, Âlim-Kul da Hindistan Vâlisine hitaben yazdığı mektupta yukarıdaki hususları belirttikten sonra şunları bildirmiştir:

"...Birbirleriyle dost olan Rus Çan ile Buhâra Emîri'nin orduları devletler arası hukuka aykırı olarak ülkemizi işgale başlamışlardır. Ruslar, ülkenin kuzey-doğusundaki vilâyetlerimizden Evliya-Ata ile Türkistan (Yesi)'ı işgal ettikten sonra Çimkent'e de saldırmışlardır. Bizim Çimkent'i Ruslara karşı müdafaa etmeye çalıştığımız bir sırada da Buhâra Emîri güney vilâyetlerimizden Hocent'i işgale teşebbüs etmiştir. İngiliz hü-

[213] Translation of a letter from the King of Kokan to the Honourable Company, (Sha- wal 1280 A. H.), *Political and Secret Memoranda 5/257, India Office*, Londra.

kümetinin dâimî dostu olan Hokand'ın uğradığı bu saldırıya mâni olmasını niyaz ediyoruz"[214].

İngilizlerin Hindistan Vâlisi John Lawrence, Hokand Hanı ile Âlim- Kul'a verdiği cevaplarda özetle şunları söylemiştir:

"... Memleketinizin içine düştüğü dertlerden dolayı çok üzgünüz. İngiltere Kraliçesi'nin Hindistan'daki temsilcisi olarak, karşılaştığınız güçlükleri halletmede sizlere yardımcı olmamız maaselef mümkün değil. Hokand pek uzak mesafede ve oraya ulaşan yollar da çok uzun olduğu için meselenizin hallinde herhangi bir teşebbüste bulunmam imkânsız. Onun içindir ki, bu güçlüklerden kurtulabilmek üzere Majesteleri, kendi halkınıza ve kaynaklarınıza baş vurmaktan başka çaremiz yok. Bu ve buna benzer hususları, bana meseleleri şifahen anlatmış olan elçiniz Hâce Beg İshak Agasi'ye söyledim... Yukarıda belirttiğim sebeplerden dolayı elçiniz vasıtasiyle talep ettiğimiz topçu ustalarını göndermem de mümkün değil..."[215].

Diğer taraftan, Taşkent'in işgali ve müdafiilerinin Ruslar tarafından katledilmesi yalnız Türkistan'da değil, komşu ülkelerde dahi büyük akisler yaratmıştı. Rusların, Türkistan yoluyla güneye doğru yayılmalarını endişeyle tâkib etmekte olan İngiliz hükümeti, derhal harekete geçerek Taşkent'in işgaliyle ilgili olarak Rus hükümetinden açıklama istemiştir. İngilizlerin bu baskısı üzerine Rus hükümeti, önce bir deklarasyon neşrederek, yegâne isteklerinin Taşkent'in müstakil bir hanlık olması ve oralardaki Rus ticarî menfaatlerinin korunması olduğunu, bunu sağladıktan sonra da Rus kuvvetlerinin Taşkent'i boşaltacaklarını ilân etti[216]. Bu açıklamayı fırsat bilen İngiliz hâriciye vekili John Russell, Rus hâriciye vekili Gorça- kov ile temasa geçerek İngiltere ile Rusya imparatorlukları arasında bulunan Türkistan Hanlıkları ile İran'ın istiklâllerine müştereken saygı duya-

---

[214] From Allem Kool, the Kokan Minister, to His Excellency the Viceroy of India (Shavval 1281), *Political and Secret Memoranda 5/257, India Office.*

[215] From John Lavvrence to His Highness the Cheif of Kokan, December 5, 1864 ve February 21, 1865, *Political and Secret Memoranda 5/257, India Office.*

[216] *Correspondence, from 1864 to 1881, concerning the mooements of Russia in Central Asia...*, s. 7, F.O. 65/1150, India Office.

caklarına ve bu ülkeler aleyhinde hududlarını genişletmiyeceklerine dair hükümetleri arasında bir andlaşma yapılmasını teklif etmiştir[217]. Gorçakov verdiği cevapta hiç kimsenin emperyal Çar hükümetinin Türkistan Hanlıkları ile İran'ın istiklâllerine gösterdiği hürmetten şüphe edemiyeceğini ve Rusya'nın bu ülkeler aleyhinde genişlemeyi hiçbir zaman düşünmediğini bildirmiştir[218]. Bununla da yetinmeyen Rus hâriciye vekili, kendi samimiyetsizliğini örtmek için, General Krijanovskiy ile General Çemyayev'i şiddetle eleştirerek onları hükümetin arzusu hilâfına askerî harekâtta bulunmakla suçlamıştır[219].

Fakat, Çernyayev başta olmak üzere Türkistan hududunda bulunan generaller Rus hükümeti ile bilhassa Gorçakov gibi düşünmediklerini bildirerek Taşkent'in müstakil olmasına karşı çıkmışlar ve şehrin Rus idâresinde kalmasını teklif etmişlerdir[220]. Tam bu sıralarda Buhâra Emîri Muzafferedin'in Taşkent olaylarına karışmaya başlaması, Rus diplomatları ile generalleri arasında cereyan eden ve hakikatte İngilizlere karşı bir diplomatik manevradan ibaret olan tartışmayı durdurarak dikkatlerin yeniden Türkistan'a çevrilmesine sebep olmuştur.

Rusya'nın Buhâra'yı işgali

Buhâra Emîrliği, son elli yıldan beri iyi idârecilerden mahrum olmasına rağmen, Türkistan Hanlıkları içinde ağırlığı olan bir kuvvetti. Geçmişte, Türkistan müslümanları yenemedikleri güçlükler olursa yardım için umumiyetle Buhâra Emîrine müracaat ederlerdi. Taşkent'in işgale uğraması ve şehri müdafaa edenlerin Ruslarca katledilmesi bütün Türkistan ülkelerinde olduğu gibi Buhâra'da da büyük üzüntü yaratmıştı. Rus işgalini nefretle karşılayan Taşkent ahâlisi Buhâra Emîrine elçiler göndererek kendilerini ve şehri kurtarmasını rica etmişlerdir. Emîr Muzaffereddin, babası Nasrullah

---

[217] *Correspondence...*, s. 7-8, F.O. 65/1150, India Office.

[218] *Correspondence...*, s. 12, F.O. 65/1150, India Office.

[219] "Russia's Poljcy in Central Asia" müellifi Khalfin'e göre, Rus hâriciye vekili Gorçakov'un Türkistan Hanlıklarının istiklâline hükümetinin saygı duyduğu hakkındaki sözleri ile Taşkent'in işgaline karşı gösterdiği tepki, tngilizlere karşı birer diplomatik manevradan ibaretti. Bk., Khalfin, s. 69.

[220] Romanovskiy, s. 171-175; Terentyev, I, 326-28.

Han'ın başlatıp uzun yıllar sürdüğünü ve kendisinin de devam ettirdiği Hokand düşmanlığını, Taşkentlilerin bu yardım feryatları karşısında unutarak şehri Rus işgalinden kurtarmaya karar vermiştir.

Muzaffereddin, General Çernyayev'e bir elçi göndererek Taşkent ahâlisinin Rus idâresini istemediğini bildirerek şehri boşaltmasını istemiştir. Fakat, Rus generali bu isteği şiddetle reddetmiştir. Bunun üzerine Emîr, ikinci bir elçi göndererek Rus işgal bölgesi ile Buhâra arasında bir hattın tesbitini ve bu hattın ihlâl edilmemesini teklif etmiştir[221]. General Çernyayev, bu teklifi de reddederek, Taşkent'in emniyeti için etrafdaki bâzı önemli bölgeleri işgal edeceğini, bu bölgelerin esasında Hokand'a ait olduğunu ve Buhâra'nın karışmamasını istemiştir[222]. Bununla da yetinmeyen Çernyayev, Buhâra Emîrinin Taşkentlileri kurtarma fikrinden vazgeçirmek ve ona bir nevi gözdağı vermek için Taşkent'ten Orenburg'a kadarki bölgede tesbit ettirdiği bütün Buhâra tüccarlarını tevkif ettirerek mallarına elkoydurmuştur[223]. Hâlâ sulh yolu ile meseleye bir çözüm yolu bulunabileceğini ümid eden Buhâra Emîri, 1865 Temmuzu başlarında Necmeddin Hoca başkanlığında bir elçilik heyetini Taşkent'in boşaltılmasını görüşmek üzere Rus başkenti Petersburg'a gönderdi. Fakat, Emîrin gönderdiği heyet, General Çernyayev'in ricası üzerine General Krijanovskiy tarafından Orenburg'da tutuklanarak Petersburg'a gitmelerine mâni olunmuştur. Buna misilleme olarak da Emîr, Buhâra'nın Taşkent meselesinden vazgeçmesini sağlamak için Rusların bir müddet evvel göndermiş olduğu elçilik heyetinin geri dönmelerini yasakladı[224]. Emîr Muzaffereddin'in bu mukabelesine çok kızan General Çernyayev, derhal bir mektup yazarak: "Habercilerim yolda durduruldu. Onların verdiği habere göre, daha önce gönderdiğimiz elçilerimiz de göz altına alınmıştır ve hiç kimse ile görüştürülmüyorlarmış" dedikten sonra Emîri protesto edip derhal bir açıklama yapmasını istemiştir[225]. Muzaifereddin, Rus generalinin

---

[221] Anwar-Khan, s. 99; Romanovskiy, s. 37-39.

[222] A. I. Maksheyev, *Istoncheskiy obzor Türkjstana i nastupatel'nogo dvizheniya v nego Russkikh*, *Petersburg*, 1890, s. 236-37.

[223] Terentyev, I, s. 323.

[224] Terentyev, I, s. 324; Maksheyev, s. 238-39.

[225] Romanovkiy, s. 181.

bu mektubuna şöyle cevap vermiştir: "Benim elçilik heyetimin Çar ile görüşmesine mâni oldunuz. Bunu gayr-i dostane bir hareket olarak kabûl ediyorum. Buna karşılık ben de sizlerin elçilik heyetini gözaltına aldım. Benim elçilerimi Çar ile görüştürene kadar elçilerinizi muhafaza edeceğim.[226]

Bu esnada, Orenburg Vâlisi General Krijanovskiy, General Çernyayev'in hareketlerinde fazla ileri gittiğini düşünerek kendisiyle görüşmek için Orenburg'a çağırmıştı. Fakat, komutanının doğru yolda olduğunu iddia eden, General Çernyayev'in kurmay başkanı, Albay Rizenkamp, bu emri kendisine bildirmemiştir[227]. Sonunda, ihtirası ve kibirliği ile ünlü General Çemyayev, Rus elçilik heyetinin serbest bırakılmasını sağlamak için, Emîr Muzaffereddin'e karşı kuvvet kullanmaya karar vermiştir. Buhâra Emîrine bir tehdit mektubu yazarak şöyle der: "Elçilerimle karşılaşıncaya kadar ilerlemeye devam edeceğim"[228]. Buhâra topraklarına giren Çernyayev, 1866 Ocak ortalarında Sir-Derya nehrini geçerek önce Çinaz ve sonra da Çizak kalelerine hücum etti. Fakat, Buhâra kuvvetleri bu kaleleri iyi müdafaa ettiği için Çernyayev, geri çekilmek mecburiyetinde kaldı. Geri çekilen Rus kuvvetlerini Buhâra süvarileri amansızca tâkip edince, Çernyayev'in ric'ati bozguna çevrildi[229]. Bu ise, ihtiraslı Rus generalinin kaderini değiştirdi. Çernyayev, Mart 1866'da geri çağrılarak yerine en az kendisi kadar ihtiraslı bir subay olan General Romanovskiy getirildi[230].

General Çernyayev, üstlerinin ve hükümetinin gûya emirleri hilâfına hareket etmişti. Fakat, kendisi Petersburg'a vardığı zaman tekdir yerine takdir görmüştür. Çernyayev'in maaşı artırıldığı gibi, Rus İmparatorluğunun sınırlarını genişlettiği için madalyalarla taltif edilmiştir[231].

---

[226] Romanovskiy, s. 181.

[227] Khalfin, s. 73.

[228] Romanovskiy, s. 186.

[229] Moksheyev, s. 239-40; Trentyev, I, s. 331-333.

[230] Trentyev, I, s. 334-335.

[231] Ravvlinson, *England and Russia in the East*, s. 268.

Fakat, herşeye rağmen General Çernyayev'in Çizak'dan bozgun hâlinde çekilmesi âmirleri tarafından hoş karşılanmamıştı. Orenburg Vâlisi General Krijanovskiy, Türkistan'daki askeri harekâtın başına getirildi. Yeni işgal kuvvetleri kumandanı derhal Moskova'ya dâvet edilerek harbiye ve hâriciye vekâletlerinin ileri gelenleri ile müstakbel askeri hareketlerin plânlarını hazırlaması emredildi. Çernyayev'in Çizak'dan bozgun hâlinde geri çekilmesinin Rus prestijini sarstığını iddia eden Harbiye Nâzırı General Milyutin, "Ne pahasına olursa olsun Rusya'nın prestiji ve nüfûzu Türkistan'da yeniden sağlanmalıdır" görüşünü ileri sürerek Krijanovskiy'den bunu gerçekleştirmesini istemiştir[232].

Rusya cephesinde bu gelişmeler olurken Türkistan'daki Rus birlikleri ile Buhâra kuvvetleri arasında da ufak tefek çatışmalar devam etmekteydi. Bir şeyler yapmak hırsiyle kıvranan yeni Rus kumandanı General Romanovskiy, öncü birlikleri arasındaki bu ufak çarpışmaları bahane ederek 8 Mayıs 1866'da âniden Buhâra kuvvetlerine hücum etti. Böyle âni ve umumî bir taarruz beklemediklerinden, bu, Buhâra ordusu için tam bir sürpriz olmuştur. Nitekim, müessir topçu ateşinin de yardımiyle Ruslar, Ircar mevkiinde yapılan bu muharebeyi kazanarak 7 Haziran'da Hocent'i işgal etmişlerdir[233]. Vâmbery'ye göre Ircar muharebesi Buhâra için hâdiselerin kötü bir şekilde gelişmesinin başlangıcı olmuştur[234]. Bu ânî Rus saldırısından sonra Buhâra Emîri, gözaltında tuttuğu Rus elçilik heyetini serbest bırakarak sulh için son bir defa daha teşebbüste bulundu ise de, Rus komutan büyük bir harb tazminatı da dahil olmak üzere çok ağır şartlar ileri sürdüğünden bir andlaşmaya varmak mümkün olmadı[235]. Bunun üzerine Emîr Muzaffereddin, Buhâra Müftüsü Hoca Muhammed Parsa Efendi başkanlığında fevkalâdeden bir elçilik heyetini acele yardım için İstanbul'a gönderdi. Muhammed Parsa Efendi,

---

[232] S. Becker, *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhâra and Khiva, 1865-1924, Cam- bridge Mass.*, 1968, s. 29.

[233] Romanovskiy, s. 63-67; Terentyev, I, s. 354.

[234] Vâmbery, s. 404.

[235] Romanovskiy, s. 74-76; "Russjan Advance in Central Asia" *The Quartely Review*, CXXVI (1974), Londra, s. 412.

Afganistan ve Hindistan yolu ile İstanbul'a gideceği için Emîr, Hindistan İngiliz Vâlisi ile İngiltere kraliçesine de birer mektup yazarak Rusya'nın milletlerarası kanunları hiçe sayarak Türkistan'ı işgal ettiğini şikâyet etmiş ve bu "hilekâr müstevlinin" zulmünden Orta Asya müslümanlarının kurtarılması için yardım talebinde bulunmuştur[236].

Buhâra Emîri, İngiltere kraliçesine hitaben yazdığı mektupta özetle şu hususlara yer vermişti:

> "... Ülkemin başına geçtikten sonra bir zamandan beri dost mu düşman mı olduğu bilinmeyen Rusların iki yüzlü,hareketleriyle uğraşmak mecburiyetinde kaldım. Bundan dolayı İngiliz hükümetiyle arzu ettiğimiz dostluğu ancak geliştirebildik. Sonunda Ruslar, hasmane niyetlerini ortaya koyarak Hokand, Taşkent ve diğer komşu ülkelere taarruz etmeye, halkın malını almağa ve canını incitmeye başladılar. Bundan başka, eskiden var olan dostluğun yıkılmaması için tarafımızdan Rus imparatoruna gönderilen elçiler yolda tutuklanıp hapsedildiler. Malumunuz, bir devletle diğer devletin aralarında münasebet kurmada önemli rol oynayan elçilere iyi davranmak bir gelenektir.
>
> Ruslar, elçilerimi hapsetmekle bu geleneği hiçe saydıklarını dünyaya gösterdiler. Bu hilakâr Ruslar, her seferinde düşmanca hareket ettiler. Halkımı müdafaa etmek için şimdi asker toplamaya başladım. "Kur'an, başkaları ile görüş ve tavsiyelerini al" der. Biz de buna uyarak, Buhâra başmüftüsü Molla Muhammed Parsa Hoca'yı, Ruslara karşı nasıl bir siyaset tâkip etmem ve onları ülkemden çıkartabilmem için maddî ve manevî yardımlarını sağlayabilmek hususunda Halifemiz Osmanlı Pâdişâhı nezdine gönderiyorum.
>
> Öğrendiğim kadariyle İngiliz hükümetinin subayları insanların sulh içinde yaşamaları için yardım etmeyi istiyorlarmış. Subaylarınız Rusları Orta Asya'dan çıkarmaya hazır imişler. İngiliz hükümetinin komşusu olarak ümid ediyoruz ki, Majesteleri, bu kötü adamları [Rusları] ülkemden atmak için gerekli tedbirleri

---

[236] *Enclosure to Secret Letters from India, 1867/2,* s. 87-93, India Office, Londra.

alacaktır. İstanbul'a gönderdiğimiz elçinin zaman kaybetmeden yardımlarınızla yoluna devamını sağlamanız büyük âlicenaplık olacaktır..."[237].

Emîr Muzaffereddin, İngilizlerin Hindistan Vâlisine gönderdiği mektubunda ise şu hususlara yer vermişti:

"... Biz dâima halkı adaletle idâre edenleri tâkip ederiz. Tahta çıktığımızdan beri biz de halkımızı adalet üzere idâre etmeye çalışıyoruz. Fevkalâde elçi olarak İstanbul'a Halifemiz nezdine gönderdiğimiz Molla Muhammed Parsa Hoca ile İngiltere ve Hindistan kraliçesine de bir mektup gönderdik. Elçimiz dertlerimizi sizlere şifahen arz edecek. Kraliçe hazretlerinin yardımı ve sizlerin tavsiyeleriniz ile müslümanlar üzerindeki Rus mezalimine ve işgaline bir son vermeyi ümid ediyoruz. Ekselanslarının yapacağı tavsiyelere göre hareket edeceğimizi bildirir bu vesileyle dostluğumuzu ve iyi dileklerimizi arz ederiz..."[238].

Bu arada, Molla Muhammed Parsa, Rus işgali ile memleketi hakkında İngiliz Genel Vâlisi John Lawrence'e şifahi bilgi vermiştir. Fakat, Emîrin elçisi, İngiliz Valinin beklenmedik sorularına muhatab kalmıştır. İngiliz Vâli, elçiye, Buhâra Emîrinin 1842'de Albay Stoddart ile Yüzbaşı Conolly'nin öldürülmelerine niçin mâni olmadıklarını sormuştur. Bu soruya Muhammed Parsa şöyle cevap vermiştir: "Olayı üzüntü ile hatırlıyorum. Fakat o zaman genç bir adam olduğum ve devlet hizmetinde de bir vazifem bulunmadığı için olaya tesir edecek durumda değildim. Aynı şekilde, şimdiki Emîr de o zamanlar devlet işlerine karıştırılmayan bir şehzâde idi"[239].

---

[237] Translation of a letter from the Shaf of Bokhara to Her Majesty the Queen of En- gland and India, *Political and Secret Memoranda 5/560, India Office,* Londra.

[238] Translation of a letter from Seyeed Ameer Muzuffar, Shah of Bokhara to the Go- vemor General, - dated Rubee-oos-sanee 1283 A.H., *Political and Secret Memoranda 5/560, In- dia Office.*

[239] From J.VV.S. Wyllie, Esq., Officjating Secretary to the Goverment of India, Foreign Department, to the Secretary to Government of the Punjab and its Dependeienes, No. 94. -dated Fort VVilliam, January 24, 1867, *Political and Secret Memoranda 5/560, India Office.*

İngilizlerin Hindistan Vâlisi John Lawrence, Emîr Muzaffereddin'e yazdığı cevabî mektupta şöyle diyordu:

> "... Dostça mektubunuzu elçiniz Molla Muhammed Parsa Hoca getirdi. Ayrıca elçiniz, söylenmesini arzu ettiğini? hususları bize şifahen anlattı. Memleket idaresindeki prensibinizin halka adalet ve refah götürmek olduğunu öğrenmekten memnuniyet duydum. Ruslarla harb hâlinde olduğunuzu üzülerek öğrendim. Şikâyetlerinizin haklı olduğuna inanıyorum. Maalesef Buhâra uzak bir mesafededir. Ülkenizle Hindistan arasında geçilmesi çok güç yollar var. Rusya ile olan ihtilâfınızın iç yüzünü ve memleketinizin şu andaki meselelerini bilmediğim için sizlere faydalı olacak bir tavsiyede veya yardımda bulunmam mümkün değil. Bunun için, sizlere dostça duygular beslemekten ve idârenizin halkın iyiliğine ve refahına olmasını dilemekten başka elimden birşey gelmez. Kraliçe hazretlerine gönderdiğiniz mektubunuz kendilerine iletilecektir..."[240].

Muhammed Parsa Efendi, İngiliz Valisinin cevabî mektubunu maiyyetindeki adamlardan birkaçı ile Buhâra'ya göndereceği sırada, Hokand Hanı'nın İstanbul'a yardım için gönderdiği elçilerden birinin eliboş döndüğünü haber aldı[241]. İngilizlerin verdiği menfî cevaptan sonra, İstanbul'da Osmanlı hükümetinden de bir yardım alamama ihtimalinin yarattığı üzüntüye rağmen, Muhammed Parsa, az bir ümidle de olsa yoluna devam ederek 1867 Eylül ortalarında Osmanlı başkentine varmıştır.

Muhammed Parsa Efendi, Buhâra müftüsü ve ileri gelen ulemâdan biri olduğu için İstanbul'da kendisine iyi itibar gösterilmiş ve 24 Eylül 1867 pazar günü de Padişâh'ın huzuruna çıkarılmıştır[242]. Muhammed Parsa Efendi, Türkistan'daki gelişmeleri ve Rus taar-

---

[240] From the Govemor General of India, the Viceroy of Her Majesty the Oueen of England and India, to His Majesty the Ameer of Bokhara, dated Fort VWilliam, January 24, 1867, *Political and Secret Memoranda 5/560, India Office.*

[241] From the Government of India to the Secretary to Government of Punjab, No. 94, January 24, 1867. *Political and Secret Memoranda 5/560, India Office.*

[242] *İrâde, Hâriciye, Nr. 13271.*

ruzunu şifahen Padişah'a arz ettikten sonra Emîr Muzaffereddin'in mektubunu ve hediyelerini takdim etmiştir[243]. Buhâra Emîrinin mektubu Padişah tarafından Sadarete havale edilerek muhtevasının Meclis-i Mahsus'da görüşülmesi emredilmiştir[244]. Bu arada, hacc-ı şerife gitmek arzusunu izhar eden Muhammed Parsa Efendi'ye 50.000 kuruş harçlık verilerek bu isteği yerine getirilmiştir[245].

Fakat Muhammed Parsa Efendi'nin hacca gitmeden önce İngiliz sefareti ile bâzı diplomatik münasebetlerde bulunduğunu görüyoruz. İngilizlerin Hindistan Vâlisi John Lawrence'in menfî cevabına rağmen, Muhammed Parsa, ülkesinin maruz kaldığı Rus saldırısına karşı bir destek bulmak ümidiyle 24 Kasım 1867'de İngilizlerin İstanbul büyükelçisi Sir Henry Elliot'a yazılı olarak müracaat ederek, Buhâra Emîri'nin İngiltere kraliçesine yazdığı mektuba cevap verilmesini rica etmiştir[246]. Elliot'un, Muhammed Parsa Efendi'nin ricasını hükümetine bildirmesi üzerine, İngiliz Hâriciyesi bir cevap verilmesini arzu etmiş ise de, Hindistan İşleriyle ilgili bakanlık buna karşı çıkmıştır[247]. Mesele, İngiliz Hâriciye ve Hindistan İşleri Bakanlıkları arasında tartışıldıktan sonra, İstanbul'daki Elliot'a şu talimat gönderilmiştir:

> "Buhâra Emîrinin Rus işgaline karşı yardım isteyen müracaatına Hindistan Umumî Vâlisi Lawrence'in verdiği cevap hükümetimizce yeterli görülmüştür. Diğer taraftan İngiliz umumî efkârı Albay Stoddart ile Yüzbaşı Conolly'in trajik âkibetlerini henüz unutmuş değil. Bunun için, İngiliz hükümeti, Buhâra Emirliği ile, mektuplaşma yolu ile de olsa, bir münasebette bulunmayı uygun görmemektedir"[248].

---

[243] Bu vesikalar maalesef arşivlerimizde bulunamamıştır.

[244] *İrâde, Meclis-i Mahsus,* nr. 1453.

[245] Aynı vesika.

[246] Henry Elliot to Lord Stanley, nr. 55, İstanbul, 4 December 1867. Secret Home Correspondence, Political and Secret Memoranda 3/1867, India Office.

[247] India Office to Foreign Office, 20 January 1868, *Secret Home Correspondence, Political and Secret Memoranda* 3/1868.

[248] Foreign Office to Elliot, nr. 26, 23 January 1868, *Secret Home Correspondence, Political and Secret Memoranda 3/1868,* India Office.

Böylece, Muhammed Parsa Efendi, İngilizlere yaptığı bu son müracaattan da müspet bir netice alamamıştır[249].

Bu arada, Osmanlı hükümeti, Buhâra Emîrinin yardım talebini Meclis-i Mahsus'da görüşürken Ruslar, Türkistan'da yeniden taarruza geçmişlerdi. Daha önce zikredildiği gibi, Türkistan'daki Rus işgal kuvvetleri komutanlığına tâyin edilen General Krijanovskiy, girişeceği askerî harekâtla ilgili olarak yeni direktifler almak için Petersburg'a gitmişti. General Krijanovskiy, Orenburg'a döndüğü zaman General Romanovskiy'in Buhâra kuvvetlerine karşı kazandığı başarının, düşündüğü yeni askeri harekât için iyi bir ortam yarattığını görünce gayet memnun olmuştur. Nitekim General Romanovkiy'e yazdığı mektubta onu başarısından dolayı tebrik ettikten sonra şöyle diyordu: "Senin yaptığın gibi, Emîri yendikten sonra onu şıkıştırmaya devam etmeliyiz ve kendisine hiçbir tâviz vermemeliyiz. Hokand'a gelince: Hudâyar Han'ın bize vassal olmaktan başka çıkar yolu yoktur. Şayet bize karşı harekete geçerse -ki bunu temenni edelim- onun da işini temelli olarak bitiririz"[250]. Bir müddet sonra Taşkent'e giden Krijanovskiy, işgal edilen yerlerin Rusya imparatorluğuna ilhak edildiğini açıkladı (17 Ağustos 1866)[251]. Bunun üzerine Taşkent'i kurtarma ümidi kalmayan Buhâra Emîri, yeni bir elçi göndererek Rusların yaptığı ilhakları kabûl ettiğini Krijanovskiy'e bildirmiş ve bu şartlara göre sulh yapılmasını teklif etmiştir. Fakat, sulh değil harb için gelen Rus generali, Romanovskiy'nin daha önce hazırladığı ağır şartlan havi andlaşma metnini kabûl etmesini ve 400.000 rublelik bir harb tazminatını on gün içinde ödemesini istemiştir[252]. Çaresizlik içinde kaldığını gören Emîr, talep edilen harb tazminatını on günde ödemesinin imkânsız

---

[249] *Bâzılarının iddia ettiği gibi, Muhammed Parsa Efendi, İngiliz elçisine yukarıda zikredilen müracaatı hâriç, ne Londra'ya gitmiştir, ne de başka yabancı bir elçilikle teması olmuştur. Bk., O. Mert, "Muhâra Emirliği elçisi Muhammed Parsa Efendi'nin İstanbul'daki diplomatik faaliyetleri (1867-1869),* Türk Kültürü Araştırmaları, *XV/1-2, 1976,* s. 96-97; *B. Hayıt, Türkistan, Rusya ile Çin arasında,* İstanbul, 1975, s. 119.

[250] Romanovskiy, s. 91: Maksheyev, s. 246-47.

[251] Romanovskiy, s. 97-98.

[252] Aynı müel., s. 99.

olduğunu ve bunun için zaman rica ederek Rus Generalinin teklifini kabûl etmiştir. Emîrin harb tazminatı için zaman istemesini kabûl etmeyen Krijanovskiy, emrindeki kuvvetleri sevk ederek Çizak'ı işgal ettirmiştir[253].

Diğer taraftan, Hindistan Vâlisi John Lowrence'in Türkistan'daki Rus ilerleyişine karşı gösterdiği ilgisizliği, İngiliz hâriciyesi paylaşmamaya başlamıştır[254]. Nitekim, İngiliz Hâriciye Vekili Lord Clarendon, Petersburg'daki İngiliz büyükelçisi Buchanan'a talimat göndererek, Rus birliklerinin Türkistan'da giriştiği istilâ hareketlerinin Orta Asya hanlıklarının istiklâllerini tehdid ettiğini, bunun ise, 3 Aralık 1864'de Gorçakov'un neşrettiği deklarasyona aykırı olduğunu Rus hükümetine hatırlatmasını istemiştir[255]. Fakat, neşrettiği deklerasyonda verdiği garantileri çoktan unutmuş görünen Rus Hâriciye Vekili, Gorçakov, İngilizlere verdiği cevapta Türkistan'daki olaylar hakkında askerî otoritelerin karar verdiğini ve oradaki gelişmelerin İngiliz hükümetini endişelendirmemesi gerektiğini söylemiştir[256].

Rusların Türkistan'da giriştikleri istîlâ hareketlerine İngilizlerin gösterdiği tepki geçiştirildikten sonra, Rus başkentinde de Harbiye Nâzırı Milyutin başkanlığında Orta Asya meseleleri için özel bir komisyon kuruldu[257]. Bu komisyon 1867 başlarında yaptığı bir serî toplantılar sonunda Türkistan'da yeni işgal edilen topraklan Orenburg Askerî Vâliliğinden ayırarak "Türkistan Umumî Valiliği" olarak müstakil bir bölge hâline getirdi. Sir-Derya ve Semireçye bölgelerinden meydana gelen bu yeni vâliliğin kurulmasını Çar II. Aleksander 11 Temmuz 1867'de tasdik ederek vâliliğine de General K.P. Kaufman'ı tâyin etti[258]. Asker-diplomat olarak Harbiye Bakan-

---

[253] Aynı yer.

[254] *Corresponience, from 1864 to 1881, concerning the movements of Russia in Central Asia...*, s. 15, F.O. 65/1150.

[255] *Correspondence, from 1864 to 1881, concering the movements of Russia in Central Asia...*, s. 15-16, F.O. 65/1150.

[256] Aynı vesika, s. 16.

[257] Romanovskiy, s. 113.

[258] Romanovskiy, s. 114.

lığında temayüz etmiş olan General Kaufman'a yeni vazifesinde, komşu ülkelerle harb ve sulh yapma yetkisi de dâhil, geniş yetkiler verilmiştir[259].

General Kaufman, 1 Ocak 1868'de Türkistan'a giderek Taşkent'de vazifesine başladı. Buhâra Emîri, derhal harekete geçerek yeni vâliye bir elçi göndermiş ve kendisine sulh teklifinde bulunmuştur. Emîrin sulh teklifine evet diyen Kaufman, bir andlaşma metni hazırlattırarak bunu Muzaffereddin'in şartsız imzalamasını istemiştir[260]. Fakat, Rus generalinin bir nevi dikte etmek istediği andlaşma metni çok ağır şartlan ihtiva ettiği için, Emîr, andlaşmayı imzalamamıştır. Rusların maksadının değişmediğini gören Emîr, paniğe kapılarak son bir ümitle İstanbul, Afganistan ve Türkmenlere âcil yardım için yeni elçiler göndermiştir.

Türkistan'daki son gelişmeleri ihtiva eden ve biri Emîr Muzaffereddin ve diğeri de vezîri (kuşbeyi) Muhammed Şah'a ait iki mektup özel bir kurye ile 1868 Nisan başlarında İstanbul'a ulaşmıştı. O sıralarda hacc'dan dönmüş olan Muhammed Parsa bu mektupları derhal Sadarete takdim etmiştir. Buhâra Emîri ile ileri gelen ulemâdan ve devlet ricalinden 14 kişinin imzalarını taşıyan ve 13 Şevval 1284 (7 Şubat 1868) tarihli farsça mektupta hülâsa olarak şöyle deniyordu:

> "Sizlere son bir defa arzediyoruz ki, Rusya'nın tavır ve faaliyetleri cür'etini daha da arttırdı. Ruslar bir müddetten beri karargâh olarak kullandıkları Akmescid'den çıkarak Hazret-i Sultan [Yesi veya Türkistan], Çimkent, Evliya-Ata ve Taşkent'i ele geçirip halkın çoğunu şehit ve müslümanlara haddinden fazla zulüm ile adaletsizlik etti. Ruslar bu olaylardan bir yıl sonra Sir-Derya'yı geçerek Buhâra'ya bağlı Çizak üzerine geldiler ise de mağlûp olarak Sir-Derya'nın kıyısında Toprak-Kurgan denilen bir müstahkem mevkiide kışı geçirdiler. Cenâb-ı Âli

---

[259] K. K. Polen, *Otchot po revizli Turkistanskago kraya, proizvedennoy po Vysochayshtmu po- veleniyu K. K. Polenom, 10 Parts, Part 10 Kraevce upravlenie, Petersburg, 1910-1911, s. 14-15.*

[260] A. L. Popov, "Iz istorii Zavoyevaniya Sredney Azii", *İstoricheskie Zapiskii,* nr. IX, 1940, s. 216-218.

[Buhâra Emîri] büyük bir ordu ile Ruslar üzerine yürüdü. Buhâra ordusu kuvvetli ve düzenli olmadığından, ayrıca Rus savaş usûlünü bilmediğinden savaşmadan geri döndü. Bundan dolayı Ruslara cesaret gelip Hocent'i ele geçirdiler ve epeyce müslümanı şehit ettiler. iki-üç ay bekleyen Rus ordusu Hocent'ten çekildi; Yeni-Kurgan ve Gülek-Endaz'ı alıp Ora-Tepe üzerine geldi. Ora-Tepe'yi alan Ruslar çok sayıda müslümanı şehit ettiler. Çizak üzerine yürüyen ve bir hafta içinde Çizak-Kurgan'ı ele geçiren Ruslar, burada, hadsiz hesapsız müslümanı öldürdüler. Cenâb-ı Âlî bu haberi işitince kalabalık bir orduyu Çizak üzerine gönderdi. Bu durum karşısında Ruslar barış isteğinde bulunarak hile ile Buhâra ordusunu geri çevirdiler. Ordunun dönmesinden sonra Yeni-Kurgan ve Çizak'e üç fersah uzaklıktaki Say Boyu'na geldiğinde, bir haber üzerine çok sayıda asker ve top ile birlikte kâfir üzerine gidildi. İki üç defa küçük çapta savaşıldı. Yeni-Kurgan'da beklerken Orenburg hâkimi Cenâb-ı Âlî'ye bir mektup göndererek barış isteğinde bulundu. Cenâb-ı Âlî Ruslara kanarak ordusunu geri döndürdü. Bunu öğrenen kâfir, ordusunu Yeni-Kurgan'dan çekmedi. Hâdisenin cerayan tarzını huzurunuza arz ettik. Halife hazretleri, Rusları müslümanların üzerinden uzaklaştırsın; böylelikle İslâmiyet revaç bulsun ve zayıflamasın. Bu tarafta Cenâb-ı Âlî âlet ve tophane imâl ettirip 10.000 kişilik asker, kâfir ile karşı karşıyadır. Eğer Halife hazretleri mektup veya insanla Rusları Müslümanlar üzerinden uzaklaştırırsa devletinin revacının ve hayırla anılmasını sebebi olacaktır. Çaresiz kalmış olan bu müslümanlar Halifenin şerefi ile kurtulurlarsa amel defterine büyük sevap yazılır. Acizlik ve çaresizlik içindeki müslümanların durumu Halife Hazretlerine bildirilsin"[261].

---

[261] Buhâra Emîri ile vezirinin yukarıdaki mektuplarını Başbakanlık Arşivinde görmek mümkün olmadı. Henüz tasnif edilmemiş vesikalar arasında bulunan bu mektuplar, bir zamanlar arşivde memur olarak çalışan Dr. özcan Mert tarafından 1976'da tercüme ettirilip fotokopileri ile birlikte *Türk Kültürü Araştırmaları'nda* neşredilmişti. Bu mektupların yukarıda verilen tercümeleri sayın Mert'in daha önce zikredilen makalesinden alınmıştır. Bk., Mert, s. 98-99 ve 112-113.

Buhâra Emîrinin Vezîri (Kuşbeyi) Muhammed Şah'ın 4 Şevval 1284 (29 Ocak 1868) tarihini taşıyan farsça mektubunda ise kısaca şöyle deniyordu:

> "... Rusya kâfiri halen Yeni Kurgan'da bulunmaktadır. Şimdiye kadar hiç ilerlemedi. Durumu anlatan bir mektubu daha önce yazıp göndermiştik. Zamanın halifesi İslâm Pâdişâhı olup yardım ederek müslümanları dinsiz kâfirin elinden kurtarması, îmanın mecbur tuttuğu şeylerdendir. Vezirler ve Sadrazam buranın ahvalini Halife'ye duyururlar ise bundan büyük sevap doğacak ve onların iyi adla anılmalarına sebep olacaktır. Bu konuda iyice düşünüp karar verin. Dinsiz düşman da kararını verip Taşkint, Hocent, Ora-Tepe, Çizak ve Yeni Kurgan'ı zapt edip halka haddinden fazla zulüm etti. Kâfir ayaklan altında çiğnenen o bölge halkında derman kalmadı. Halife İslâm dinine uyarak Rusya'ya bir muhtıra göndersinler. Ümid olunur ki buradaki Rusya kâfiri az bir teşebbüsle mağlûp edilir ve âciz kalır. Devlet-i Rum'un tecrübeli vezirleri ve ulûları buna meyil gösterirlerse, Allah bu belâyı müslümanların üzerinden uzaklaştırır..."[262].

Padişâh'ın direktifi ile Osmanlı hükümeti, Buhâra'nın bu son yardım ricasını Meclis-i Mahsus'da 1868 Mayıs başlarından itibaren görüşmeye başlamıştır. Fakat görüşmelerin devam ettiği bir sırada Buhâra ile Rusya arasında harbin yeniden başladığı ve mağlûp olan Emîr Muzaffereddin'in Ruslarla sulh yapmak, mecburiyetinde kaldığı haberi İstanbul'a ulaştı.

Buhâra Emîri Muzaffereddin'in talihsizliği yalnız modern silahlarla mücehhez bir müstevliye karşı savaşmak değildi. Çok yönlerden yetersiz olan ordusunun bir kısım kumandanlarına da söz geçiremiyordu. Nitekim, bu söz dinlemeyen kumandanlar, memleketlerinin içinde bulunduğu nâzik şartlan dikkate almadan ve Emîri de dinlemeden Rus garnizonlarından birine baskın yapmışlardır. Bu baskın, Buhâra'ya mutlaka bir darbe indirmek arzusunda olan Ruslara harekete geçme fırsatı vermiştir. Rus birlikleri Buhâra topraklarında ilerlemeye başlayınca, Emîr, ister istemez düşmanı karşılamak

---

[262] Gösterilen yerler.

mecburiyetinde kalmıştır. Rakib ordular Zerafşan Irmağı'nın iki yakasında karşı karşıya geldiler. Emîr, Çizak'ın boşaltılmasını, General Kaufman ise toprak taleplerinden vazgeçerek harb tazminatının ödemesini talep etmiştir. Fakat Rus generali konuşup tartışmak için gelmemiştir. Nitekim, 1 Mayıs 1868'de nehri geçen Rus birlikleri Buhâra kuvvetlerine hücum etmiştir[263]. Düşman ile savaşıp onlara karşı koyacağı yerde Buhâra ordusu hızla ric'ate başlamıştır. Ric'at paniğe dönüşünce de Emîr kontrolü kaybetmiş, Semerkand müdafaasız kaldığından hiç bir mukavemet gösteremeden Rusların eline düşmüştür. Avantajı iyi kullanan General Kaufman, ilerlemesine devam ederek 11 Mayıs'da Urgut'u, 17 Mayıs'da da Katta-Kurgan'ı işgal etmiştir[264]. Bu arada Emîr, ordusuna hâkim olarak paniği önlemiş ve Zirebulak mevkiinde düşman ordusu ile savaşa girmiştir. 2 Haziran 1868'de yapılan ve yedi saat süren kader savaşında, Ruslann müessir topçu ateşine dayanamıyan Buhâra ordusu büyük bir mağlûbiyete uğramıştır[265]. Mağlûp ve çaresizlik içine düşen Emîr, Rus isteklerini kayıtsız şartsız kabûl etmek mecburiyetinde kalmıştır. Üç hafta sonra yapılan ve Rusların dikte ettikleri andlaşmaya göre: Buhâra 500.000 ruble harb tazminatı ödeyerek, o âna kadar Ruslann işgal ettiği topraklar ki Buhara Emîrliği'nin üçte ikisine yakın bir kısmı Rusya'ya ilhak edilecek, ve Buhâra Emîri'nin kontrolünde kalan topraklarda başta ticaret olmak üzere her türlü Rus faaliyeti serbest olacaktı[266]. Böylece, Hokand Hanlığından sonra Buhâra Emîrliği de Rus vassalı bir devlet hâline gelmiş oldu.

Bu arada, 1855'de Hîvelileri yendikten sonra 1860'da da İranlıları yenerek istiklâlini kazanmış olan Türkmen Cumhuriyeti'nin başkanı Kuşid Han, son Rus taarruzunu işitir işitmez büyük bir süvari kuvvetinin başında Buhâra'ya yardım için yola çıkmış ise de, Buhâra kuvvetlerinin mağlûp olduğu haberini alınca yarı yoldan dönmek mecburiyetinde kalmıştır[267] Fakat Türkmenlerin bu teşeb-

---

[263] Terentyev, I, s. 418; Polen, s. 18.

[264] Terentyev, I, s. 426-429.;

[265] Maksheyev, s. 268; Terentyev, I. s. 458-460.

[244] Terentyev, I. s. 474 ve 488-89.

[247] G.C. Napjer, *Collection of Journals and Rtports received from Captain the Hon. G. C. Napier, on Special Duty in Persia 1874*, Londra, 1876, s. 174.

büsü, Rusları kızdırmış ve bilâhire ülkelerinin işgali için Ruslar tarafından ileri sürülen sebeplerden biri olmuştur.

Buhâra Emîrinin Ruslara mağlûp olarak sulh yapmak mecburiyetinde kaldığı haberi İstanbul'a ulaşınca, Buhâra elçisi Muhammed Parsa Efendi, Sadarete bir takrir vererek Osmanlı devletinden istenen yardım şeklinin değişmesini ve memleketine dönmesi için de ruhsat verilmesini istemiştir. Muhammed Parsa Efendi, daha önce talep edilen silâh ve teknisyenler yerine, harb tekniğini Buhâralılara öğretecek birkaç askerî öğretmen ile bâzı top ve tüfenk imalatçısı ustalar verilmesini, ayrıca, Türkiye'nin siyasetini ve Buhâralılara tavsiyelerini anlatması için esasen Türkistan'dan gelmiş ve her iki devletin lisanına âşinâ olan Özbek Tekkesi şeyhi Şeyh Süleyman Efendi'nin kendisiyle birlikte Buhâra'ya elçi tâyin edilmesini rica etmiştir[268]. Muhammed Parsa Efendi'nin Bu yeni ricaları derhal Meclis-i Mahsus'da görüşülerek, eski Buhâra istekleri hakkında alınmış olan kararlarla birlikte bir tezkire ile Sadaret tarafından Padişâh'a arzedilmiştir. 8 Zilkade 1285 (20 Şubat 1869) tarihini taşıyan Sadaret tezkiresinde özetle şu hususlara yer verilmişti[269]:

> "Bildiğiniz üzere bir müddetten beri Buhâralılara Rusya'nın vuku bulan tasallutunun men'i hakkında daha önce Buhâra hâkimi tarafından fevkalâde elçi gönderilerek yardım istenmiş olduğundan Osmanlı ülkesi ile Buhâra'nın mesafesi uzak olması dolayısiyle fiilen yardım kabil olamayacağından ve kendilerinin aralarındaki nifaktan başka civarlarında bulunan Hokand ve Hîve vesair hükümetler ile hoş geçinemiyerek dâima birbirleri aleyhinde bulunduklarından, selâmet ve kurtuluşlarını zikredilen hükümetlerle ittifak ederek, durumlarını ve düşüncelerini islâh etmekle mümkün olacağından keyfiyet adı geçen elçiye bildirilmiş ve bu hususta Padişâh'ın tavsiyelerini ihtiva eden mektup adı geçen hakime gönderilmiş idi.
>
> Rusyalıların son tecavüzünden ve Taşkent'i istilâlarından bahisle kendilerinin Osmanlı Sultanlığınca himaye edilerek yabancı tecavüzünden kurtarılması dileğiyle daha sonra iki elçi dahi

---

[268] *İrâde, Meclis-i Mahsus*, nr. 1510, Lef. 2 ve 3.

[269] Sadaretin tezkiresi mümkün olduğu kadar sadeleştirilerek verilmiştir.

gelmiş ve bu hususta Padişâh'a Buhâra hâkiminin istidanâmesiyle bâzı hediyelerini getirmiş olduklarını, bunlar huzura takdim edildikleri gibi elçilerin Bab-ı Âliye verdikleri mahzar ve mektup dahi o zaman özel bir komisyonda okunup mütalâa olunarak İslâm câmiasına mensup olmaları cihetinden Buhâralıların bu türlü sadmelerden korunması mevcudiyetlerinin medeniyet levazımından ve hükümet nizamlarından istifadesi arzu olunursa da yukarıda işaret edildiği gibi Osmanlı Devleti ile o havali arasında diğer ülkelerin bulunması ve mesafenin uzaklığı sebebiyle fiilen yardım mümkün olamadığı gibi şimdiye kadar yazılan ve söylenen nasihat ve ihtarlarla aralarındaki zıdlık ve ayrılığın giderilip ittihada değişmesi ve Rusyalu ile sulhün hasıl olmaması esef-i mucip olup adı geçen elçinin gelmesi üzerine tavassut ile aralarını bulmak üzere iki devlete ifade ve münasip tebligat yapıldıkta Buhâralılar ile Rusyalıların barışması bundan böyle sözleşme hilâfında birşey yapmayacaklarının teminine bağlı olup buna Osmanlı hükümeti kefil olursa gereğinin yapılacağı cevabı verilmiş idi. Ve Buhâralıların dağınık durumu ittifaka ve ittihada değişmedikçe kendileri dahi sulh sözleşmesinde sebata muktedir olamıyacaklarından bu hususta teminat veremiyecekleri gibi Hindistan'a Rusyalıların yaklaşması cihetiyle İngiltere Devletinin manevî yardımı önceleri ümid olunurken sonra Rusyalı onlara dahi teminat verip Buhâralılara olan tasallutunun Hindistan'a tecavüz niyetiyle olmayıp o havaliyi nizam altına alarak ticaret dairesini genişletmek kasdından olduğunu ileri sürmüş ve bu suret İngiltere'linin ahvaline dahi uygun görülmüş olduğundan İngiltere'nin onlara yardımı ve Rusyalıya muhalefeti ümidi kalmamış idi. Bunların yine kendiliklerinden sulh edip durumlarını islâh etmelerinden başka çare olmadığından mümkün olduğu kadar fedakârlık ederek sulh yapmaları ve durumlarını düzeltip civarlarındaki hükümetlerle hoş geçinmeleri yolunda bâzı nasihatleri ihtiva eden mektuplar gönderilmesi uygun görülerek keyfiyet Padişâh'a arz edilmek üzere iken elçilerden birisi Hicaz yoluyla memleketine gitmiştir. Daha sonra Rusyalı Buhâralılar ile sulh yapmış oluuğundan diğer elçi Muhammed Parsa Efendi geri dönmek arzusunda bulunmuş ise de eli boş gitmemek üzere hiç olmazsa harb tekniğini öğretmek için zabitlerden birkaç zat ile tüfenk yapmak, top

dökmek, vesair muharebe adavatını talim (öğretmek) üzere san'at ehlinden 20-30 adamın maiyyetine katılmasını ve Padişâh'ın nasihat ve tebligatını lâyıkı ile bildirmek maksadı ile bir elçi tâyin edilip birlikte gönderilmesini niyaz ve ısrar etmesi üzerine keyfiyet müteaddid meclislerde konuşulup açıktan elçi ve zabit gönderilmesini Rusyalıya şikâyet bahanesi vereceğinden başka daha sonra kendilerine de zarar vereceği düşüncesine binaen istedikleri uygun görülmeyip olsa olsa askerlik etmiş kimselerden ve sanatkârlardan istediğini teşvik ederek beraberinde götürmesinin mahzurlu olmayacağı uygun görülerek bu inceliğin kendisine anlatılması münasip görülüp keyfiyet bildirilmiş idi. Kaydedilen hususların Buhâralılara tebliğ etmek üzere aslen Buhâralı olup hayli müddettir. İstanbul'da Özbekler Tekkesi Postnişîni bulunan Şeyh Süleyman Efendi'nin birlikte gitmesini kararlaştırmış ve Süleyman Efendi dahi muvafakat etmiş olduğundan bu hususta Padişâh'ın müsaade etmesi dileğiyle vermiş olduğu takrirler geçen gün toplanan Meclis-i Mahsus'da müzakere olunup bunlara fiili yardım yapılmasının mümkün olamıyacağı gibi arabuluculuğa dahi mahal kalmadığı açığa çıkmış, bununla beraber vuku bulan isteklerine cevap verilmemesi münasip olmayacağından ve Şeyh Süleyman Efendi'nin o suretle gönderilmesinde mazur görülemiyeceği cihetle getirdikleri hediye ve nâmelere Pâdişâh tarafından karşılık olarak bir cevapnâme ile münasip hediyeler gönderilmesi Padişâh'ın şanına uygun olacağından Süleyman Efendi'nin gitmesine müsaade ile beraber kendisine ve elçiye gerekli harcırahın verilerek hemen gönderilmeleri, Buhâra Emîrine dahi Şeyh Süleyman Efendi vasıtasiyle 75.000 kuruş kıymetinde üzeri tuğralı murassa bir enfiye mahfazası yaptırılmasının Maliye Nezaretine havalesi uygun görülmüş ve ilgili evrak ilişikte takdim olunmuş ise de bu hususta nasıl hareket olunacağı hakkında ne ferman buyurulursa ona göre hareket edileceği Buhâra hâkimine usûl ve emsaline tatbiken yazılan cevapnâme-i hümâyûn dahi ilişik olarak tarafınıza gönderilmekle ifadesi Padişâh'ın irâdesine uygun ve gereğinin icrası ferman olunursa iadesi rica olunur"[270].

[270] Sadaret tezkiresi, bk., *İrâde, Meclis-i Mahsus,* nr. 1510.

Pâdişâh, sadaretin bu tezkiresini okuyarak Meclis-i Mahsus'un kararlarını ve Şeyh Süleyman Efendi'nin Buhâra'ya elçi olarak gönderilmesini uygun bulmuş ve hazırlanan cevapnâme-i hümâyûn'un da Emîre gönderilmesini emretmiştir[271]. Buhâra Emîrine yazılan nâme-i hümâyûn'da özetle şu hususlara yer verilmiştir:

"Tarafımıza âşikâr olan hulûs ve dostluğun kuvvetlendirilmesini ve Rusyalıların ülkenize tevacüzünün men'i babında muavenet iltimasını ihtiva eden ve mahsus elçiniz Muhammed Parsa ile gönderilen nâmeniz malûmumuz oldu. Din ve mezhep beraberliğinin iktizasınca gerek zatınızın ve gerek size tevdi edilmiş olan geniş şark ülkelerindeki din kardeşlerimizin saadet ve selâmetleri ve refah ve kudretlerinin artması en aziz emelimiz olduğu cihetle bu hususa gayret göstermek arzumuz ise de, ne çare ki Osmanlı ülkesiyle Buhâra'nın mesafesi uzak ve arada bir takım memleketlerin bulunması bu arzuya mâni olmuş, bu hâdise teessüfümüzü mucip bulunmuştur.

Beyana hacet yoktur ki her zaman ve hususiyle şu günlerde devletlerin bekası ve kudretlerinin artması hükümetin intizam hâlinde bulundurulmasiyle tebaanın servet ve ticaretinin artırılmasına, bu ise bir çok sebeplere bağlı olduğu gibi hem-hudud bulunan devletler ile iyi geçinmek ve iyi münasebet temin edecek ve ahd'e uygun hareket edecek surette davranmak ve medenilik ve terakkiliğe vesilelerini bulup bu babda halisane düşüncelerimizi daha önce tafsilatı ile bildirmiş olduğumuzdan tekrarından kaçınılıp yalnız tarafımıza gösterilen hulûs ve dostluğu ve hususiyle hediyeler memnuniyetimizi mucip olmuş ve adı geçen elçilik vazifesini iyi şekilde yapmasiyle ayrıca bize haz verdiği beyaniyle bizi hatırlamanıza medar olmak üzere tarafınıza murassa bir mahfaza hediye olarak gönderilmiştir. Bunun kabûl edileceği halis ve iyilik isteyen düşünce ve tebligatımızın iyi telakki kılınacağı ümidiyle herhalde ikbal ve asayişlerinin artması temennimiz olduğu bildirildikte bundan böyle dahi dostluk âsân göstereceğiniz memul olur"[272].

---

[271] *İrâde, Meclis-i Mahsus, nr. 1510.*

[272] Taraf-ı eşref-i hazret-i şehinşahîden Buhâra Emîri hazretlerine tastîr

Padişâh'ın cevapnâme-i hümâyûn'unu alan Muhammed Parsa Efendi ile Şeyh Süleyman Efendi, 1869 baharında İstanbul'dan Buhâra'ya müteveccihen yola çıkmışlardır. Buhâra'ya varışlarında Şeyh Süleyman Efendi, Osmanlı devletinin içinde bulunduğu durum ile tâkib ettiği hâriciye siyasetini ve bu arada mesafenin uzaklığı sebebiyle Buhâra'ya askerî yardım yapamadığını Emîre ve Buhâra ileri gelenlerine tafsilâtlı olarak anlatmıştır. Buhâra Emîri ile ileri gelenleri, kendilerine söylenenleri dinledikten sonra, Şeyh Süleyman Efendi'nin yanına ulemâdan Seyyid Mîr Abdülhay Efendi'yi katarak yeni Buhâra elçisi olarak İstanbul'a göndermişlerdir. Ülkesini hâlâ Rus işgalinden kurtarmak ümidiyle çırpınan Emîr, 13 Muharrem 1288 (4 Nisan 1871) tarihini taşıyan ve elçisi Abdülhay Efendi vasıtasiyle Padişâha ve Sadarete gönderdiği mektuplarda, meselelerin halli için Padişâh'ın tavsiyeleri istikametinde hareket ettiğini ve bundan böyle de aynı yolu takip edeceğini, zaten müslümanların kurtuluşunun ancak böyle mümkün olacağını bildirerek, elçisinin bu hususta arz edeceği takrire lütfedip alâka gösterilmesini niyaz etmiştir[273].

İstanbul'a gelişinde Abdülhay Efendi, Emîrin mektupları ve hediyeleriyle birlikte Şeyh Süleyman Efendi ile müştereken hazırladıkları ve Buhâra'nın kurtuluşu için Osmanlı devletinden istenen hususları ihtiva eden bir tahriratı da takdim etmiştir, önemine binaen, Buhâra elçisi ile Şeyh Süleyman Efendi'nin hazırladıkları ve Sadaret makamına arz ettikleri tahriratı sadeleştirerek olduğu gibi veriyoruz:

> "... Devlet-i Aliyye'nin tenbihleri ve tebliğleri gereğince Buhâra'nın hâl-i hazır durumu yoluna girmeye başlamış ve Devlet-i Aliyye'ninkine benzer şekilde medenî yollarda ilerlemenin gerçekleştirilmesine çalışılmakta ise de yüksek hilâfetin yardımı

---

buyurulan cevapnâme-i hümâyûnun suretidir. Fî 9 Za sene 1285 (21 Şubat 1869), *İrâde Meclis-i Mahsus*, nr. 1510, Lef. 4.

[273] Taraf-ı müstecmi'ül-mecd ve şeref-i cenab-ı hilâfetpenahiye şehametlü Buhâra Emîri hazretleri tarafından varid olan nâmenin tercümesidir, 13 Muharrem 1288; Mesned-i celil-i sadaret uzmaya Buhâra Emîri hazretleri tarafından gönderilen mektubun tercümesidir, 13 Muharrem 1288. *İrâde, Hâriciye*, nr. 15065, Lef. 4 ve 5.

olmadıkça mülkî ve millî işlerimizin istenen sonuca ulaştırılması kabil değildir. Şeyh Süleyman Efendi Pâdişâhımızın irâdesi üzerine Buhâra'ya geldiği zaman Devlet-i Aliyye'nin bütün yürürlükteki kanunlarını ve yabancı ülkelerle ilgili muamelelerde gerekli kaideleri anlatmış, Buhâra Emîri ile memleketin yüksek şahsiyetleri adı geçen şeyhin bütün ifadelerini dikkate alarak bunun neticesinde Rusya ile mütareke ve barış yapılmış, mülkî ve millî işlerimizde ıslâhat göz önüne alınmıştır. Ancak, bütün bunların gerçekleştirilmesine gücümüz yetmediğinden ve bu hususta Devlet-i Aliyye'den başka müracaat yerimiz olmadığından sizlere yardım için başvurmak mecburiyetinde kalınmış ve bu sebeple bendeniz adı geçen şeyhle birlikte size gönderildim. Dersaadete gelişimden beri gördüğüm iyi kabûl ve misafirperverlikten dolayı fevkalâde memnun ve müteşekkirim. Buhâra Emîri hazretlerinin isteklerini de aşağıda arz ederim:

1 - Buhâra'nın mülkî işlerinin islahı için İdadiye, Rüşdiye, Harbiye ve Tıbbiye mekteplerinde okunan ilim ve fenlere vakıf ve top-tüfenk gibi her nevi yeni silahları ve levazımatını yapmakta usta muallimlerin gönderilmesi,

2 - Adı geçen fenlerde ve bilhassa enerji, arz tabakaları, maden çıkarma ve hendese fenlerinin teori ve tatbikatında zarûrî olan bilgilere sahip öğretmenlerle adı geçen fenler için gerekli alet ve edavatın temin buyurulması,

3 - Buhâra'ya Kültürlü bir sefîr gönderilerek yeni nizam ve usûllerin icra mevkiine konmasının sağlanması,

4 - Bâzı devletler Buhâra'yı hudud bölgelerini korumak için sağlam bir duvar olarak gördüklerinden bizlere yardımcı olmak istemektedirler ki uygun görüldüğü takdirde onların da Buhâra'ya yardım etmeleri hususunda teşvik edici bir mektup lütfedilmesi,

5 - Afganistan'la dil ve hudud birliği içinde olduğumuz için birbirimize destek olmamız dolayısiyle daima dostça ve birlikte hareket etmemiz gerektiğini tavsiye eden bir yazının gönderilmesi,

6 - Buraya gönderilecek sefirin ahâliye ve ileri gelen söz sahibi şahsiyetlerine nasihatler ederek aralarında birlik kurmaya çalışması,

7 - Esas mesele Buhâra'nın ahvalinin düzene sokulması ve Buhâra Emîri'nin doğru iş yapmasının sağlanması olup bunun da gerçekleştirilmesi yüksek hilâfetin rehberliğine ve yardımına bağlı bulunduğundan ol havalideki İslâm ahalisinin yabancıların saldırılarından kurtarılıp huzura kavuşturulmaları için ne gerekli ise bu hususa ait görüş ve fikirlerinizin gönderilmesi istirham olunur.

Memleketin ve ahalinin selâmeti için taraf-ı saltanattan her ne emir ve ferman buyurulursa can ü gönülden kabûl edileceği, tarafınıza olan bağlılığın gerekli kıldığı hususlarda kat'iyyen kusur yapılmayacağı ve her zaman Pâdişâh hazretlerinin varlık ve sağlığının devamı için dua edileceği tabiîdir. Hülâsa, memleketimiz ahvalinin düzelmesi sizin lütûflarınızla mümkün olacağından yukarıda arz ettiğimiz hususların temininde Halife hazretlerinin müsaadesini temine delâlet buyurmanızı rica ederiz. Bu hususta esirgemiyeceğiniz lütûf ve yardımın ehl-i İslâmî yabancıların zorbalığından kurtaracağı, sükûn ve selâmeti gerçekleştireceği herkesçe malûmdur..."[274].

Buhâra'nın ricaları, daha önceki taleblerinde yapıldığı gibi, Osmanlı hükümeti tarafından ilgili meclis ve komisyonlara sevk edilerek görüşülmüş ve neticesi Sadrazam tarafından bir tezkire ile Padişâh'a arz edilmiştir. Sadrazam, Buhâra Emîrinin ülkesini ilerletmek ve intizama sokmak için talep ettiği öğretmenleri, teknisyenleri, idârecileri ve lüzumlu aletleri göndermeyi düşündüklerini; fakat, Buhâra'nın uzak mesafede oluşu ve Osmanlı Devleti ile arasında başka ülkelerin bulunması sebebiyle buna imkân bulamadıklarını, ancak, "kendileri oradan ve liecli't-ta'allüm (ilim öğrenme) münasip ve mâdut talebe gönderirler ise, mekâtib-i askeriyede tahsil-i fünun ettirilerek iade oluna-

[274] Mesned-i celil-i sadaret uzmaya Buhâra sefiri Abdülhay Efendi ve mukaddemce Buhâra'ya sefaretle giden Şeyh Süleyman Efendi tarafından gönderilen tahriratın tercümesidir, 20 Zilhicce 1288 (8 Şubat 1872), *İrâde, Hâriciye*, nr. 15065, Lef. 1. Bu önemli vesikanın tam metni *ek IV'de* verilmiştir.

cakları" adı geçen emire elçisi vasıtasiyle bildirmenin uygun olacağı ifade etmiştir[275]. Bundan başka Sadrazam, bir cevapnâme-i hümâyûn hazırlandığım, muvafik görülür ve ferman buyrulur ise, bu mektubun bâzı hediyelerle birlikte gönderileceğini bildirmiştir.

Sadrazamın bu tezkiresi Pâdişâh tarafından incelenerek izni istenen hususların yerine getirilmesi ve Buhâra Emîrine yazılan cevapnâme-i hümâyûn'un gönderilmesine müsaade edilmiştir[276]. Buhâra Emîrine gönderilen ve oldukça kısa olan nâme-i hümâyûn'da şu hususlara yer verilmiştir:

> "Taraf-ı hâlisanemize derkâk olan hulûs ve mevalat-ı kerimanelerinin teyidini ve oranın salâh ve saadet hâli hususunda muavenet-i muhibbanemiz iltimasını mutazammın sefir-i mahsus-ı hükümranileri Abdülhay Efendi vesatetiyle irsal kılınan nâme-i saadetleri meali malûmumuz ve bu suretle izhar kılınan mâsir-i veda'atkâri mucib-i mahzuziyetimiz olduğu ve cihet-i camia-yi islâmiye iktizasınca gerek zat-ı saadetlerinin ve gerek mevdu-ı yed-i emanetleri olan ahâlinin terakkiy-i refah mekünederi âmâlimiz olarak bu emniyenin husûlüne taraf-ı vâlâ-yı hükümranilerinden sarf-ı mesai ve himmet olunacağı nezd-i hâlisanemizde şaibeyi iştibahtan vareste olmakla herhalde tezayüd-i ikbal muvaffakiyetleri mütemannayı mahsusumuz idüğü bi mennehi tâ'âla rehin-i ilm-i şerifeleri oldukta bade ezin dahi ibraz-ı âsâr-ı mevalâtkâriye himmetleri memulü halisanemizdir[277].

Buhâra Emîrine gönderilen bu nâme-i hümâyûn'dan sonra, Osmanlı Devleti ile Buhâra arasında uzun süre başka muhaberatın yapılmadığını görüyoruz. Nitekim, bu hususta Türkiye arşivlerinde hiç bir vesikaya rastlanamamıştır. Osmanlı-Buhâra münasebetlerinin zayıflama sebeplerini şu iki noktada toplamak mümkündür: 1 - Buhâra, uğradığı ağır mağlûbiyetten sonra, ister istemez, adım adım

---

[275] Sadrazamın Tezkiresi, *İrâde, Hâriciye*, nr. 15225, Lef. 1.

[276] Padişâh'm hatt-ı hümâyûn'u, aynı vesika.

[277] Buhâra hâkimine cevapnâme-i hümâyûn, 6 Safer 1289 (24 Mart 1872), *İrâde, Hâriciye*, nr. 15225, Lef. 2.

Rusya'nın nüfuzuna girmeğe başlamıştı. Bu Rus nüfûzu arttıkça Rusya'dan korku artmış ve neticede Osmanlı Devleti ile münasebetlerini dondurma noktasına getirmiştir. 2 - Buhâra, bütün ricalarına rağmen, Osmanlı Devletinden ne istediği yardımı ve ne de arzu ettiği desteği görebilmiştir. Bu ise, mağlûp ve perişan Buhâra'yı ümitsizliğe sevketmiş ve onun Rusya'ya karşı mücadeleyi bırakmasına sebep olmuştur. Böylece, Hokand Hanlığından sonra, Buhâra,. Emirliği de Rusya'nın vassalı durumuna giriyordu. Fakat, bütün bunlar Rus emperyalizmini tatmin etmekten uzaktı. Nitekim, Rus orduları yeni bir istilânın hazırlığına çoktan başlamışlar idi. Bu seferki hedefleri' Hîve idi.

Rusya'nın Hîve'yi işgali

Türkistan'da Rus istilâsı başladığı zaman Hîve'nin başında Seyyid Muhammed Han (1856-1865) bulunuyordu. Ne var ki Seyyid Muhammed, hükümdarlığının ilk yıllarında hanlık dâhilinde sağladığı sükûneti ve otoriteyi bilâhıre devam ettirememişti. Hanlığın en kuvvetli iki grubunu teşkil eden Özbekler ile Yamud Türkmenleri arasında 1857'de başlayan mücadele, Seyyid Muhammed'in taraf tutması yüzünden 1860'a kadar devam etmişti. Bu iç mücadele sona erdiği zaman Hanlık oldukça yıpranmış idi. Seyyid Muhammed Han 1865 Ocağında vefat edince yerine Seyyid Muhammed Rahîm Bahadır Han (1865-1910) Hîve tahtına geçmişti. Fakat, yine Hîve hükümdarı selefinden daha muktedir bir şahsiyet değildi. Nitekim, komşuları Hokand Han'ı ile Buhâra Emîri'nin başlarına gelen felâketi gördüğü hâlde, Rus işgalini önlemek için yapabileceği pek çok hazırlığı yapmamıştı. Meselâ, Hîve Ordusu'nun kuvvetlendirilmesi meselesi bunlardan biri idi.

Hîve ile Rusya arasındaki münasebetler, daha önce izah edildiği ve diğer Türkistan Hanlıklarında da görüldüğü gibi, pek dostane olmamıştı. Fakat bu münasebetlerin gayr-i dostane olmasında Hîve'nin vebali Rusya'ya nazaran çok az idi. Hasmane teşebbüsler dâima Rusya cephesinden gelmişti. Her şeye rağmen burada şu soruların akla gelmesi mümkündür: Acaba Hîve'nin, Rusya'ya karşı hiç bir hasmane hareketi olmadı mı? Rusya'nın, Hîve'yi işgal etmek istemesinin hakikî sebepleri neler idi?

Kaynaklara göre, Hîve ile Rusya arasında XVIII. asrın başlarına kadar uzanan gayr-i dostane münasebetlerin, biri hâriç, tamamının müsebbibi Rusya olmuştu. Rusların, 1716 ve 1717'de üst üste Hîve'ye karşı yaptıktan seferler ile 1839-40'da aynı ülkeyi istilâya teşebbüs etmeleri bunun en bâriz misalleri idi. Hîve'nin Rusya'ya karşı yegâne kusuru bir kısım Kazak Türklerini himaye etmiş olması idi ki, bunun insanî ve hukukî yönden bir hatâ olduğunu kabûl etmek zor idi. Daha önce de izah edildiği gibi, andlaşmalarla taahhüd etmelerine rağmen Ruslar, Kazak topraklarını zorla işgale başlamışlar idi. Topraklan ellerinden alınan bir kısım Kazaklar, Hîve Hanlığı'na sığınarak düşmana karşı mücadeleye başlamışlardı. Kazakların yaptığı bu mücadelede Hîve Hanı'nın bir dahli yoktu. Buna rağmen Ruslar, devamlı olarak Hîve'yi Kazak mücahidlerine yataklık yapmakla suçlamışlardır. Ruslar, bunu bahane ederek Hîve'yi işgal etmeye karar vermişlerdir. Fakat Rusların hakikî gayeleri başka idi. Onlara göre şu iki sebepten dolayı Hîve'nin işgali zarûri idi: a - Türkistan'da müstakil Hîve Hanlığı'nın varlığı Ruslann işgal ettiği Hokand ve Buhâra'daki hâkimiyetlerini güçleştiren bir unsur olarak görülüyordu, b - Ruslar, Türkistan ticaretini tamamiyle kontrol etmek istiyorlardı. Fakat, Hazar'ın doğu sahillerinden Türkistan şehirlerine ulaşan ticaret yollan Hîve Hanlığından geçiyordu. Bu ticaret yollarına hâkim olabilmek için de Hîve'nin işgalini zarûri görüyorlardı. Rus hükümetini, Hîve'nin işgalini bir an evvel gerçekleştirmeye zorlayan üçüncü bir sebep daha var idi. Petersburg'daki ticarî çevreler ile General Kaufman'ın rakibi ve aynı zamanda yayılma taraftan bâzı generallerin baskılan Rus hükümetini Hîve'nin işgalini kısa zamanda gerçekleştirmeye sevkediyordu[278].

Nitekim, 1872 sonlarnda Harbiye Nâzırı'nın başkanlığında Petesrburg'da Türkistan, Orenburg ve Kafkasya Umumî Vâlilerinin iştirakiyle yapılan bir serî toplantılarda Hîve'nin işgaline karar veril-

---

[278] Schuyler, *Turkestan*, II, 333-334; Ravvlinson, *England and Russia in the East*, s. 316- 317; F.G. Sisco, "Eugene Shuyler, General Kaufman and Central Asia", *Slauonic Reviea*, nr. 27 (1968), 119-124; D.MacKenzie, "Kaufman of Turkestan: An Assesment of His Administration 1867-1881", *Slavünic Revievo*, 26 (1967), 265-285.

miştir[279]. Aynı toplantıda alınan karara göre, Türkistan Vâliliğine bağlı kuvvetler doğudan; Orenburg ve Kafkasya Vâliliklerine bağlı birlikler de batıdan ve kuzeybatıdan Hîve üzerine yürüyeceklerdi.

Rusların işgal için hazırlandıklarını öğrenen Hîve Hanı Seyyid Muhammed Rahîm, büyük bir telâşa kapılmıştı. Hindistan İngiliz Vâliliğine ve İstanbul'a derhal elçiler göndererek, yaklaşan Rus istilâsına karşı yardım istemiştir[280]. Hokand ve Buhâra'nın yardım ricalarının neticesiz kaldığını bildiği hâlde Hîve Hanı, bilhassa İngilizlerden yardım alacağı ümidinde idi. Kendisini böyle bir ümide sevk eden sebep, İngilizlerin, 1829-1840'larda ülkesine gösterdiği alâka idi. Daha önce de izah edildiği gibi, Ruslar, 1839'da Hîve üzerine bir ordu gönderince, Rusya'nın güneye inmesini istemeyen İngilizler, bir kısım muktedir subaylarını Hîve'ye göndererek taraflar arasında harbe sebep olan anlaşmazlıkları gidermişler idi. Ne var ki, İngilizler, Hîve Hanı'nın büyük ümitlerle gönderdiği elçisini bu sefer eli boş döndürmüşlerdir[281]. Bununla beraber İngilizler, Rusların Hîve üzerine yürümelerini durdurmak için bâzı diplomatik faaliyetlerde bulunmuşlardır.

Hîve'nin işgali hakkında Rus başkenti Petersburg'da yapılan toplantılan haber alan İngiliz büyükelçisi Loftus, durumu derhal Londra'ya bildirmiş idi. Bunun üzerine İngiliz hükümeti harekete geçerek, Rusya'nın Hindistan istikametinde daha fazla yayılmamasını istemiştir. Böyle bir İngiliz baskısını beklemekte olan Ruslar, onlan oyalamak için mâlum ikiyüzlü siyasetlerine tekrar başvurmuşlardır. Hâriciye Vekili Gorçakov'un tavsiyesi üzerine Rus hükümeti, Çar'ın mutemed adamlarından Kont Şuvalov'u 1873 Ocak başların-

---

[279] H. Stumm, *Russia's Advance Eastward, Containing the despatches of the German military commissioner attached to the Khioan Expedition, İngiltere.*, Londra, 1874, s. 17.

[280] Stumm, ayn. esr., s. 15; *Correspondence, from 1864 to 1881, respecting the movements of Russia in Central Asia...*, s. 60, F.O 65/1150, India Office, Londra. Hîve Hanı'nın elçisi ile İstanbul'a gönderdiği mektup ile ona verilen cevabî mektup arşivlerimizde bulunamamıştır. Bizde, Hîve hakkında bilgi veren en büyük kaynak Hâriciye Arşivi'nde üzerinde *"Hive Meselesi"* yazılı 25 numaralı dosyadır. Bu dosyanın içindeki vesikaların tamamı Petersburg sefirimiz tarafından gönderilmiş olup, bunlann da çoğu neşredilmiş resmî tebliğ ve gazete malûmatıdır.

[281] Stumm, s. 15; *Correspondence, from 1864 to 1881, respecting the movements of Russia in Central Asia...*, s. 60, F.O. 65/1150; Rüstem'den Halil Paşa'ya, nr. 1484/356, Peterspurg, 7/29 Aralık 1872, *Hâriciye Arşivi, Hive Meselesi, dosya* nr. 25.

da Londra'ya göndererek Rusya'nın Hîve'yi zaptetme niyetinde olmadığı hakkında İngiliz hükümetine teminat verdirmiştir[282]. Bu olaya çok sevinen İngilizler, Ruslara karşı diplomatik bir zafer kazandıklarını ilân etmekten çekinmemişlerdir[283]. Fakat, İngilizler, diplomatik zaferlerini kutlarlarken Rus birlikleri Hîve'nin işgali için çoktan yola çıkmışlardı[284].

Rus hükümeti diplomatik oyunlarla İngilizleri oyalarken Rus askerî makamları da Hîve'nin işgali için gerekli askerî hazırlıkları tamamlamışlardı (Mart 1873)[285]. Seçkin birliklerden meydana gelen ve yekûnu 16.000 civarında olan işgal kuvvetleri kumandanlığına General Kaufman tâyin edilmişti. Altısı havan olmak üzere 60 top, iki mitralyöz ve yeni çıkmış modem piyade tüfekleri ile mücehhez olan bu Rus ordusu dört koldan Hîve üzerine yürüyecekti. I. Kol, General Kaufman ve General Golovaçov komandasında Taşkent cihetinden; II. Kol, General Verevkin kumandasında Orengburg cihetinden; III. ve IV. Kollar ise, Albay Markozov ile Albay Lomakin kumandasında Hazar cihetinden Hîve üzerine yürüyeceklerdi[286]. Son hazırlıklarını tamamlayan Rus birlikleri General Kaufman'ın emri ile 1873 Nisan başlarında Hîve'ye doğru ilerlemeye başladılar.

Yaklaşan bu felâketten ülkesini kurtarmak ümidiyle Seyyid Muhammed Rahîm Han, Rus kumandanlarına elçiler göndererek kendisinin Rusya'ya karşı hasmane bir hareketi olmadığı hâlde niçin memleketini işgale kalkıştıklarını anlayamadığını bildirerek, kan dökülmeden Sulh yapılması talebinde bulunmuştur. Fakat, bu ricası Rus kumandanları tarafından reddedilmiştir[287].

---

[282] *Correspondence...*, s. 46, F.O. 65/1150, India Office.

[283] Aynı vesika, s. 61.

[284] *Terentyev, İstoriya Zavoyevaniya Sredney Açii, II, 83.*

[285] Petersburg'daki Osmanlı Sefaretinden gelen evrak 1849-1893, nr. 1343/10, *Hâriciye Arşivi, Siyasi Dosyalar (Ecnebi Devletler-Rusya) II;* Rüstem'den Halil Paşa'ya, nr. 1510/372, Petersburg, 8 Ocak 1873, *Hâriciye Arşivi, Hîve Meselesi,Dosya nr. 25.*

[286] Stumm, s. 45-47; V. Potto, *Steppe Campaigns,* İngiltere., Londra, 1874, s. 92-93.

[287] Stumm, s. 49.

Bu arada kuzeyden ilerleyen Rus kuvvetleri, yollan üzerindeki bütün yerleşme merkezlerini yerle bir ederek Mayıs sonlannda stratjik ehemmiyeti büyük olan Hocaeli kasabasını muhasara etmişlerdir. Ruslar, şehri müdafaa eden Hîve kuvvetlerini üstün silâhlan sayesinde kolayca yenerek Hîve Hanlığının kuzeyindeki müstahkem mevkilerini çökertmiş oluyorlardı[288]. Hîve kuvvetleri doğudan hücum eden General Kaufman birlikleri karşısında da mağlûp olunca, Seyyid Muhammed Rahîm, General Verevkin ile General Kaufman'a iki yeni elçi göndererek istilâyı durdurmaları hâlinde istedikleri şartlarda sulh yapmaya hazır olduğunu bildirmiş ise de, bu ricaları kabûl edilmemiştir[289].

Hızla ilerleyen Rus kuvvetleri Mayıs sonlarında hanlığın başkenti Hîve şehrini kuşatarak bombardımana başladı. Hîveli topçular ellerindeki eski tip toplarla düşmanın bu bombardımanına mukabele ettiler ise de, isabetli atış olmadığından Ruslara pek zayiat verdiremediler[290]. Buna mukabil Rus topçu ateşi Hîve şehrinde ağır tahribata ve can kaybına sebep oluyordu. Bunun üzerine Hîve Hanı, yeniden elçiler göndererek bombardımanın kesilmesini ve sulh yapılmasını rica etti. Fakat Ruslar, hanın bu isteğini ancak kendisi de dahil olmak üzere bütün silâhlı müdafiilerin kayıtsız şartsız teslim olması şartiyle kabûl edeceklerini bildirmişlerdir[291]. Hîve Hanı, Rusların teklifine evet demiş ise de, müdafiilerin çoğunluğunu teşkil eden Yamud Türkmenleri, ülkelerini müdafaa etmeden teslim olmayacaklarını söyleyerek bu isteği reddetmişlerdir[292]. Bunun üzerine Ruslar, bombardımanı daha da şiddetlendirmişlerdir. 24 saat devam eden bu bombardımandan sonra Ruslar, enkaz hâline getirdikleri Hîve şehrini 9 Haziran 1873'de işgal etmişlerdir[293]. Fakat, herşeye rağmen Rus hâkimiyetine girmeyi reddeden Yamud Türkmenleri, güneye Hazavat bölgesine çekilmişlerdir.

---

[288] Stumm, s. 79-89; J.A. MacGahan, *Campaigning on the Oxus and the fall Khiva*, Londra, 1874, s. 218-220.

[289] MacGahan, aynı eser, s. 221.

[290] Stumm, s. 115-118.

[291] Stumm, s. 124; MacGahan, s. 225.

[292] Stumm, s. 124; MacGahan, s. 225.

[293] MacGahan, 3. 227.

Türkmenler, öldürücü silâhlara sâhip düşmana karşı sonuna kadar savaşmanın imkânsızlığını çok geçmeden idrak etmişler ve General Kaufman'a 10 kişilik bir heyet göndererek sulh talebinde bulunmuşlardır. Fakat, General Kaufman, Türkmenlerin Hîve'yi inatla müdafaa etmelerine kızdığı için onların gönderdiği heyeti tevkif ettirmiştir[294]. Türkmenler ikinci bir heyet göndererek yeniden sulh talebinde bulunmuşlardır. General Kaufman, Türkmenleri mutlaka cezalandırmak istediği için gönderilen ikinci heyete bir ültimatom vererek Türkmenlerin kayıtsız şartsız teslimini ve iki hafta içinde de 300.000 rublelik bir harb tazminatını peşin olarak ödemelerini istemiştir. Türkmenler, yeni bir heyet göndererek istenen tazminatı ödeyeceklerini, yalnız iki haftalık müddetin kısa olduğunu, mallarını satabilmeleri için kendilerine biraz daha zaman verilmesini rica etmişlerdir. Kaufman, Türkmenlerin taleb edilen parayı iki hafta içinde temin edemiyeceklerini pek âlâ biliyordu. Onun maksadı Türkmenleri cezalandırmak olduğu için, isteklerinin yerine getirilmesinde ısrar etmiş bu da olmayınca üzerlerine asker sevketmiştir.

General Golovaçov kumandasında 10 top ve iki mitralyözle takviyeli bir Rus birliğini Türkmenler üzerine gönderen Kaufman'ın verdiği emir gayet korkunç idi: "Çıktığınız bu seferde kadın-erkek ve yaş farkı gözetmeden onları ezecek ve öldüreceksiniz, tâ ki bir daha bize baş kaldıramasınlar"[295]. Kaufman'ın bu emrini uygulayan Rus subaylarından biri, bilâhire, Amerika Birleşik Devletleri'nin Petersburg Konsolosu Schuyler'e durumu şöyle anlatmıştır: "Türkmenlerle karşılaşmaya başlayınca daha önce verilen katliâm emri bize yeniden hatırlatıldı. Biz de önümüze çıkan her Türkmeni küçük büyük, erkek-kadın demeden öldürdük. Hattâ Kossaklar o kadar korkunç hareket ettiler ki, çocukların ve kadınların "Aman! Aman! diye yalvarmalarına aldırmadan hepsini katlettiler"[296]. Bu kadiâm harekâtının görgü şahitlerinden biri olan İrlanda asıllı Amerikalı gazeteci Mac-Gahan, trajik olayın bir başka cephesini şöyle anlatmıştır: "Alevler ve dumanlar içindeki Türkmen topraklarından geçi-

[294] MacGahan, s. 354.

[295] Schuyler, II, 358-59.

[296] Schuyler, II, 360; MacGahan, s. 362-66.

yorduk ki, öncü müfreze bir Türkmen süvari gurubunun bize doğru geldiğini ve konuşmak istediklerini bildirdi. Yaklaşmalarına izin verildi. Karşıkarşıya gelince ne istedikleri soruldu. Türkmenler şu cevabı verdi: "Ruslar memleketimizi yakıp yıkarak niçin işgal ediyorlar? Biz Ruslara karşı hiç savaş yapmadık. Niçin onlar bize karşı savaşıyorlar?". Sonra Türkmenler dönüp gittiler"[297].

Türkmenlerin verdiği kayıplar çok ağır idi. Bu kayıpların acısına dayanamayan Türkmenler, Rus kuvvetlerine karşı 27 Temmuz akşamı ânî bir baskın düzenliyerek intikam almak istemişler ise de, düşmanın top ve mitralyöz ateşi karşısında büyük zayiat vererek geri çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır[298]. Rus kuvvetleri bozuk moralle geri çekilen Türkmenleri üç gün tâkip ederek yine ağır kayıplar verdirmiş ve bütün yerleşme merkezlerini yakıp-yıkmışlardır. Bu tâkipler esnasında, bilhassa Rus süvari kuvvetlerini teşkil eden Kossaklar, çocuklara ve kadınlara karşı çok acımasız davranmış ve önlerine çıkanı katletmişlerdir[299].

Rus ordusu ile Hîve'ye gelmesine rağmen MacGahan, Türkmenlerin haksız ve insafsız bir saldırıya mâruz kaldıklarını açıkça belirtmekten çekinmemiş olan Amerikalı gazeteci şunları kaydetmiştir: "İran ve Rus hudutlarındaki harbler ile hiçbir ilgileri olmayan Yamud Türkmenleri, Güney Pasifik'te keşfedilmemiş bir ada gibi çöllerle çevrili bu güzel vâdilerinde sulh içinde yaşıyorlardı. Yaklaştırılan sözüm ona medeniyet meşalesi ile dışarıdaki büyük dünyayı çok acı bir şekilde öğrendiler"[300].

Sonunda, Rus vahşetine daha fazla dayanamıyan Türkmenlerin büyük çoğunluğu kayıtsız şartsız Rus hâkimiyetini kabûl ederken, bir kısmı da Kara Kum çölünü geçerek Türkmenistan'ın Akal bölgesine göç etmişlerdir[301].

Türkmenlere indirdiği bu ağır darbeye rağmen General Kaufman, onlardan harb tazminatı istemekten vazgeçmemiştir.

---

[297] MacGahan, s. 359-60.
[298] MacGahan, s. 385-287.
[299] Schuyler, II, 361-62.
[300] MacGahan, s. 368.
[301] MacGahan, s. 410.

MacGahan'a göre, tarafların kuvveti nazar-ı dikkate alındığında Rusların Türkmenlerden istediği 300.000 rublelik tazminat, 1870'de Almanların Fransızlardan istediği tazminattan daha ağır idi[302].

Herşeye rağmen Türkmenler, kadınlarının ziynet eşyaları da dahil neleri varsa getirip Ruslara teslim ettiler[303]. Fakat, bunlar, istenen tazminatın ancak yansını karşılayabilmişti. Nihayet, Türkmenlere istediği darbeyi indirdiğine kanaat getiren Kaufman, tazminatın geri kalanı için bir sene daha mühlet vermiştir.

Türkmen meselesini halleden General Kaufman, 12 Ağustos 1873'de de Hîve Hanı ile bir sulh anlaşması imzalamıştır. Kaufman'ın, Seyyid Muhammed Rahîm Han'a bir nevi dikte ettiği 18 maddelik andlaşmanın en önemli maddeleri şunlar idi: 1 - Hîve Hanı Seyyid Muhammed Rahîm Bahadır kendisini Rus imparatorunun vassalı ilân ediyordu. 2 - Hîve hükümeti, gûya harbe sebep olduğu için 2.200.000 rublelik tazminatı Rusya'ya ödiyecekti. 3 - Rusya, Hîve topraklan üzerinde önemli gördüğü yerlerde askerî üsler kurabilecekti. 4 - Hîve Hanı, Rusya'yı Türkistan'ın hâkimi olduğunu kabûl edecekti. 5 - Amu-Derya nehri üzerinde her türlü seyr ü sefer Ruslar tarafından yürütülecekti. 6 - Rus ticaret kervanları Hîve topraklarında serbestçe dolaşacak ve onların emniyetinden Hîve hükümeti sorumlu olacaktı. 7 - Rus tüccarları hiçbir vergi vermeden mallarını Hîve'de satacak ve istedikleri yerlerde kendilerine hususî depolar yapabilceklerdi. 8 - Hîve vatandaşları ile Rus vatandaşları arasında vuku bulacak ihtilâfları halletmek için başkanı Rus olan bir ortak Hîve (-) Rus mahkemesi kurulacak ve bu mahkemenin kararlarına itiraz edilemiyecekti[304].

Böylece, Rusya, devletler arası hukuka aykırı olarak, her biri müstakil birer devlet olan Hokand ve Buhâra Hanlıklarından sonra Hîve Hanlığını da işgal ederek, Türkmenistan hâriç bütün Türkistan'a hâkim oluyordu.

---

[302] Aynı yer.

[303] MacGahan, s. 413.

[304] S. Becker, *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924,* Cam- bridge Mass., 1968, s. 316-318.

III - Osmanlı Devletinin Türkistan siyasetinin son safhası

A - Osmanlı Devleti ve Yakub Bey (1873-1877)

Hokand ve Buhâra'dan sonra Hîve'nin de Ruslar tarafından işgal edilmesine, daha önce izah edilen sebeplerden dolayı, karşı çıkamayan ve bu müslüman ülkelere yardım edemeyen Osmanlı Devletinin, 1873 yazından itibaren Türkistan siyasetinde daha aktif davranmağa başladığını görüyoruz. 1864 başlarında Çimkent'i Ruslara karşı müdafaa ettikten sonra o sıralar Doğu Türkistan müslümanlarına vuku bulan Çin saldırılarını durdurması için Hokand Ordu Kumandanı Âlim-Kul tarafından Kâşgar'a gönderilen ve bilâhıre o ülkenin hâkimi hâline gelen Yakub Bey ile Osmanlı Devleti yakından ilgilenmeye başlamıştır. Burada, akla şu soru gelebilir: Osmanlı Devleti'nin diğer Türkistan Hanlıklarına nispetle Kâşgar'a karşı gösterdiği bu sıcak ilginin sebepleri neler olabilir? Bu mesele ile ilgili mevcut arşiv vesikaları ile diğer kaynaklarda yukarıdaki soruya kesin bir cevap bulmak mümkün olmamıştır. Bununla beraber, Osmanlı Devletinin Kâşgar'a karşı daha faal bir siyaset tâkip etmesine şu üç hususun sebep olduğu söylenebilir: a - Rusların Hindistan'a doğru yayılmasını istemeyen İngilizlerin, Kâşgar'ın kuvvetlenmesi için Osmanlı devletine telkinde bulunması kuvvetle muhtemeldir. Bunu yapmakla İngilizler, Kâşgar-Afganistan- Türkmenistan halkasını meydana getirerek Hindistan ile Ruslar arasında bir barikat kurmak istemişlerdir. Devamlı Rus tazyikinden tedirgin olmuş olan Osmanlı Devleti, İngilizlerin dostluğunu muhafaza etmek için onların telkinlerine uyarak Kâşgar'a daha yakın alâka göstermiş olabilir. b - Osmanlı Devleti, Türkistan Hanlıklarına yardım etmek istemiş, fakat, mesafenin uzaklığı, Rusya'nın düşmanlığını celbetmek endîşesi ve biraz da Türkistan Hanlıklan'nın tutarsız davranışları yüzünden onlara itimat edemediği için bu arzusunu yerine getirememişti. Osmanlı Devleti istediği halde Türkistan müslümanlarına yardım edememenin üzüntü ve ezikliğini gidermek için, Yakub Bey gibi dirayetli ve tutarlı bir devlet adamının şahsında Kâşgar Devletine yardım elini uzatmıştır. Üstelik bu meselede Rusya gibi tedirginlik duyacağı bir düşman da yok idi. c - Türkistan Hanlıkları, Osmanlı Devleti'nin birbirleriyle iyi geçinmeleri hususundaki ısrarlı tavsiyelerini dinlemedikleri için İstanbul'un kendilerine olan itimadını, oldukça sarsmışlar idi. Ayrıca, Türkistan Hanlıkları'nın

yardım taleplerleri de Ruslarla harbe başladıktan sonra vuku bulmuş idi. Öyle dar bir zamanda Osmanlı, Devletine daha salim bir karar alma fırsatı, bırakmamışlardı. Buna mukabil, Yakub Bey'in güvenilir şahsiyeti ve yaptığı yardım talebinin iyi, bir zamanda vuku bulması, onun ricasının ehemmiyetini, Osmanlı Devletine ustaca anlatabilen Seyyid Yakub Han Töre gibi fevkalade kaabiliyetli bir sefirin bulunması Osmanlı Devleti'nin alâkasını Kaşgar üzerine çekmiştir. Osmanlı Devlet ricali üzerinde son derece müspet tesir bırakan Yakup Han Töre Kaşgar Emîri Yakup Bey'in hem dostu, hem de yakın akrabası idi[305]. Daha önce de zikredildiği gibi, Taşkent'in düşman eline düşmesinden önce Âlim-Kul tarafından yardım istemek için İstanbul'a elçi olarak gönderilmiş olan Yakub Han Töre, Âlim-Kul'un ölümü ve Hokand'ın Ruslara yenilmesi üzerine sefirliğinden istediği neticeyi alamamıştı. Osmanlı hükümetine Orta Asya ahvali hakkında uzun bir takrir vererek 1870 başlarında İstanbul'dan ayrılan Yakub Han Töre, Kaşgar a giderek dostu Yakub Bey'in hizmetine girmişti.

Şu veya bu sebeple, Osmanlı Devleti'nin alâkasın, çeken ve itimadını kazanan Kâşgar hâkimi Yakub Bey kim idi? Doğu Türkistan Müslümanlarının itimad ve sevgisini kazanarak Kâşgar Devleti'nin başına nasıl geçmişti? Kâşgar'ı Çin tasallutundan kurtaran ve müstakil olarak da zamanın büyük devletleri tarafından resmen tanınmasını sağlayan Yakub Bey, 1820'de Taşkent yakınlarında Pişkent köyünde doğmuş idi[306]. Kurama kasabasının kadısı olan babası Pîr Muhammed Mirza, 1818'de Pişkent'e gelerek oranın en nufûzlu şahsiyeti Şeyh Nizameddin'in kızkardeşi ile evlenmişti. Yakub Beyin ilk yükseliş yıllarında nüfûzlu dayısının büyük rolü olmuştur. Devrinin geleneklerine uyarak çocukluk yıllarını molla olabilmek için sıkı çalışmalarla geçiren Yakub Bey, bilâhire, hareket dolu yaradılışına uymadığını, görerek bu mesleği bırakmıştır. İşte tam bu sırada kızkardeşi, Taşkent vâlisi Nur Muhammed Han ile evlenmişti. Vâli enistesinin sayesinde Yakub Bey, Hokand askerî kuvvetlerine girmiş, kısa zamanda kabiliyetini göstererek 1845'de yeni Hokand Hanı

---

[305] D. Boulger, *The Life of Yakoob Beg* Londra, 1878, s. 193.

[306] A. Vâmbery, Central Asia and the Anglo-Bussian Question, *Londra*, 874, s. 299.

Hudâyar'a "Mahram" (Mabeyinci) tâyin edilmişti[307]. 1853'de Akmescid'i Ruslara karşı başarıyla müdafaa eden Yakub Bey'in uhdesine, 1864'den itibaren Rusların Orta Asya'da yeniden ilerlemeleri üzerine, Çimkent'in müdafaası verilmişti. Bu kaleyi de ilk Rus taarruzuna karşı başarıyla savunan Yakub Bey, bilâhire Rusların toplarla hücumu üzerine Çimkent'i boşaltmak zorunda kalmıştı[308]. Yakub Bey, 1965'de Taşkent'i Ruslara karşı kahramanca müdafaa ederken ölecek olan Âlim-Kul'un yanına dönmüş ise de, Hokand Hanlığı'na hâkim olmak düşüncesinde olan Âlim-Kul tarafından Kâşgar'da Buzurg Han'a yardımcı olması için 66 kişilik bir müfreze ile Taşkent'den adeta uzaklaştırılmıştı[309].

Yakub Bey ile Buzurg Han, Çinlilerin 1865'de yaptıkları bir hücumu püskürtmeye muvaffak olamamışlar ise de, Taşkent'in Rusların eline geçmesinden sonra bâzı Hokand kuvvetlerinin Yakub Bey'e katılmaları üzerine düşmanı mağlûp ederek Kâşgar'dan geri çekilmek mecburiyetinde bırakmışlardır[310]. Yakub Bey, Kâşgar'ın arkasından Yarkent'i de Çinlilerden geri alarak mevcut ordusunu yeniden tanzim ve takviye etmiş, buna Hokand ordusunda kazandığı tecrübelerini de ekleyerek, Doğu Türkistan'ın bazı şehirlerini birer birer zaptetmeğe muvaffak olmuştur. Fakat, Buzurg Han'ın onun başarılarını kıskanıp aleyhinde bir vaziyet alması üzerine, 1867'de Buzurg'u önce haps sonra da Mekke'ye hacca göndererek Doğu Türkistan'ın mutlak hâkimi olmuştur[311].

Buzurg Han meselesini halleden Yakub Bey, ilk iş olarak Doğu Türkistan'da huzursuzluk yaratan ve esasında Kâşgar'a hâkim olmak isteyen Döngenler (Çinli müslümanlar) üzerine yürümüştür. Fakat o, önce, Döngenlere dostluk teklif etmiştir. Döngenler teklifi reddettikleri gibi, Karaşar ve Sayram'ı da işgal etmişler, ancak Yakub Bey kuvvetlerinin yaklaşması üzerine bu kasabaları yağmalayıp çe-

---

[307] Boulger, *The Life of Yakoob Beg*, s. 77.

[308] Boulger, *Central Asian Portraits*, Londra, 1880, s. 103.

[309] Boulger, *The Life of Yakoob Beg*, s. 86.

[310] Boulger, ayn. eser., s. 87; A. N. Kuropatkin, *Kashgharia*, Ing. tere., Kalküta, 1882, s. 165.

[311] Boulger s. 115-118; Kuropatkin, s. 168-170; Vâmbery, s. 315-316.

kilmişlerdir. Yakub Bey, Döngenlerin müdafaa ettikleri Turfan şehrini dört aylık bir kuşatmadan sonra zaptetmeye muvaffak olmuştur (Temmuz 1870)[312]. Ne var ki, galip gelmesine rağmen, Döngenlerin ısrarlı direnmeleri Yakub Bey'in ordusunu oldukça sarsmıştı. İli vâdisinin kontrolünün Kaşgar hakimiyetine geçmesi, hızla gelişen bu Müslüman devletinden çok endîşelenen Rusları, derhal harekete sevketmiştir. Ruslar kısa zamanda İli vâdisinin kapısı durumundaki Kuca'yı zaptetmişlerdir[313]. Bununla da yetinmeyen Ruslar, Kâşgar'a karşı bir sefer tertip için plânlar hazırlamış ise de, Hîve meselesi daha mühim addedildiğinden bu plânın tatbikini o an için geri bırakmışlardır. Fakat, Ruslar Kâşgar'a baskı yapmaya devam etmişlerdir.

Ruslar, Hokand ve Buhâra'yı işgal ettikten sonra bu ülkelere kabûl ettirdikleri ticarî andlaşmalar gibi, Yakub Bey ile de bir ticarî andlaşma yapmak istiyorlardı. Haklı olarak, Yakub Bey, Rusların, her ne şekilde olursa olsun, memleketine girmelerini istemiyordu. Çünkü, onun gözünde Ruslar, "Ticaret için değil, devleti aleyhinde desise ve casusluk için gelecek şerefsiz insanlar" idi[314]. Fakat sonunda Yakub Bey, Ruslan düşman olarak karşısına almaktansa, ticarî yolla da olsa, onlarlarla münasebet kurmağa karar verdi. Baron Kaulbars başkanlığında Kâşgar'a gelen ilk Rus elçilik heyeti ile bir ticaret andlaşması imzaladı[315]. Bunu, 1875'de Albay Reinthal başkanlığındaki ikinci Rus elçilik heyetinin ziyareti tâkib edecektir.

Rusların, Orta Asya'daki Türk devletlerini birer birer zaptederek Hindistan hududlarına yaklaşmaları İngilizleri endîşeye düşürmüştü. Orta Asya'da ticarî ve siyasî menfaatlerini kaybeden İngilizler, nüfûzları altında tuttukları Afganistan'ın kapı komşusu Kâşgar hâdiseleri ile yakından ilgilenmeye başladılar. İngilizlerin gösterdiği bu alâkadan Yakub Bey de memnun kalmıştı. Nitekim, 1868'de ticarî maksatla da olsa, Kâşgar'a gelen P. Show'ı Yakub Bey,

---

[312] Schuyler, *Turkestan*, II, 319.

[313] Schuyler, ayn. esr., göst. yer.

[314] Ayn. müel., s. 320.

[315] Kuropatkin, *Kashgharia*, s. 179;G Ravvlinson, *England and Russia in the East*, s. 384; Schuyler, II, 321.

kabûl ederek iltifat etmiş ve İngilizlere karşı dostane hislerle dolu olduğunu ihsas etmekten çekinmemiştir[316]. Ertesi sene de, 1869'da, Mirza Muhammed Şâdî başkanlığında bir heyeti İngiliz Hindistan vâliliğine göndererek onlarla dostane münasebetler kurmayı istediğini bildirmiştir.

Yakub Bey, İngilizlerin o an için Osmanlı devleti ile dost geçindiğini öğrendiğinden, onlardan, teşkilâtını geliştirmekte olduğu ordusu için, silâh ve mühimmat temin etmeyi umuyordu[317]. İngilizler ise, Doğu Türkistan'ın tabiî zenginliklerini işletmeyi, ticarî ve siyasî nüfûzlarını artırarak icabında bu ülkeyi, Afganistan misâli, Rusya ve Çin'e karşı bir tampon devlet olarak kullanmayı düşünüyorlardı. Diğer taraftan İngilizler, Yakub Bey'in Osmanlı Devleti ile münasebetlerini geliştirmesine yardımcı olmayı da vâdediyordu ki, bu, Yakub Bey'i İngilizlerle dost olmaya sevk eden ikinci mühim sebepdi[318].

Yakub Bey'in elçisi Mirza Muhammed Şâdî altı ay Hindistan'da kaldıktan sonra, D. Forsyth'ın başkanlığında ve P. Shaw ile Dr. G. Henderson'ın da dahil bulunduğu ilk İngiliz elçilik heyeti ile birlikte 1870 baharında Kâşgar'a döndü[319]. Yakub Bey tarafından çok iyi bir şekilde karşılanan İngiliz heyeti üç aya yakın Kâşgar'da kalmıştır. Fakat, o sıralar Ruslarla arası bozuk olan Yakub Bey, onları daha fazla kuşkulandırmamak için İngilizlere rica ederek, taraflar arasında imzalanması arzu edilen ticaret andlaşmasının biraz geciktirilmesini istemiştir. Nitekim, ilk Kâşgar-İngiliz Ticaret Andlaşması, 1872'de Ruslarla yapılan andlaşmanın ardından, Forsyth'ın daha seçkin ve kalabalık bir heyetle ve müslüman askerlerden kurulu bir süvari birliği refakatinde Kâşgar'a ikinci gelişinde törenle imzalanmıştır[320].

---

[316] Boulger, *The Life of Yakoob Beg,* s. 216; P. Shaw, *Visits to high Tartary, Varkand and Kashghar,* Londra, 1871, s. 261-63.

[317] V.G. Kierman, "Kashghar and the Politics of Central Asia", *Cambridge Hislorical Journal,* II/3 (1955), 324; Anwar-Khan, 259-61.

[318] Kieman, s. 327; Vâmbery, *Histoy of Bokhara,* Londra, 1873, s. 400

[319] *J.A. Dabbs, History of the Discovery and Exploration of Chinese Turkestan,* The Hogue, 1963, s. 56.

[320] *Report of a Mission to Tarkand in 1873 under Command of Sir T. D. Forsyth,* Kalküta, 1875; Boulger, *The Lite Takoob Beg,* s. 220-224.

Yakub Bey ve devletinin yükselişi, diğer Orta Asya müslüman devletlerinin birer birer istilâ edildiği bir devreye rastlaması yönünden ne kadar ehemmiyetli olmuş ise, Osmanlı Devleti'nin Türkistan meseleleri ile doğrudan doğruya ilgilenmesini sağlaması bakımından da o derece mühim bir olay olmuştur. Hokand, Buhâra ve Hîve Hanları'nın yardım feryadlarını, içine düştüğü güçlükler yüzünden, gerektiği şekilde yerine getirememenin acı sonuçlarını gören, İslâm âleminin lideri Osmanlı Devleti, bu sefer Yakub Bey'in yardım için gelen elçisini eliboş göndermemiştir.

Yakub Bey Kâşgar'a hâkim olduktan sonra, bir taraftan Orta Asya'yı bir nevi aralarında paylaşıp istîlâ etmiş olan Rusya ve İngiltere ile münasebetlerini dostane bir şekilde düzenlemeye ve bir denge unsuru olmaya çalışırken[321], diğer taraftan da kendi nüfûzunu yükseltecek ve devletini destekleyecek olan İslâmın başı, Osmanlı Pâdişâhı Sultan Abdülaziz Han (1861-1876) nezdine fevkalâde elçisi Seyyid Yakub Han Töre'yi göndererek yardım talebinde bulunmuştur. Orta Asya müslümanlarının yetiştirdiği büyük diplomatlardan biri olan Seyyid Yakub, kısa adiyle Hoca Töre, Türkistan'daki gelişmeleri ve bu arada Kâşgar devletinin durumu ve ihtiyaçlarını çok iyi bir şekilde Osmanlı hükümeti ileri gelenlerine ve Padişâh'a anlatarak ülkesi için silâh ve personel yardımı almaya muvaffak olmuştur.

Osmanlı himayesine alınmasını dileyen Kâşgar hâkimi Yakub Han, Şaban 1289 (Ekim 1872) tarihli farsça mektubunda özetle şöyle diyordu:

> "Duyduğumuza göre, bütün müslümanların Halifesi olarak zat-ı şahaneniz, himmetinizi İslâmın hayrına sarf etmektesiniz. Bu arada biz de, sizlere niyazda bulunmayı ganimet bilerek yüce katınızda kulluğumuzun kabûlü ümidiyle bu mektubu göndermeye cür'et ettik. Biz âcizlerini de himaye ettiğiniz kullarınız arasına dahil ile kapınızda hizmet edenlere ilâve buyurunuz ki bu vesileyle bizim de başımız dik olsun... Diğer hususlar elçimiz

---

[321] Kieman, s. 324-25; L. E. Frechtling, "Angio-Russian Rivalry in Eastera Turkestan, 1863-1881", *Journal of Royal Central Asian Society*, Vol. XXVI. (1939), s. 478-79.

Seyyid Yakub Efendi'nin şifahî takririne havale olunmuştur..."[322].

16 Haziran 1873 Çarşamba günü huzur-ı hümâyûn'a kabûl edilen Yakub Han'ın elçisi Seyyid Yakub, ülkesinin dertlerini etraflıca anlatarak bilhassa askerî sahâda Osmanlı Devleti'nin yardımını rica etmiştir[323].

Padişâh'ın direktifi üzerine hükümet, Yakub Han'ın biat ve elçisinin yardım için yaptıkları müracaatları görüşerek kabûl etmiştir[324]. Hükümet bu kararından sonra Kâşgar hâkiminin ricaları için gerekeni yapmaya başladı. Sadaretin direktifi ile Kâşgar elçisinin istekleri bizzat Tophane Müşiri Ali Said Paşa ve Umum Fabrikalar Nâzırı Seyyid Paşa tarafından yerine getirilmiştir. Kâşgar hâkimine bütün edavatiyle beraber 6 adet Krupp topu, bin adet eski ve 200 adet de yeni yapı tüfenk ile kapsül ve barut imal vasıtaları ve ustaları gönderilmiştir[325]. Ayrıca, Kâşgar ordusunu eğitmek için, istihkâm subayı Ali Kâzım Bey, piyade subayı Mehmed Yusuf Bey, süvari zâbiti Çerkeş Yusuf Bey ve topçu zâbiti İsmail Hakkı Bey ile dört emekli subay, Enderundan Murad Efendi'nin başkanlığında Kâşgar'a gönderilmesine karar verilmiştir[326]. Yakub Han'a ise, bâzı hediyeler ile birlikte "Birinci rütbeden murassâ nişan-ı Osmanî" ve "Seyf ve alem" gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Bu hediyeleri ve yardımları ihtiva eden bir nâme-i hümâyûn da Yakub Han'a yazılmıştır[327].

---

[322] Kâşgar hâkimi Yakub Han'ın 1289 tarihli farsça arizesi, *İrâde, Hâriciye*, nr. 15524, Lef. 2.

[323] *İrâde, Dahiliye*, nr. 46454.

[324] *İrâde, Dahiliye*, nr. 46753 ve 46454. Arşiv çalışması esnasında gözümden kaçan, fakat, bilâhıre tesbit edilerek istifademe sunulan bu iki vesika için sayın Dr. Nezihi Aykut'a minnetlerimi belirtmeyi burada bir vazife sayarım.

[325] Taraf-ı müsteci'ül-mecd veleşref hazret-i hilâfetpenahiye şehametlü Kâşgar Emîri Yakub Han hazretleri tarafından irsal olunan nâmenin suret-i tercümesidir. *İrâde, Dahiliye*, nr. 49054.

[326] 1291 yılında memuren Kâşgar'a gönderilen Yüzbaşı Ali Kâzım Efendi'nin lâyihası. *Yıldız Esas Evrakı, Kısım 33, Evrak 1481, Zarf 73, Karton 91;* Bu husus için ayrıca bk., *İrâde, Dahiliye*, 49426.

[327] *İrâde, Hâriciye*, nr. 15546 ye 15524.

Osmanlı hükümetinin Kâşgar'a yaptığı yardımı götüren heyet, Süveyş üzerinden rahat bir yolculuktan sonra Hindistan'ın Bombay şehrine ulaşmıştır[328]. Fakat heyet, Bombay'dan Kâşgar'a kadar olan yolculuğunda İngilizlerin çıkardığı engeller yüzünden çok eziyet çekmiştir[329]. Nihayet, elçilik heyeti ve "nâme-i hümâyûn" Kâşgar'a ulaşmış ve Yakub Bey tarafından 100 pare top atışıyla selâmlanmıştır[330]. Yakub Bey, hâkimiyeti altında bulunan bütün memleketlerde hutbeleri Sultan Abdülaziz nâmına okutmağa ve sikkeleri de onun adına bastırmağa başlamıştır[331]. Daha önce "Atalık-Gazi" ve "Be-devlet" unvanını kullanmış olan Yakub Han'a, Osmanlı Devleti tarafından verilen "Emîr"lik unvanının ilânında o sırada Kâşgar'a vasıl olmuş olan İngiliz elçilik heyeti de hazır bulunmuştur[332].

Kâşgar Emîri Yakub Bey (bundan sonra Han), Osmanlı Devleti'nin kendisine yaptığı yardıma ve iltifata teşekkür için 1292 Rebiülevvel (7 Nisan 1875)'inde İstanbul'a gönderdiği mektubunda hülâsa olarak şöyle diyordu:

> "... Lütfedip Halifemizin göndermiş bulunduğu "*nâme-i hümâyûn*" 4 zabit, 1 murassa kılıç, birinci rütbede murassa bir "*nişan-ı Osmanî*", bütüh edavatiyle beraber 6 top, 1000 adet eski ve 200 adet yeni yapı tüfenk buraya ulaştı. Bunların gelmiş olması halkda büyük sevinç yaratmıştır. Hattâ bunların gelişi halka 100 pare top atılarak müjdelenmiştir. Ben de, ömrüm oldukça hilâfe-penahîlerine duacıyım. Vereceğiniz her türlü emri yerine getirmek için hazırım. Büyük ihsanlarınız bütün Orta Asya İslâm âlemine yeni bir hayat vermiştir. Şimdi bütün müslümanlar yüzlerini sizlere çevirmiş bulunmaktadır. Herkes zat-ı âlilerine tebaiyyet arzusu ile doludur. Ümid ederim ki kısa bir zamanda bütün Orta Asya Darülhilâfe ile bağlantı kurarlar ve bu suretle dünya ve din işlerinin en yüksek ve en temiz vazifesi olan İslâm birliği ortaya çıkmış olur. Şu anda âciz bendeleri Devlet-i

---

[328] *İrâde, Dahiliye, nr. 49650; Ali Kâzım Efendi'nin lâyihası, Yıldız Esas Evrakı, Kısım 33, Evrak 1481, Zarf 73, Karton 91.*

[329] Ali Kâzım Efendi'nin lâyihası...

[330] Arîze, *İrâde, Dahiliye*, nr. 49054.

[331] Aynı vesika ve *İrâde, Hâriciye*, nr. 15817 ve 16526.

[332] *Boulger, The Life of Yakoob Beg, s. 220-24; Report of a Mission to Yarkand...*

aliyye'nin sancağını açmış, hutbeyi ve sikkeyi namınıza ortaya koymuş vaziyette size karşı vacip olan borcumu yerine getirmeye çalışıyorum. Askerin eğitilmesi ve yetiştirilmesi hususunda bütün gayreti sarfetmekteyim. İnşallah yakında büyük bir terakkî görülecektir..."[333].

Kendisini Halife'ye bağlı bir Emîr olarak ilân eden Yakub Han, İstanbul'dan gelen subayların da yardımıyla, büyük bir enerji ile ordusunu yetiştirmeğe koyulmuştur. Yakub Han'ın bu hummalı çalışması kısa zamanda neticelerini vermeye başlamıştır. Nitekim, Kâşgar ordusunun mükemmel eğitimini görmüş olan yabancı şahitler, durumu takdir ve hayranlıkla raporlarında zikretmişlerdir[334].

Diğer taraftan Yakub Han, ülkesinde siyâsî istikran da sağlamak için bâzı tedbirler almaya başlamış, bunu temin ümidiyle de İstanbul'a yeni bir mektup yazan Yakub Han, Emirliğin ölünceye kadar kendisinde kalmasını ve vefatından sonra da en büyük ve en reşid oğluna geçmesi için Padişâh'ın müsaadesini rica etmiştir[335]. Yakub Han'a verilen cevapta isteklerinin şu şartlar dahilinde kabûl edildiği bildirilmiştir:

1 - Kâşgar'da hutbe Halife adına kesintisiz olarak okunacak,

2 - Para Halife adına basılacak,

3 - Osmanlı sancağı, herhangi bir şekil değişikliği yapılmadan orada da dalgalandırılacak. Bunlara ilâveten Hilafet makamı tarafından Kâşgar hükümetinden lüzumsuz yere komşuları ile niza çıkarıp nüfus ve toprak kaybına yol açılmaması ve memleketin her cihetce barışa ve refaha kavuşması için gerekli bütün İktisadî ve kültürel tedbirlerin alınması istenmiştir. Bunun, memleket dahilinde birliği, ilerlemeyi, sulh ve sükûnu temin edeceği hatırlatılmıştır[336].

---

[333] Kâşgar Emîri Yakub Han hazretleri tarafından irsal olunan nâmenin suret-i tercümesi, *İrâde, Dahiliye,* nr. 49054. Bu mektubun farsça aslı Türk Tarih Kurumu kütüphanesindedir.

[334] Kuropatkin, *Kashgharia,* s. 214-220; M. Atıf, *Kâşgar Tarihi,* İstanbul, 1300, s. 399- 401.399-401.

[335] Arîza, *İrâde, Meclis-i Mahsus, nr. 2343.*

[336] Yakub Han'a yazılacak fermanın sureti, *İrâde, Meclis-i Mahsus,* nr. 2343, Lef. 1.

Bu tavsiyelerden de anlaşılacağı gibi, Osmanlı devleti, Türkistan Hanlıkları ile münasebetlerinden edindiği tecrübeler ışığında Kâşgar Emîri'ne karşı üstlendiği sorumluluklarda daha dikkatli davranmaya çalışmıştır.

Ne var ki, ülkesinde istikrarı ve terakkiyi büyük ölçüde sağlamaya muvaffak olan Yakub Han, aynı başarıya dış siyasetinde temin edememiştir. Nitekim, Türkiye, İngiltere ve hattâ Rusya ile normal münasebetler kurup geliştirmesine rağmen, aynı şeyi Çin ile bir türlü yapamamıştır. Bunun sebebi, Çin'in Doğu Türkistan üzerinde hâkimiyet iddia etmesi idi.

Çin hükümeti, Kâşgar'ı kontrol etmek maksadiyle 1866'da kuzey Çin'deki eski vazife bölgesinde vuku bulan bir isyanı zamanında bastıramadığı için ağır şekilde suçladığı, hakikatte Çin'in en muktedir kumandanlarından biri olan General Tso Tsung-tang'ı ülkenin kuzeybatı askerî vâliliğine tâyin etti. General Tso, emrindeki 89.000 kişilik ordusuyla 1869 baharında Şansi ve 1873 sonbaharında da Kansu bölgelerinde Çin hâkimiyetini tekrar kurmuştu[337]. Fakat, Çin'den yiyecek gelmeyince, Tso, ileri harekâtını durdurarak ordusunun yansını, işgal ettiği bölgelerde üretime sokmak mecburiyetinde kalmıştır. Aldığı bu tedbirler de ordusunun yiyecek ihtiyacını karşılamayınca, General Tso, Yakub Han'a karşı yürümek cesaretini gösteremedi. Fakat, tam bu sıralarda ili vâdisindeki sınır anlaşmazlığını halletmek için gelen bir Rus heyeti, Tso'nun imdadına yetişti. Batı'da Osmanlı devletine karşı bir harbe hazırlanan Rusya, Yakub Han'dan herhangi bir tehlike gelmemesi için General Tso'nun Kâşgar üzerine yürümesini kolaylaştırmak maksadiyle Albay Sosnovskiy başkanlığında bir heyeti göndermişti. Güç durumda olan Tso, Rus heyetini iyi bir şekilde ağırlayarak İli vâdisinde Ruslar lehine fedakârlık yapmış ve buna karşılık da Türkistan'daki Rus umumî Vâliliğinden ordusunun ihtiyaçlarını karşılayan malzeme ve yiyecek almaya muvaffak olmuştur (Haziran 1875). Bu olaydan birkaç ay sonra General Tso, hükümetinin Pekin'deki İngiliz bankalarından sağladığı kredi ile diğer ihtiyaçlarını gidermiş ve Kâşgar üze-

---

[337] W. L. Bales, *Tso Tsung-tang*, Shanghai, 1937, s. 325; Wen-djang Chu, *The Moslem Rebellion in Northwest China 1862-1878*, Paris, 1966, s. 136-148.

rine yürümek için hazır hâle gelmiştir[338]. Bütün bu olaylar olurken Rus, İngiliz ve Çin başkentlerinde Doğu Türkistan'ın geleceği ile ilgili büyük bir diplomatik faaliyet başlamış bulunuyordu.

Başlangıçtan beri Yakub Han'a karşı gayet dostane bir siyaset tâkip etmiş olan İngiliz hükümeti, yaklaşan Çin işgali karşısında Kâşgar için fikir ayrılığına düşmüştü. Hindistan'daki İngiliz Valiliği, Yakub Han'ı daha fazla desteklemeğe lüzum olmadığını zira o cihetten kendilerine bir tehlikenin gelemiyeceğini savunurken, İngiliz Hâriciye Vekâleti ve Yakub Han'ı ziyaret etmiş olan Farsyth, İngiltere'nin Pekin büyükelçisi Wade, Doğu, Türkistan'ın desteklenmesi ve istiklâlinin korunması tezini savunuyorlardı[339].

Bu tehlike karşısında Yakub Han, Osmanlı elçilik heyeti başkanı Murad Efendi'nin yanına Seyyid Yakub Han Töre'yi vererek, hem İstanbul'dan yeni silâh ve askerî uzman talebinde bulunmak, hem de Osmanlı devleti vasıtasiyle dış destek sağlamak için İstanbul'a gönderdi. İstanbul'a gelişinde Kâşgar elçisine yapılan tavsiye İngiltere'nin desteğini sağlamak ve Rusya ile de iyi münasebetler kurulması şeklinde idi[340]. Bunun üzerine Seyyid Yakub Efendi, ülkesinin istiklâlini muhafaza etmesini temin edecek müttefikler bulmak ümidiyle Istanbul-Petersburg ve Londra arasında mekik dokurcasına koşturmaya başladı. Petersburg'da Osmanlı sefirinin de yardımı ile ülkesinin dostane niyetlerini Çar hükümetine anlatan Seyyid Yakub, oradan Londra'ya geçerek İngilizlerin desteğini sağlamaya çalıştı. Londra'ya varışında gayet iyi karşılanan Kâşgar elçisi, bilhassa Yakub Han'ı sefir olarak iki defa ziyaret etmiş olan Forsyth'ın ve o sıralar ülkesinde olan İngiltere'nin Çin sefiri Wade'in desteğini görmüştür. Fakat, Hindistan ve Uzak Doğu işleriyle görevli Vekilin (Ministry of India) şiddetli muhalefeti yüzünden, İngiliz hâriciyesi de fikir değiştirince, Forsyth ile Wade'in, Kâşgar'ı desteklemeleri tesirli olamamıştır. Bunun üzerine Forsyth ile Wade, Hâriciye Vekili Lord

---

[338] Fraser to Derby, Peking, nr. 180, October 8, 1876 ve November 16, "Telgram" and nr. 211, November 16, 1877, *F.O. 17/825*, Londra.

[339] India Offce to Foreign Office, April 10, 1877, *F.O. 17/825.*

[340] Makam-ı nezaret-i celile-i hâriciye'ye 29 Eylül 1876 tarihli Petersburg sefaret-i se- niyyesinden varid olan tahriratın tercümesidir. *Hâriciye Arşivi, Siyasî Dosyalar (Ecnebi Defter- Rusya) II.*

Derby'i ikna ederek, kendilerinin Kâşgar ile Çin arasında arabulucu olarak hareket etmelerini sağlamışlardır. Bu iki İngiliz diplomatının gayretleri ile Seyyid Yakub Efendi, Çin'in Londra Sefiri Kuo ile birkaç defa görüşmüş ise de, Çin elçisine hükümetinin tâviz vermemesi hususundaki direktif yüzünden bir netice elde edememiştir[341]. Wade'in Pekin'e dönmesinden sonra İngilizler, Çin başkentinde Kâşgar ile Çin arasında bir sulh teminine çalışmışlar ise de, Çin başbakanı "sulh görüşmeleri ancak General Tso vasıtasiyle olabilir" diyerek bu teşebbüsü de neticesiz bırakmıştır[342].

Bu arada son hazırlıklarını tamamlayan General Tso, 1876 sonbaharında ileri harekâta başlayarak, 5 Ekim'de Urumçi'yi ve 6 Kasım'da da Manas'ı almış ve Doğu Türkistan sınırlarına dayanmıştı. Hızla ilerleyen Tso'nun işgal kuvvetlerini durdurmak maksadiyle Yakub Han, sınır bölgesindeki stratejik önemi büyük olan Turfan, Tahtasun ve Divancı kalelerine yeni kuvvetler sevketmiştir. Kumandanlarından Hakîm Han Töre'yi Turfan'a ve kendi küçük oğlu Hak-Kulu Bey'i de Tahtasun'a tâyin ederek, kendisi ana kuvvetlerin başında Korala'ya ilerledi[343]. 1876-1877 kışı kaçınılmaz hâle gelen bu harbi bir müddet erteledi ise de, savaş 1877 bahannda Tso'nun ânî hareketlerle 18. Nisan'da Divancı'yı ve 16. Mayıs'da da Turgan'ı işgaliyle fiilen başladı[344]. Güvendiği kumandanı Hakîm Han Töre ile oğlunun Çin kuvvetleri karşısında tutunamamaları Yakub Han'ı son derece üzmüştür. İnatçı müstevliye karşı esas kuvvetlerin başında ilerlemeye hazırlanırken ânîden rahatsızlanan Yakub Han, birkaç saat sonra beklenmedik bir şekilde vefat etmiştir. Yakub Han'ın bu ânî ölümü, Kâşgar'ın müstakil kalma şansını da yok etmiştir.

---

[341] Wade to Derby, Londra, May 24, 26, 1877; VVade to Derby, July 12, 1877; Derby to Kuo, July 23, 1877; Wade to Derby, July 25, 1877, *F. 0. 17/825,* Londra.

[342] Foreign Office to Fraser, Londra, nr. 9, August 3, 1877; Fraser to Derby, Septem- ber 23, 1877, *F.O. 17/825,* Londra.

[343] Kuropatkin, *Kashgharia,* s. 246.

[344] Kuropatkin, s. 247; Foreign Office to Fraser, June 10 ve Fraser to Foreign Office, telegram, nr. 132, June28, 1877, *F.O. 17/863,* Londra.

Yakub Han'ın Doğu Türkistan'da bizzat büyük kahramanlığı ve enerjisi ile kurduğu, Türk ve İngiliz yardımlariyle geliştirdiği Kâşgar devleti, onun ölümü ile tam bir keşmekeş içine düşmüştür. Hak-Kulu, Hakîm Han Töre'yi Korala vâlisi tâyin ettikten sonra babasının nâşmı Kâşgâr'a götürürken kardeşi Beg-Kulu tarafından Aksu yakınlarında pusuya düşürülerek öldürülmüştür. Beg-Kulu kendisini Kâşgar hâkimi ilân etmesine rağmen, Hoten vâlisi Niyaz Beg'in istiklâlini ilân etmesine mâni olamamıştır. Böylece, Kâşgar'da dramatik bir iç harb başlamış oluyordu. Beg-Kulu, büyük mücadeleler ve kayıplardan sonra, önce kardeşinin öldürülmesinden dolayı kendisine karşı isyan eden Hakîm Han Töre'yi ve sonra da Niyaz Beg'i mağlûp edip memleketi parçalanmaktan kurtardı ise de, General Tso'nun ordularına karşı koyacak bir kuvveti de kalmadı[345].

Beg-Kulu, iç harbi bitirir bitirmez Hindistan İngiliz Vâliliğinden âcilen maddî-manevî yardım ve Çinlilerle sulh yapabilmesi için arabuluculuk yapmaları ricasında bulundu ise de hiç kimseden bir cevap alamadı[346]. Bu ise, Beg-Kulu'yu büyük bir ümitsizliğe düşürdü.

Çin kuvvetleri ilerledikçe ümitsizliği artan Beg-Kulu, nihayet Kâşgar'ı müdafaa eden kuvvetlerinin de dağılması üzerine, çaresizlik içinde memleketini terk ederek Ruslara sığınmak mecburiyetinde kaldı. Karşılarında rakip kalmayan Çin kuvvetleri ise, 16 Aralık 1877'de Kâşgar'ı kolayca zaptetti. 16 Mart 1878'de "Pekin Gazete"si bütün Doğu Türkistan'ın işgal edilerek Çin hâkimiyetine sokulduğunu resmen açıkladı[347].

Doğu Türkistan Türklerinin, Yakub Han önderliğinde binbir güçlüklerle kurdukları Kâşgar devleti'nin, Yakub Han'ın âni ölümünden sonra ortaya çıkan manâsız bir iç harb sonunda parçalanması ve müdafaa edilmeksizin Çin kontrolüne geçmesi herkesi olduğu gibi Çinlileri dahi şaşırtmış idi. Bilâhire İstanbul'a gelen Yakub Han'ın emektar elçisi Seyyid Yakub Han Töre, bir takrir ile Sultan

---

[345] Kuropatkin, s. 250-52; Ali Kâzım Efendi'nin lâyihası, *Yıldız Esas Evrakı, Kısım 33, Evrak 7487, Zarf 73, Karton 91.*

[346] Kuropatkin, s. 253.

[347] Fraserto Derby, Peking, nr. 50, March 16, 1878, *F.O. 17/826*, Londra.

Abdülhamid'e müracaat ederek, Kâşgar devleti'nin Osmanlı idâresine tâbi bir ülke olduğunu ve Çin istilâsının protesto edilmesini veya Çin hükümetine başvurarak Çin kuvvetlerinin geri çekilmesi için tavassutlarını rica etmiştir[348]. Fakat "93" harbinde Ruslara yenilen Osmanlı Devleti perişan bir durumda olduğu için Kâşgar elçisinin ricalarına müspet bir cevap verilmemiştir.

Bu arada ümit etmedikleri bir şekilde Doğu Türkistan'a hâkim olan Çinliler intikam hissiyle hareket ederek memlekette tam bir askeri istibdat idâresi kurdular. Çin katliamına görgü şahidi olmak bahtsızlığına uğrayan Osmanlı subaylarından Ali Kâzım ve Mehmed Yusuf Efendiler ile Yakub Han'ın sekreteri Mirza Molla İsa Mirza-Başı'nın ifâdelerine göre, 60.000 kişilik kâşgar ordusu tamamen tasfiye edildiği gibi, halkı sindirmek için de toplu idamlara gidilmiştir[349]. Böylece, bir zamanlar Osmanlı himayesine girmiş olan Kâşgar Devleti, bundan böyle tamamiyle Çin kontrolüne geçmiş oluyordu. Bu olaydan sonra da, Osmanlı Devleti'nin Kâşgar ile münasebetleri sona ermiştir.

B - Osmanlı Devleti ve Afganistan

Osmanlı Devletinin, her ne kadar Çin istilâsından sonra Kâşgar ile irtibatı kesilmiş ise de, bir müddet daha Orta Asya İslâm ülkeleriyle münasebetleri devam etmiştir. 1854-56 Kırım Harbi ile bilhassa Balkanlarda yayılma hızı kesilmiş olan Rusya, kısa zamanda kendini toparlayarak, daha önce izah edilmiş olan, Türkistan Hanlıklarını bir bir istilâya başlamıştı. Rusya'nın giriştiği bu yayılma harekâtının plânlayıcılarından biri olan General İgnatiyev, 1865'de sefir olarak İstanbul'a tâyin edilmişti. Bir taraftan Rus orduları Türkistan Hanlıklarını işgale devam ederken, diğer taraftan İgnatiyev bütün gücü ve cür'eti ile İstanbul'da Osmanlı Devleti aleyhinde Balkanlarda başlatılan Pan-Slavist hareketin sürükleyicisi ve kışkırtıcısı hâline

---

[348] Kâşgar'a dair Seyyid Yakub Efendi'nin 1297 tarihli arîzesi, *Yıldız Esas Evrakı, Kısım 33, Evrak 1638, Zarf 74, Karton 91.*

[349] Ali Kâzım Efendi'nin lâyihası, *Yıldız Esas Evrakı, Kısım 33, Evrak 1481, Zarf 73, Karton 91;* Sir L. Mallet to Lord Tenterden, India Office, January 25, 1879, enclosure in nr. 15 of 1879. Statement made by Mahommed Yusuf Effendi, late in the service of the Ameer ofKashghar, *F.O. 17)863,* Londra.

gelmişti. İgnatiyev'in plânlı kışkırtmaları ile Balkanlar, âdeta Osmanlı Devleti aleyhine patlamaya hazır bir dinamit haline gelmişti[350].

Osmanlı Devleti, bütün iyi niyetli siyasetine rağmen, Pan-Slavist hareketin kışkırtıcısı Rusya'nın, sonunda bir bahane yaratarak harb ilân edeceğini görüyordu. Osmanlı Devleti, Pan-Slavist hareketin kışkırtıcı ve hâmisi kesilen Rusya'ya karşı pek âlâ Pan-İslâmist bir hareketle mukabele edebilirdi. Nitekim, Osmanlı Devleti, bu karşı tedbiri ciddî olarak düşünmeye başladı[351]. Bunun için de en müsait zemin Orta Asya İslâm ülkeleri idi. Fakat, o cihetten başlatılacak böyle bir harekâtta önemli rol oynayacak olan Kâşgar Emîri Yakub Han'ın ânî ölümü, Osmanlı Devleti için büyük talihsizlik olmuştur. Buna rağmen Osmanlı Devleti, Türkistan cihetinden Rusya'ya karşı bir harekâtın başlaması için teşebbüse geçmiştir. Bu maksatla, sâbık İstanbul kadılarından Ahmed Hulûsi Efendi'yi fevkalâde elçi olarak 1877 Ağustos sonlarında Afganistan'a gönderdi. İngilizlerin Türk hükümetine ricası üzerine Ahmet Hulûsi Efendi, aslî vazifesinin yanısıra, bozulan Afgan-İngiliz münasebetlerinin yeniden düzeltilmesi için Afgan Emîrini iknâya çalışacaktı. Hindistan üzerinden seyahat ederek Eylül ortalarında Kâbil'e varan Ahmed Hulûsi Efendi, İslâmın başı Halife'nin fevkalâde elçisi olarak Emîr Şîr Ali Han tarafından büyük bir hürmetle kabûl edildi. Mûtad kabûl merâsiminden ve Padişâh'ın nâmesini takdim ettikten sonra Ahmed Hulûsi Efendi, sefaretinin gayesini Şîr Ali'ye şöyle anlattı:

> "Dîn-i mübînin ve İslâmın en büyük düşmanı olan Rusyalıların Orta Asya'da şimdiye kadar yapmış oldukları istîla hareketleri ve Türkistan taraflarında ehl-i îmâna karşı gösterdikleri gaddarca davranışların esas maksadı oralarda bulunan İslâm hükûmelerinin kâffesini mahvetmektir. Rusyalının birkaç İslâm hükümetini mahvettikten sonra işi Afganistan'a kadar ilerletmiş olduğundan Pâdişâhımız efendimizin, Halife olmak sıfatiyle

---

[350] İgnatiyev'in faaliyetleri hakkında daha fazla bilgi için bk., A. Onou, "The Memoirs of Count N. Ignatyev", *Slavonic Revievv,* nr. 10 (1931-32), 387-407, 627-640 *ve* nr. 11 (1932- 33), 108-125.

[351] *İrâde, Hâriciye* nr. 16642, Le. 1 ve 2.

bütün müslümanların sığınağı ve başı olarak en son emelinin Asya'daki müslüman kütleleri arasında bir yardımlaşma ve birlik kurmaktır ve benim vazifem de esâsen bu hayırlı işi yürütmekten ibarettir. Afganistan'ın coğrafî mevkii itibariyle tabiî rakîbi İran devleti olmakla beraber Türkistan'daki İslâm kavimlerini istîlâ pençesine alarak ilerleyen Rusya'dan daha çok sakınmak ve perîşan olan hükümetlerin esef verici hâllerinden ders almak icab edeceği ve buna göre İslâmlar arasında bağlantı ve birlik kurmakla birlikte Afganistan'ın, Osmanlı Devletinin dost ve müttefiki bulunan İngiltere Devleti ile eskiden olduğu gibi dostça münasebetlerde bulunmasının iyi olacağı ve Rusya'nın Osmanlı Devleti ile hâlen harbde bulunduğu şu sırada bu taraflarda kuvveti az olduğundan bu, fırsat bilinerek hemen Buhâra ve Hîve'nin kurtarılması yollarına girilmesinin münâsip düşeceği ve buna Buhâra halkı ile Türkmen kabilelerinin de yardımda bulunacağı imkân dahilindedir..."[352].

Ahmet Hulûsi, Şîr Ali'nin verdiği cevabı raporunda şöyle nakleder:

"Küçük bir hükümdar olmasına rağmen İslâmın Halife'si tarafından kendisine böyle hâlis bir niyetle sefir gönderilmesinden dolayı son derecede müteşekkir olduğunu bildiren Emîr, Afganistan ahâlisinin hemen hepsinin Sünnî müslüman bulunduğu cihetle Osmanlı devletinin duacısı olduğunu söylemiş ve kendi hükümetinin dahi Devlet-i aliyye'nin bir parçası bulunduğunu hatırlattıktan sonra, Rusyalıların gaddarca düşünceleri malûm ve tahkik edilmiş olmakla beraber, İngiltere devletinin hileleri dahi sayılamıyacak kadar çok olduğunu ve daima sûret-i haktan görünüp bizi mahvetmek derecesine kadar gittiğini ve esas maksadının Kâbil'i almak olduğunu ifade ile, Rusya'nın dahi asıl gözünün Hindista'da olduğunu ve yolu üzerindeki müslüman ülkeleri bu sebepten zapt ve istîlâ ettiğini, nihayet kendisinin 4-5 seneden beri uykuyu dahi terk ederek gece gündüz asker topladığını ve İran'ın dahi kendisine karşı olması cihetiyle Afganistan'ın şimdi üç kuvvetli düşman arasında kaldığını ve fakat bunlardan en ziyâde zararlı olanın İngiltere oldu-

[352] Ahmed Hulûsi Efendi'nin fevkalâde elçi olarak Afganistan'ı ziyâreti kâ'imesi (raporu), *İrade, Hâriciye,* nr. 16873, Lef. 1.

ğunu, bu sırada Rusya ile savaşa girmenin güçlüğünü uzun uzun anlattı... Son olarak Emîr, kendisinin şahsen Osmanlı devletine hizmet etmeye hazır bulunduğunu, ancak, Osmanlı devleti'nin de müttefiki İngiltere'yi ülkesinin topraklarından çekilmeye razı etmesi gerektiğini bildirdi"[353].

Afgan Emîrinin bu cevaplarından da anlaşılacağı üzere, Ahmed Hulûsi Efendi'nin Kâbil'i ziyâreti yalnız Osmanlı hükümetinin değil, aynı zamanda İngilizlerin de ümid ettikleri neticeyi vermemiştir.

IV - Osmanlı Devleti, Türkmenistan ve Azerbaycan

A - Osmanlı Devleti ve Türkmenler

XI. asrın ortalarında Selçuk ailesi önderliğinde Oğuzların Batı'ya kaymalarından sonra geride bıraktığı boylardan ibaret olan Türkmenler, Hazar'ın kuzeydoğusunda Mangışlak, Mâverâünnehir ve Horasan'da varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Mâverâünnehir ve Horasan bölgelerinde kalan Türkmenler, diğer Türk grublan (Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar ve Karakalpaklar) ile birlikte önce Moğol ve sonra da Timurlular hâkimiyetinde yaşantılarını devam ettirirlerken Mangışlak bölgesindeki Türkmenler, o havalinin askeri istilâ yolları üzerinde olmamasından istifade ederek, XVII. asrın ortalarına kadar daha rahat ve müstakil bir hayat yaşamışlardır. Fakat 1639 ve 1700 yıllarında, bilhassa Kazak Türklerine indirdikleri darbe ile Orta Asya'nın Rus istilâsına açılmasına sebep olan Moğol asıllı Kalmukların hücumlarına uğramışlardır. Mangışlak bölgesinde yaşayan o devir Türkmen boylarının en büyüğü ve en kuvvetlisi olan ve Salur boyundan gelen Teke Türkmenleri[354], bir zamanlar Tuğrul ve Çağrı kardeşlerin rakiplerinden korunmak için emin bir sığmak olarak seçip kullandıkları Kopet-Dağı bölgesine çekildiler. Orada Yamud, İmrali ve diğer Türkmen boyları ile birlikte yaşayarak daha da kuvvetlendiler. Bu Türkmen boyları bir müddet, Türkmen-Özbek koalisyonunun ayakta tuttuğu Hîve Hanlığına vergi ile bağlandıktan sonra, İran'da hâkimiyeti eline geçirmiş

---

[353] Ahmed Hulûsi Efendi'nin raporu..., *İrade, Hâriciye,* nr. 16873, Lef. 1.

[354] Ebul-Gazi Bahadır Han, *Şeere-i Ter akime,* Ed. by. A.N. Kononov, Moskova Lenig- rad, 1958, s. 72.

olan Afşar Türkmen beylerinden Nâdir Kulu Han (Nâdir Şah)'ın Orta Asya Hanlıklarını geçici olarak işgal ettiği devrelerde de onun hâkimiyetini kabûl etmişlerdir[355].

Nâdir Şah'dan sonra bir müddet İranlılar ile Hîvelilerin baskı ve hücumlarına maruz kalan Türkmenler, 1835'den itibaren Merv bölgesine doğru yayılmaya başladılar[356]. Oraz Han'ın önderliğinde Heri-Rûd (Tecend Derya) kenarında Tecend Kalesini -veya Oraz Kalesini- inşa ederek tam bir genişleme siyasetine başladılar. Fakat bu hareketleri esnasında 1845'de İranlıların ve bir müddet sonra da Hîvelilerin ânî hücumlarına marûz kaldılar[357]. Bir anda iki düşman arasında kalan Türkmenler, 1855'de bizzat Hîve hükümdarı Muhammed Emin Han'ın kumandasındaki kuvvetli bir Hîve ordusunun hücumuna uğradılar. Fakat Türkmenler, hem Hîve ordusunu yenmeyi, hem de Muhammed Emin Han'ı öldürmeyi başarmışlardır. Bir müddet sonra Muhammed Emin'in halefi Abdullah Han yeni bir Hîve ordusu ile Türkmenler üzerine hücum etmiş ise de, Türkmenler bu orduyu da mağlup etmeye muvaffak olmuşlardır[358]. Bu zaferlerden sonra Hîve Hanlığının hâkimiyetinden kurtulan Türkmenler müstakil bir hayat yaşamaya başlamışlardır.

Ne var ki, Türkmenistan üzerinde hak iddia eden İranlıların yeni bir hücumları Türkmenleri oldukça müşkül duruma düşürmüştür. 1856'da Cafer Kuli Han kumandasında kuvvetli bir İran ordusunun saldırısına uğrayan Türkmenler ağır telefat vermişlerdir, İranlılar binlerce Türkmeni öldürtükten sonra onların çocuk ve kadınlarını esir olarak götürmüşlerdir. Bu durumu gören Osmanlı Devleti'nin Tahran sefiri Esseyid Haydar Efendi, İran hükümetini protesto ederek Türkmen esirlerin serbest bırakılmasını sağlamıştır[359]. Fakat Türkmenler, yedikleri ağır darbenin tesirinden kurtulmaya çalışırlarken, kazandıkları zaferlerden mağrurluğa kapılan İranlıların

---

[355] H.H. Howorth, *History of the Mongols,* London, 1880, 2/1, s. 913-914; V.V. Bart- hold, *Four Studies on the History of Central Asia,* Leiden, 1962,1li, s. 163.

[356] N. Petrusevitch, *The Türkmens,* İngiltere. F.O. 65/1132, s. 11.

[357] *G.C. Napier, Collection of Joumals and reports, Reeeived from Capt. G.C. Napier, on Special Duty in Persia,* London, 1876, s. 159.

[358] Napier, a.g.e., s. 159; C.E. Stewart, *The Turkmans,* F.0.65/n3i,s. 48.

[359] *Başbakanlık Arşivi,* İrade, Hâriciye, No. 6728, Lef. 2.

yeni bir hücumuna mâruz kalmışlardır[360]. 1860'da Hamza Mirza kumandasında 33 topla mücehhez 30.000 kişilik bir İran ordusu Türkmen topraklarında ilerlemeye başladı. İranlıların maksadı Türkmenlere öldürücü bir darbe vurup onları hâkimiyetleri altına almaktı. Bu tehlikeden kurtulmak isteyen Türkmenler, sulh için her türlü isteği kabûl etmeye hazır olduklarını bildirmelerine rağmen, zaferden gayet emin olan mağrur İran kumandanı Hamza Mirza, bütün teklifleri reddetti. Bu sırada Türkmenleri idare eden tecrübeli liderleri Kuşid Han, diğer Türkmen boylarından yardım isteyerek zaman kazanmak için Kara-Kum çölüne çekildi. Bütün kuvvetlerini bir araya getirdikten ve ikmal yollarını kestikten sonra İran ordusuna hücum eden Kuşid Han, düşmanını büyük bir mağlubiyete uğratmıştır. Yarısı yok olan İran ordusu bütün topları ve mühimmatı ile Türkmenlere esir düşmüştür[361]. Böylece Türkmenler, 1855'de Hîvelilere ve 1860'da da İranlılara karşı kazandıktan bu kat'î zaferlerden sonra istiklâllerine tam manâsıyla kavuşmuş oldular. Bundan sonra Kuşid Han, istiklâlini ilân ettiği halkının refahı için çalışmalara başladı. Kurduğu barajlar ve açtırdığı kanallarla Türkmen topraklarını mümbit bir hâle getirdi[362].

1860'daki büyük mağlubiyetlerinden sonra İranlılar bir müddet Türkmenlere hücum etme cesaretini gösterememişler ise de, bilâhire Horasan'ın kuzeyindeki ve Hazar Denizi kıyılarındaki Türkmenleri tekrar rahatsız etmeye başlamışlar ve bilhassa stratejik önemi büyük olan Kara-Kale'ye birkaç defa hücum etmişlerdir[363]. Bir başarı elde edememelerine rağmen İranlılar inatla Türkmen topraklarına bu havaliden bilhassa Rusların Türkistan Hanlıklarına doğru istilâlarını hızlandırdıkları devirlerde de devam ettirerek Türkmenlere oldukça büyük zayiat verdirmişlerdir.

---

[360] *Başbakanlık Arşivi*, İrade, Hâriciye, No. 8305.

[361] *Başbakanlık Arşivi*, irade Hariciye, 10048 ve 9982;

[362] Alikhanov-Avarsky, a.g.e., s. 87; N. 1. Grodekov, *Voina v Türkmenis* Petersburg I. 41-42.

[363] Napier, a.g.e., s. 240; Grodekov, a.g.e., I, 30; R.E. Wırden, *A History of Persia*, London, 1866, 205 vd.

Rus istilâsına karşı Türkmen mukavemeti

Türkmenler ile Ruslar arasıdaki ilk münasebet, XIX. asrın ilk yansında, daha önce Kazan, Astrahan, Başkurdlar ülkesi ile Kazakistan'ı kontrollerine almış olan Rusların, İranlılara karşı kazandıkları başarılar sonunda Hazar denizindeki Aşurada'da bir üs kurmalarından sonra başlamıştır[364]. Kırım Harbi'nin patlak vermesi ile bu havalideki Rus faaliyetleri geçici olarak durmuş ise de, 1859'da Hazar'ın doğu sahillerindeki Balkan Körfezinde bir kale kurmalarından sonra Ruslar, Türkmenlere karşı askerî seferlere başlamışlar ve pek çok Türkmen yerleşme merkezini tahrip etmişlerdir[365]. Esas Türkmen kuvvetleri doğuda Hîve ve İran hücumlarını önlemeye çalıştıkları için bu Rus tecavüzüne karşı gerekli mukavemet gösterilememiştir. Bir müddet sonra Ruslar da, Hokand ve Buhâra'yı işgal etmek istedikleri için, Türkmenlere karşı düşmanca hareketlerine ara vermek durumunda kalmışlardır[366]. Fakat Ruslar, 1869 sonbaharında, Hokand ve Buhâra'yı işgal eder etmez, Türkmenlere karşı Hazar kıyısında Kızıl-Su (Krasnovodsk)'da Kafkaslardan getirdikleri kuvvetlerle ansızın hücuma geçmişlerdir[367]. Kopet-Dağı stratejik mevkiine doğru uzanan yol üzerindeki Taş Avrat ile Molla Kara kaleleri Rus kuvvetleri tarafından ele geçirilmiştir. Batı Türkistan'ı idare etmekte olan Nur Verdi Han ile Tıkma Serdar kumandasındaki bir kısım Türkmen kuvvetleri Ruslar buralardan atmak için yaptıkları hücumlarda, Rusların teknik ve ateş gücü üstünlüğünden dolayı, bir netice alamadılar[368]. Rusları, getirdikleri yeni takviye kuvvetleri ile Hazar'ın bütün doğu kıyılarını birer birer zapt edip Türkmenlere ait ne varsa yağma etmişlerdir (1871). Ertesi sene, 1872'de Albay Markozov kumandasındaki Rus kuvvetleri Hazar kıyılarından Hîve'ye doğru giden yol üzerindeki bütün Türkmen kale ve köylerini

---

[364] I.A. Zinovev, *Rossiia, Anglıa i Perstia,* Petersburg, 1912, s. 42; A'llyasoc, *Prisoedineie* Türkmenii K Rossii, Aşkabad, 1960, s. 19-24.

[365] İl'yasov, a.g.e., s. 19-24; R. Michell, *The Russians in Akhal,* India Office, F.O./65/ 1150, s. 3.

[366] Napier, a.g.e., s. 341-343; tl'yasov, a.g.e., s. 29-31

[367] Grodekov, a.g.e., s. 96; Michell, a.g.e., s. 12; H.C. Ravvlinson, *England and Russia in the East,* London, 1885, s. 314.

[368] Grodekov, a.g.e., s. 98; Michell, a.g.e., s. 13; H. Stumm, *Russia in Central Asia,* İngiltere. London, 1885, s. 98.

yakıp yıkarak 1873 ilkbaharında yapacakları Hîve seferi için bütün hazırlıklarını tamamladılar[369].

Rusların, Türkistan'da hızla ilerleyerek Hokand ve Buhâra Hanlıklarını istîlâ etmeleri ve Hazar'ın doğu kıyılarını da alarak Hîve üzerine yürümek için hazır hale gelmeleri Türkmenleri ve Hîvelileri büyük bir telâşa sevk etmiştir. Bilhassa Buhâra'nm Rus işgaline düşmemesi için Türkmenler büyük gayret sadetmişler ve hattâ Buhâra'ya yardımcı göndermek istemişler ise de, bir netice alamamışlardır. İleride Türkmenleri Ruslara karşı yönetecek olan Nur Verdi Han, tehlikenin büyüklüğünü idrak ederek Hîve'ye gitmiş ve Han Seyyid Muhammed Rahim ile görüşerek Rus ilerleyişine karşı birlikte hareketi kararlaştırmışlardır[370]. Ne var ki, Hîve Hanının Rus ilerleyişini durdurmak için yaptığı bütün sulh teşebbüsleri neticesiz kalmış ve 1873 baharında Hîve, Rus kuvvetleri tarafından istilâ edilmiştir[371].

Hîve'nin Rus işgaline uğramasından sonra, "biz Rusların memleketine hiçbir zaman saldırmadık, onlar bizim memleketimize niçin saldırıyor" diye bu işgalin sebebini öğrenmek isteyen ve esasında Hîve Hanlığını ayakta tutan yegâne kuvvet olan Yamud Türkmenlerinin Ruslar tarafından barbarca katledilmeleri, Türkmenler üzerinde tam bir şok tesiri yaptı[372]. Bu olaydan sonra Türkmenler, sıranın artık kendilerine geldiğini anlamaya başlamışlardı. Nitekim, ertesi sene yani 1874'de Ruslar, Kafkas askerî vâliliğine bağlı olarak Trans-Caspian Region (Hazar ötesi Bölgesi) vâliliğini kurduklarını ilân ederek Türkmenistan'ı işgal etmek niyetinde olduklarını alenen göstermişlerdir[373].

---

[369] Stumm, a.g.e., s. 96; M. A. Terentev, *Istoriia Zavoevaniia Srednei Azii,* Petersburg, 1906, II, s. 77; N.I. Grodekov, *Khivinskü Pokhod 1873goda,* Petersburg, 1888, s. 10.

[370] Grodekov, *Voino v Turkmenii,* I, 105.

[371] H. Stumm, *Russia 's Advance Enstward,* İngiltere., London, 1874, s. 13-14; Grodekov, *Khivinskii Pokhod 1873 goda,* s. 8-9; J. A. Mac Gahan, *Campaigning on the Oxus,* London, 1874, s. 218-225.

[372] E. Schuyler, *Türkistan,* London, 1876, II, s. 359-362.

[373] Michell, a.g.e., s. 21; Thomson to Derby, No. 20, Tehran, 28 May 1874, *Parlamen- tary Paprn* 1878, LXXX, British Museum.

Hazar ötesi Vâliliğine getirilen General Lomakin'in tâkip ettiği kurnaz politika sonunda bâzı Türkmen Beylerini Rus hâkimiyetini kabûl etmeye ikna etmesi üzerine, Kuşid Han ile Nur Verdi Han başta olmak üzere Türkmen liderleri âcil tedbirler almağa mecbur kalmışlardır. Alınan tedbirlerin başında Türkmen boylarının Ruslarla her türlü temaslarının men edilmesi geliyordu[374]. Türkmen liderlerinin bu karan üzerine Lomakin, tekrar ilerlemeğe başlamış ve büyük bir mukavemet görmeyince de, Kafkaslardaki ordu kumandanı Çar'ın kardeşi Prens Michael'e müracaat ederek Türkmen meselesini tam olarak halletmek için izin istemiştir. Fakat, Çar'ın kardeşi yaklaşmakta olan 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'ni düşünerek bu isteği şimdilik yerine getirmemiştir [375] Buna rağmen General Lomakin, emrindeki kuvvetlerle Göktepe'ye giden yol üzerindeki Kızıl Avrat kalesine kadar ilerlemiş ise de, Türkmenlerin buraları boşaltıp Geri çekilmeleri üzerine bir netice alamadan geri dönmüştür. Osmanlı-Rus Harbi'nin patlak vermesi üzerine Ruslar, Türkmenistan'daki kuvvetlerinin büyük bir kısmını Kafkaslara çekmek mecburiyetinde kalmışlar ve bu vesileyle de Türkmenler ile Ruslar arasında geçici bir sulh devri başlamıştır.

Bu arada, Rusların geri geleceğini iyi bilen Kuşid Han ile Nur Verdi Han, bir taraftan Afganistan'a elçiler yollayıp yardım sağlamaya çalışırlarken, diğer taraftan da Ruslara karşı memleketlerini müdafaa etmek için gerekli hazırlıkları yapmaya ve aynı zamanda İstanbul'daki kandaşlarının Moskoflarla harblerinin neticesini merak ve heyecanla beklemeye başlamışlardır[376]. 1877-78 Harbi'nin Türkiye aleyhine sonuçlanması Türkmenlerin morallerini oldukça bozmuş ve hattâ bâzı beyler, "Beyaz Çar'ın ordularına İslâmbol'daki karındaşlarımız top ve tüfenkleri varken mukavemet edemedikten sonra biz nasıl karşı koyarız" diye ümitsizliklerini ifade edip, Ruslarla iyi

---

[374] Grodekov, *Voinav Turkmenii*, s. 120:

[375] Grodekov, *Voina v Turkmenii*, s. 123.

[376] A.N. Kuropatkin, *Turcomans and Turcomania*, Ing. tere. F.O. 65/1098, s. 19, India Office; Michell, a.g.e., s. 52-54.

bir andlaşma yaparak onların hâkimiyetini kabûl etmeyi dahi teklif etmişlerdi[377].

Bu sırada Kuşid Han'ın vefatı Türkmenler sırasında tam bir kararsızlık havası yaratmış ise de, o zamana kadar batı Türkmenistan'ı yönetmekte olan Nur Verdi Han'ın "Türkmen Cumhuriyeti"nin başına getirilmesi bu kararsız ve ümitsiz havayı yok etmiştir[378]. Türkmen parlemantosunun yaptığı fevkalâde önemli toplantı sonunuda, başta Nur Verdi Han olmak üzere, bütün Türkmen ileri gelenleri kılıç ve Kur'an üzerine yemin ederek memleketlerini son damla kanlarına kadar müdafaaya karar vermişlerdir[379]. Bunun arkasından toplanan Harb Medisi'nde, memleketin bütün kalelerini tahkim edilip kuvvetlendirilmesi kararlaştırıldı. Şayet başlangıçta Rus hücumlarına karşı koyamazlarsa Kopet-Dağı eteklerindeki Göktepe kalesine kadar olan yerleri yakıp-yıkarak boşaltacaklar ve kendilerini, çok iyi tahkim ettikleri Göktepe'de müdafaaya çekileceklerdi.

Türkmenler, vatanlarını bu şekilde müdafaaya hazırlanırken, 1879 baharında Çarlık Rusyası, Türkmenistan'ı istilâ edecek Rus kuvvetleri komutanlığına, Kafkaslardaki müslüman ahaliye karşı sert tutumu ile nam salmış olan, Ermeni asıllı General İ.D. Lazaryev'i atadı[380]. General Lazaryev, bütün ihtiyaçları karşılanmış 19.000 kişilik kuvvetinin başında Hazar Denizi'nin doğusundan Türkmenistan içlerine doğru ilerlerken ölmüş, yerine geçen yardımcısı General Lomakin ise ileri harekâta devam etmiştir[381].

Diğer taraftan Ruslar, Türkmenistan'ın batısından bu istilâya başlarken, doğuda Hokand, Buhâra ve Hîve'yi "Türkistan Umumî

---

[377] E.O. Donovan, *The Merv Oasis: Travels and advantures east of the Caspian during the years 1879-80-81, iciuding five months residence among the Tekes of Merv*, London, 1882,1, s. 469.

[378] Grodekov, *Voina v Turkmenii*, s. 163-64.

[379] "Asya-yı Vusta'dan bir Mektub", *Tercüman-ı Hakikat*, İstanbul, 1295 H. 51878), nr. 109; D.C. Boulger, *Central Asian Portraits*, London, 1880, 246-47.

[380] İl'yasov, a.g.e., s. 387; C. Marvin, *The Eye-Witnesses' Accomt of the Disastrous Russi- an Campaign against the Akhal Tekke Turcomans*, London, 1880, s. 102.

[381] Marvin, a.g.e., s. 130-131; Terentev, a.g.e., III, s. 12.

Vâliliği" adı altında birleştirip idaresine verdikleri General Kaufman'a zaruret halinde, doğrudan Merv üzerine yürüyebilmesi için hazırlıklı olması emrini vermişlerdi[382]. Böyle bir ihtimali göz önünde bulunduran Nur Verdi Han, Merv'de kalmış maiyetine iyi bir kumanda heyeti verdiği oğlu Berdi Murad Han'ı garpden gelebilecek Rus istilâ kuvvetlerine karşı koymak üzere Türkmen kuvvetlerinin kumandanlığına tâyin etmişti. Berdi Murad Han genç yaşına rağmen Ruslara karşı kahramanca çarpışmış, onları durduramayacağını anlayınca da, babasının verdiği direktif gereğince diğer kaleleri boşaltarak Göktepe'ye çekilmiş ve orada düşmana karşı savaşı kabul etmişti.

Haziran 1879'da ileri harekâta geçen Ruslar, Hazar'dan itibaren boşaltılan veya boşaltılamayan bütün Türkmen köy ve kalelerini alarak Ağustos sonlarında Göktepe yakınlarındaki Bendesen kalesini de ele geçirdiler. 31 Ağustos'ta General Lomakin'in başkanlığında toplanan Harb Meclisi ile Rus subayları, Göktepe'ye yapılacak taarruzun plânlarını son bir defa gözden geçirerek Türkmenlere kati bir darbe indirilmesini kararlaştırdılar[383].

Ruslar 9 Eylül 1879'da, topçu ateşiyle hücumu başlattılar. Fasılasız saatlerce devam eden bombardımanın verdiği can ve mal kaybı çok korkunçtu. Bu öldürücü top ateşinden canlarını kurtarmak isteyen kadınlarla çocukların kaleden kaçmalarına ise Rus süvarileri mâni oluyordu[384]. Nihayet durumu kendileri için müsait gören General Lomakin, umumî bir taarruz emri verdi. Berdi Murad Han ve arkadaşları da bu anı bekliyorlardı. Zira, memleketleri istilâ edilmeye başlanıldığından beri düşmanın silâh üstünlüğü yüzünden göğüs göğüse mertçe savaşmak fırsatını bulamadıklarından Rus silahlan karşısında büyük telefat veriyorlardı. Rusların hücuma geçmeleri üzerine kanal içlerinde ve siperler arkasında gizlendikleri yerlerinden ileri fırlayan Türkmenler, Ruslarla amansız bir mücadeleye başladılar. Savaş birden bire Ruslar aleyhine dönmüştü. Kaçmakta olan düşmanı, askerlerinin başında kovalayan Berdi Murad Han'ın atılan

---

[382] Grodekov, *Vonia v Turkmenii*, I, s. 138.

[383] Marvin, a.g.e., s. 157; *Political and Secret Memoranda*, C. 57-75, s. 11. India Office.

[384] Marvin, *The Eye-Witnesses' Accound..*, s. 234.

bir top mermisi ile paramparça olması tam bir Türkmen zaferine mâni oldu. Zira, liderlerinin ölümü bir an da olsa Türkmenleri duraklatmış, bu ise Rusların toparlanıp topçu ve mitralyöz ateşine başlamalarını sağlamıştı. Neticede Ruslar büyük bir hezimetten kurtuldular.[385] O geceyi büyük bir korku içinde geçiren Ruslar ertesi sabah tam bir bozgun halinde çekilmeye başlamışlardır. Türkmenler o kadar çok zayiat verip perişan olmuşlardı ki, Rusların bu bozgun hallerinden istifade dahi edememişlerdir. Ruslar istîla ettikleri bütün Türkmen topraklarını terk ederek Hazar kıyılarına kadar çekilmişlerdir[386].

Göktepe'deki bu Türkmen başarısı Rusların o âna kadar Orta Asya'daki yenilmezlik vasıflarını yıkmış, Rusya'da, Türkistan'da, Avrupa başkentlerinde ve İstanbul'da büyük akisler uyandırmıştır. Gerek Rusya'da ve gerek Avrupa başkentlerinde bu olay tam bir Rus yenilgisi olarak kabûl edilirken, İslâm ülkelerinde de bir zafer sevinci yaratmış, İstanbul'daki *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi Türkmen zaferini kutlayan yazılar yazmıştır[387].

Bu arada, Merv'den Göktepe'ye oğlu Berdi Murad Han'ın naaşını almaya gelen Nur Verdi Han, halk tarafından büyük bir coşkunlukla karşılanmıştır. Rusların tekrar geleceğini iyi bildiği için Nur Verdi, İzgent'de topladığı bir Harb Meclisi'nde bütün kalelerin derhal tamir ve takviyesi kararını aldırırken, İran'ın Bjunurd Vâlisi Yar Muhammed Han'a yazdığı mektupda Türkmen görüşünü şöyle izah ediyordu: "Şayet Ruslar tekrar memleketimize hücum ederlerse, son damla kanımıza kadar kendimizi müdafaa edeceğiz. Zira Türkmenlerle Rusların taşıdıkları kanlar ayrıdır iki milletin bir arada yaşaması ve işbirliği yapması tam mânâsiyle imkânsızdır"[388]. Bu

---

[385] Marvin, a.g.e., Araki'den naklen, s. 250-251.

[386] Grodekov, a.g.e., I, s. 151; Capt. Weil, "La Tourkmenie Et Les Turkmenes", *Journal Des Sciences Militaires*, Paris, 1880, Vol. 26, s. 375; Plunkett to Salisbury, Petersburg, No. 480,30 September 1879, F.O. 65/1068.

[387] "Asya'da Ruslar ve Türkmenler", *Tercüman-ı Hakikat*, Nr. 481, 1297 H(1880) Grodekov, a.g.e., I, s. 34; D.A. Milyutin, *Dneonik D.A. Milyutine*, Ed. by P.A. Zaicnchkovskii, Moskova, 1947-50, III, s. 168.

[388] Milyutin, a.g.e., III, s. 226-27; Terentev, a.g.e., III, s. 34; İl'yasov, a.g.e., s. 471-472.

şekilde Türkmenler vatanlarını yeniden müdafaaya hazırlanırlarken Rusya'dan da beklenen haberler gelmeye başladı.

Göktepe mağlubiyeti Rusya'da, bilhassa başkent Petersburg'da, büyük tepkilere ve öfkelere yol açmış, bir sene sonra Türkmenistan'ın istilâsına yeniden ve daha ciddî hazırlıklar yapılarak karar verilmiştir. Mağlubiyetin müsebbibi olarak görülüp vazifesinden azledilen General Lomakin'in yerine General Tegukasov getirilmiştir. Fakat, bir müddet sonra o da azledilerek Türkmenistan'ı işgal edecek kuvvetlerin başına, 1877-78 Rus-Türk Harbi'nde Osman Paşa'ya karşı Plevne'de savaşmış olup ve o zaman için Rusya'nın en büyük komutanlarından biri olarak addedilen General M.D.Skobelev komutan tâyin edilmiştir[389].

Ruslar şu iki sebepten dolayı Türkmenistan'ın istilâsını zaruri görüyorlardı: 1 - Müstakil bir Türkmenistan'ın varlığı Orta Asya Hanlıklarının istiklâl arzularını daima kamçılayan bir unsur olarak görülüyordu. 2 - Kafkasları Hazar üstünden Orta Asya'ya bağlayan ticarî ve stretejik yolun Türkmen topraklarından geçmesi bu ülkenin Ruslar tarafından kontrolünü icabettiriyordu. Bu şekilde Ruslar, Orta Asya'ya tamamıyla hâkim olmak istiyorlardı.

1880-1881 yıllarındaki yeni sefer için tartışmasız her türlü imkânın kendisine tanındığı General Skobelev, ilk iş olarak önce maneviyatı bozulan eski birlikleri Kafkaslardan yenileriyle değiştirmek oldu. Mühimmat ve yiyecek ulaşımı için Hazar'ın doğusundan Göktepe'ye doğru uzanan bir de demiryolu yapımına başladı[390]. Nisan 1880'de bütün hazırlıklarını tamamlayan General Skobelev, Hazar'ı geçerek Türkmen topraklarına girdi[391].

Büyük hazırlıklarla yaklaşmakta olan Rus istilâ kuvvetlerine karşı vatanını müdafaa için memleketin bir ucundan diğer ucuna yılmadan koşturan Nur Verdi Han'ın 5 Mayıs 1880'de âniden has-

---

[389] Bakınız, M. Saray, The Turkmens in the Age of Emperialism, TTKB., Ank. 1989, s. 185, vd.

[390] Lyall to Salisbury, No. 18. Tiflis, 1 May 1880, F.O. 65/1099.

[391] "Russian Advances in Asia", *Political and Secret Memoranda,* C. 57-75, s. 26-31.

talanarak ölmesi Türkmenler üzerinde tam bir şok tesiri yaptı. Fakat kendilerini çabuk toplayan Türkmenler Nur Verdi Han'ın küçük oğlu Mahtum Kulu'yu Han seçip Tıkma Serdar ile birlikte üç kişilik bir danışmanlar heyeti tâyin ederek müdafaa hazırlıklarına enerjik bir şekilde devam ettiler[392].

Hazırlıklarının büyük bir kısmını tamamlayan General Skobelev ise, Haziran başlarında yavaş fakat emin adımlarla Türkmen topraklarında ilerlemeye başladı. Bu Rus ilerleyişine Tıkma Serdar kumandasındaki Türkmen süvari kuvvetleri şiddetle ve kahramanca karşı koymaya çalıştılar ise de, düşmanın üstün ateş gücü karşısında istedikleri neticeyi alamamışlardır. Bunun üzerine 1879'da yaptıkları gibi, adım adım geri çekilerek esas savaşı Göktepe'de yapmaya karar vermişlerdir. 1879 yenilgisinin intikamıyla hareket eden General Skobelev, Göktepe'ye kadar bütün Türkmen köylerini ve kalelerini yakıp yıkarak ve kaçamayan ahaliyi de insafsızca katlederek Ekim başlarında Bami kasabasına geldi. Aralık sonlarına kadar Göktepe kuşatmasının hazırlık plânlarıyla uğraşan Skobelev, aynı ayın 27'sinde Albay Kuropatkin kumandasındaki Türkistan birliklerinin gelmesiyle hazırlıklarını tamamlamış oldu[393].

Rus işgal kuvvetleri komutanı General Skobelev, 31 Aralıkta neşrettiği bir emirname ile savaşa hazır olunmasını bildirmiş ve sonra da askerlerine şöyle hitap etmiştir: "...Düşmanı elimizdeki mükemmel silâhlarla ve disiplinimizle yeneceğiz... Mitralyöz ve topçu ateşiyle Türkmenleri yok edeceğiz..."[394]. Ruslar, 1 Ocak 1881'de Gök-Tepe'nin bütün yollarına hâkim olan Yengi Kale'ye iki kol hâlinde hücum ederek bu mühim mevkiyi çok az bir zayiatla zaptettiler [395] Yengi Kale'nin düşmesinden sonra Türkmenler Gök-Tepe'ye her an Rus hücumunu beklediler ise de, kaleyi iyice kuşatıp top ateşi ve mayınla almak fikrinde olan Rus komutanı beklenen hücumu geciktirdi.

---

[392] Thomson to Granville, Telg. Tehran, No. 83, 3 June 1880, F.O. 65/1101.

[393] M.D. Skobelev, *Siege and Assault of Denghil Tepe*, Ing. tere, by J.J. Officer", Ing. tere, by Col. J. Brovvne, *United Service Maganize*, August 1881, III, s. 213.

[394] Skobelev, ayn. esr., s. 60.

[395] Skobelev, ayn. esr., s. 13-14.

Ruslar, 4 Ocaktan itibaren yer altından kazdıkları kanallarla mayın döşeme işine başladılar. Bu arada Skobelev kuşatma kuvvetlerinin sağ cenah komutanlığını Albay Kropatkin'e, sol cenah komutanlığını da Albay Kozelkov'a verdi. Kale duvarlarına kadar kanallar açıp duvarlar altına mayın döşeme vazifesini de Albay Rutkovsky'ye verdi[396]. Rus generali bundan sonra mayın çalışmalarından Türkmenlerin dikkatlerini başka taraflara çekmek için onların tek ric'at yolu olan Aşkabad yoluna General Petrusevitch komutasında bir birlik gönderdi. Petrusevitch komutanlığındaki bu Rus birliği ateş mevziine yaklaşır yaklaşmaz Türkmenler ateşle mukabele ettiler. Müessir Türkmen ateşi karşısında bocalayan Rus askerleri kendilerini Gök-Tepe'nin Aşkabad cihetindeki duvarların dibine güç attılar. Bunu gören Rus komutanlığı hemen takviye birlikleri göndererek Türkmenleri topçu ateşine tuttular. Fakat bu öldürücü düşman ateşinden yılmayan Türkmenler yeniden taarruza geçerek Rusları püskürtmeyi başardılar[397].

Bu hücumla Skobelev, Türkmenlerin dikkatlerini kuşatma hazırlıklarından uzaklaştırmıştı. 5 ve 6 Ocak'da da devam eden kuşatma hazırlıklarını 7 Ocak'da tamamlayınca Ruslar, bunu top ateşiyle kutladılar. Aşkabad istikâmetinde yeni bir gösteri yaptırarak Türkmenleri oyalayan Skobelev, ikinci mayın yatağını genişlettirecek olan kanalı da tamamlattı[398].

Diğer taraftan Türkmenler, Tıkma Serdar ve Mahdum Kulu Han önderliğinde bu Rus mayınlarından bihaber, düşmanın 1879'da olduğu gibi tekrar Gök-Tepe'ye hücumlarını bekliyorlar ve onlarla kıyasıya vuruşmayı ümid ediyorlardı. Fakat beklediklerinin gerçekleşmemesi onları büyük bir şaşkınlığa sevk etti. Türkmenlerin tek şansı olan düşmanla göğüs göğüse çarpışma imkânı tahakkuk etmeyeceğe benziyordu. Çok geç de olsa Rusların mayın döşeme ve diğer kuşatma taktiklerinin farkına varmışlar idi. 9 Ocak akşamı Ruslar yine çalışmaya başladılar. Bunu gören Türkmenler, Tıkma Serdar kumandasında ânî bir baskın yaparak mayın kazmakta olan Rus

---

[396] Skobelev, ayn. esr., s. 17.

[397] Skobelev, ayn. esr., s. 20-21.

[398] Skobelev, ayn. esr., s. 24.

birliklerini perişan ettikleri gibi, o kanadı kontrol etmekte olan Kuropatkin'in birliklerine de büyük zayiatlar verdirmişlerdir[399]. Bu baskın esnasında bir Rus alay sancağının Türkmenlerin eline geçmesi Rusların maneviyatını oldukça bozmuştur. Şaşkınlık ve kızgınlık içine düşen General Skobelev, bu Türkmen baskınına mutlaka bir cevap verilmesi ve askerinin maneviyatının düzeltilmesi için harekete geçti. Albay Kuropatkin kumandasındaki birliklere emrederek ne pahasına olursa olsun karşı baskında başarılı olmalarını istemiş ve kalenin güney doğu kısmına hücum ettirmiştir. Kesif bir topçu ateşinden sonra yapılan bir hücumla Türkmenlere ağır zayiat verdirilerek tatmin olunmuştur[400].

Fakat, Rusların bu gövde gösterisi Türkmenleri yıldıramamıştır. Nitekim, Rus topçu ateşine rağmen Türkmenler, 11 Ocak gecesi bu sefer düşmanın sol cenahına büyük bir baskın yapmışlardır. Ruslara büyük kayıplar verdiren Türkmenler bir top ile yüzlerce tüfek ve birçok cephaneyi de ele geçirmeye muvaffak olmuşlardır[401]. Fakat inatçı Rus komutanı yeni bir hücum yaptırarak karargâhını biraz daha Gök-Tepe surlarına yaklaştırır. 16 Ocakta Türkmenler yeni bir baskın düzenlemişler ise de, Ruslar böyle bir hücum için hazırlıklı olduklarından Türkmenler topçu ve mitralyöz ateşinden büyük zayiat vererek geri çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır[402].

18-23 Ocak 1881 arasında Gök-Tepe surları altına mayınları yerleştiren Ruslar 24 Ocak Skobelev'in emri ile genel taarruza geçerler. Aynı zamanda bir kısım süvari kuvvetlerini göndererek Aşkabad cihetine Türkmenlerin geri çekilme yollarını da kapatırlar. Bütün ihtiyat kuvvetlerinin de katıldığı bu genel taarruz büyük bir topçu ateşiyle başlar, öğleye kadar devam eden Rus hücumu öğle vakti yavaşlatılıp, birlikler Skobelev'in emri ile düzenli bir şekilde geri çekilir. Birliklerin geri çekilmesi tamamlanır tamamlanmaz da mayınlar ateşlenerek kale surları havaya uçurulur[403]. İnfilâklar Türkmenler arasında büyük zayiata ve korkuya sebep olur. Halk can hav-

[399] Skobelev, ayn. esr., s. 24.
[400] Skobelev, ayn. esr., s.26-27.
[401] Skobelev, ayn. esr., s. 28.
[402] Skobelev, ayn. esr., s. 35.
[403] Skobelev, ayn. esr., s. 47.

liyle Aşkabat istikametine kaçmaya başlar. Tekrar hücuma geçen Ruslar hem kaçan halkı ve hem de kale müdafilerini amansız bir mitralyöz ve top ateşine tutarlar. Aman dilemelerine aldırmadan çocuklar, kadınlar ve ihtiyarlardan oluşan halk insafsızca katledilir. Gök-Tepe müdafileri de kalelerini adım adım müdafaa ederek şehit olurlar[404]. Ertesi gün, yâni 25 Ocak 1881 sabahı harb sona ermiştir: Türkmenler mağlûp olmuş ve Ruslar kazanmışlardır. Bu arada Türkmenleri bütün kahramanlıklarına rağmen kurtaramayan ve bir oğlunu da Gök-Tepe'de şehit veren Tıkma Serdar ile Mahdum Kulu, Aşkabad cihetine çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır[405].

1-25 Ocak 1881 arasında vuku bulan çarpışmalarda Ruslar 1 general, 20 subay ve 268 asker ölü vermişlerdir. Türkmenler ise 6500 kişiyi müdafaada, 28.000 (kadın, çocuk ve ihtiyarlar dahil olmak üzere) Rus katliâmında kaybetmişlerdir[406].

Türkmenleri mağlûp eden Skobelev, neşrettiği bir bildiri ile Gök-Tepe'den kaçanlar ile diğer Türkmenlerin Rus Çarı'nın hâkimiyetini kabûl etmelerini bildirmiştir. Türkmenlerden bir cevap alamayınca da ileri harekâtına devam ederek Aşkabad'a kadar olan Türkmen topraklarını işgal etmiştir (30 Ocak 1881).

Türkmenlerin Gök-Tepe'de yediği darbe çok büyük idi. Mânen ve maddeten perişan olmalarının yanısıra çok insan kaybına da uğramışlardı. Üstelik memleketlerinin en güzel kısımlan düşman işgâline uğramıştı. Korkunç ve üstün silâh gücüne sâhip düşmanlarını yenmek ve onları memleketlerinden atmak için hiçbir kimseden ve yerden yardım görme ihtimalleri de yok idi. Çok dengesiz bir mücâdelede düşmana karşı vatanlarını, dinlerini ve şereflerini kahramanca savunmuşlardı[407]. Sonunda Rus generalinin dâvetine uymaktan başka çıkış yollan kalmadı. Nihayet, Nisan 1881'de Tıkma Serdar, birkaç ay sonra da Mahdum Kulu, Ruslara teslim oldular. Bu şekilde Türkmenistan'ın stratejik bakımdan çok önemli olan batı bölgesi Rus kontrolüne girmiş oldu.

---

[404] Skobelev, ayn. esr., s. 54; Grodekov, ayn. esr., III, s. 292-293.

[405] Grodekov, ayn. esr., III, s. 292.

[406] Skobelev, ayn. esr., s. 55 ve 67.

[407] Grodekov, ayn. esr., IV., s. 31.

İngilizlerin baskısı ile Rus birlikleri Aşkabad'dan sonra Türkmen topraklarında ilerlemelerini durdurmak mecburiyetinde kaldılar. Bundan ümide kapılan Merv bölgesindeki Türkmenler, İngilizlere heyetler ve mektuplarla başvurarak kendilerinin Rus istilâsına karşı korunmalarını istediler[408]. Ümitsizlik içinde çırpınan Türkmenler bu ricalarının müspet bir şekilde karşılanması için İngiliz tâbiyetine girdiklerini dahi ilân ettiler ise de bir netice alamadılar. Tahran'daki İngiliz büyükelçisi Türkmenlere verdiği cevapta ricalarının yerine getirilmeyeceğini bildirdi[409]. Bu menfî cevap Türkmenleri büyük bir sükût-u hayâle uğratmakla beraber onlar yılmayarak memleketlerinin geri kalan kısmını Ruslara karşı müdafaaya hazırlandılar. Fakat Rus baskısı ve entrikaları Türkmenler arasında iyice yayıldığından Ruslara karşı koyma eğilimi gittikçe zayıflamaya başladı. Ruslar, Türkmenler arasındaki entrikalarını Kafkaslarda doğmuş müslüman bir Avar Türk'ü olan fakat Rus hizmetine girmiş yüzbaşı Ali Han (Alikhanov- Avarsky) vasıtasıyla yürütmüştür. Ali Han-Avar, Türkmenlerin ileri gelenlerine ve bu arada onların meşhur lideri Nur Verdi Han'ın dul eşi Gülcemal Hanım'a Türkmenlerin daha başka felâketlere duçar olmadan Rus hâkimiyetini kabûl etmelerinin en iyi çıkar yol olduğunu söyleyip ikna etmiştir[410]. Nihayet, Gülcemal Hanım'ın başkanlığında son defa toplanan Türkmen Meclisi'nde Türkmen ileri gelenleri, istemeyerek de olsa, Rus hâkimiyetine girmeyi kabûl etmişlerdir (Ocak 1884)[411]. Bu şekilde Ruslar tarafından 1869' da başlatılan ve kanlı bir şekilde yıllar yılı devam eden Türkmenistan'ın istilâsı kansız bir şekilde tamamlanmış oldu. Rus yöneticileri başarılı çalışmalarından dolayı Ali Han-Avar'ı Albaylığa terfi ettirerek kendisini Merv'e vâli tâyin etmişlerdir. Ruslar, kendilerini yıllar yılı uğraştıran Türkmenler için özel bir kanun çıkartarak onları diğer Türkistan Türklerinden ayırd etmişler ve daha sıkı göz altında bulundurmaya başlamışlardır[412].

---

[408] Foreign Office Report, 65/1131, NRr. 118, 1818, London.

[409] Foreign Office Report, 65/1130, Nr. 78, 1881, London.

[410] Alikhanov-Avarsky, ayn. esr., s. 113.

[411] Alikhanov-Avarsky, ayn. esr., s. 113.

[412] Hayıt, ayn. esr., s. 203.

B - Osmanlı Devleti ve Azerbaycan Türkleri

Bugün bir Türk ülkesi olan Azerbaycan'a Türklerin ilk gelişi milâdî yılların başında olmuştur. M.S. 48 yılında ikiye ayrılan Orta Asya Büyük Hun Türk İmparatorluğu'nun Batı kısmını teşkil eden Hunlar, bir asır sonra Kafkaslardan Macaristan'a kadar olan bölgeyi kontrolleri altına almışlardı. İşte bu tarihten itibaren büyük bir Hun kitlesinin Azerbaycan'a yerleştiğini görmekteyiz[413]. Bunu Hazar Türklerinin gelişi takip etmiştir. Göktürklerin bütün Orta Asya'ya hâkim olmalarından sonra bâzı Türk kavimlerinin Kafkaslara, özellikle Azerbaycan'a gelip yerleştiğini anlıyoruz[414]. Fakat, bölgenin tam bir Türk ülkesi haline gelmesi Selçuklular zamanında olmuştur. Sultan Alp Arslan (1063-1072) 1071'de Bizanslıları yenmesinden sonra hem Azerbaycan ve hem de Anadolu birer Türk vatanı haline gelmiştir. Orta Asya'nın Moğol hâkimiyetine girmesinden sonra bâzı Türk gruplan Moğol hâkimiyetini tanımadığı için onlar da Azerbaycan'a gelip yerleşmişlerdir[415]. Azerbaycan Türkleri, Selçuklulardan sonra sırasıyla Moğollar ve Timurlular idâresinde yaşamış, bilâhıre de Kara ve Ak Koyunlu Türkmenler Devletlerini kurmuştur[416]. Ne var ki, Azerbaycan Türkleri, Anadolu'da Osmanlı Devletini kuran kardeşleri ile lüzumsuz bir şekilde Doğu Anadolu hâkimiyeti için rekabete girmişler ve bu rekabet neticesinde de Şia'yı tam bir sapık ideoloji şeklinde benimseyen Şeyh Cüneyd'e kucak açmak suretiyle tarihinin en önemli hatalarından birini işlemiştir[417]. Zira, bu Şiâ inancı kardeşi kardeşten uzak tutmuşdur. XVI. asnn başlarında Ak Koyunlu Devleti'nin inkırazı ile Azerbaycan Türkleri Şah İsmail (1500-1524) önderliğinde yeni bir devlet kurmuşlardır ki buna Safavî Devleti denmiştir.

---

[413] A.Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, s. 45-48 ve 154-155; I. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1984, s. 70.

[414] Kafesoğlu, a.g.e., s. 148-150 ve 157-161.

[415] O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara, 1965, s. 214-216; Togan, "Azerbaycan Etnografyasına dair", *Azerbaycan Yurt Bilgisi* sayı: 150 (1933), s. 101-107, sayı: 18, s. 247-253.

[416] F. Sykes, *A History of Persia*, London, 1921, II, s. 100-136; Faruk Sümer "Akkoyun- lular", *İslam Ansiklopedisi*, I, s. 251-271.

[417] Tafsilat için bak., M. Saray, *Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü*, Ankara, 1990.

Azerbaycan'da Erdebil kasabasında bir şeyh ailesinden gelen Şah İsmail'in şiîliği siyasî bir vasıta olarak kullanıp yükselmesi yalnız Azerî Türklerinin değil, bütün Türk-İslâm âleminin kaderini değiştiren büyük olaylardan biri olmuştur[418]. Azerbaycan Türklerinin çoğunluğunun Sünnî olmasına rağmen Şah İsmail, ilk başarısını Azerbaycan'da elde etmiş ve bir Âzerî şehri olan Tebriz'de tac giymiştir. Şah İsmail bilâhare bütün Azerbaycan'ı imparatorluğuna dâhil edince Azerî Türkleri ordusunun esas nüvesini teşkil etmiştir[419]. Şiî-Sünnî mücadelesinin en hareretli zamanında Osmanlı hükümdarı Yavuz Selim (1512-1520), Şah İsmail'i 1514'de Çaldıran'da yenince Tebriz'i ve Güney Azerbaycan'ı işgal etmiş ve böylece de Azerbaycan Türklerinin bir kısmı Osmanlı Türkleri ile birleşmişlerdir. Bir müddet sonra Tebriz'in Osmanlılar tarafından boşaltılmasına rağmen, Güney Azerbaycan Türklerinin bir kısmı Osmanlı devleti hududları içinde uzun zaman kalmışlardır. Ne var ki, Şah İsmail'den sonra Safevî Devleti Türk karakterinden hızla uzaklaşmış ve tam manâsiyle bir İran (Fars) devleti haline gelmiştir. Bu arada, İranlıların Şiî propagandasını yeniden hızlandırmaları üzerine Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566), İran üzerine sefer yapmaya mecbur kalmış ve 1534'de Güney Azerbaycan'ın diğer kısımları ile Tebriz'i tekrar Osmanlı Türkiyesi ile birleştirmiştir. Fakat Osmanlı idaresi uzun sürmemiş ve birkaç sene sonra Tebriz yeniden İranlıların eline geçmiştir. Şiî propagandasının devamlılığı Sünnî müslümanlar arasında büyük huzursuzluk yarattığından Osmanlı-İran mücadelesi yeniden başlamıştır[420]. 1578 ve 1588 yılları arasında cereyan eden bu mücadelenin son yıllarında Ferhad Paşa kumandasındaki Osmanlı kuvvetleri, İranlıları yenerek Tebriz'i geri aldıktan başka, Azerbaycan'da ilerleyerek Hazar Denizine kadar olan

---

[418] F. Sümer, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumî Bir Bakış", *Belleten*, sayı: 83 (1957) s. 429-445; A. J. Toynbee, *A Study of History*, London, 1935,1, s. 347-376.

[419] F. Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara, 1976, s. 15-42 ve 57-84.

[420] B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasî Münâsebetleri 1578-1590*, İstanbul 1962, s. 7-12.

bölgeyi de Osmanlı idaresine sokmuştur[421]. İlk defa Azerbaycan Türkleri ile Anadolu Türkleri bir bayrak altında toplanmışlardır. Ne var ki, bu birlik uzun sürmemiştir. Azerbaycan'daki Osmanlı idaresine, 1597'de doğuda özbekleri yenen ve bir grup İngiliz subayının yardımı ile de ordusunun yeniden tanzim eden İran Şah'ı Abbas I (1587- 1629) tarafından son verilmiştir. Şah Abbas I, Osmanlılara karşı giriştiği bir serî seferden sonra eski kudretinden gittikçe uzaklaşan Osmanlı ordusunu Urmiye gölü yakınlarında yenerek Azerbaycan'ı tekrar Safevî İran'ın kontrolüne sokmuştur[422]. Tebriz ve Revam Osmanlılar tarafından her ne kadar 1635 senesinde yeniden alınmış ise de, bir yıl sonra İranlılar bu yerleri tekrar işgal etmişlerdir.

Azerbaycan hâkimiyeti için Osmanlı Devleti ile İran Devleti arasında yıllar yılı devam eden bu mücadelede, Osmanlılar ile İranlılardan daha fazla Azerî Türkleri yıpranmışlardır. Bilhassa Şiî Azerîlerin Osmanlı, Sünnî Azerîlerin de İran ordularına karşı mukavemet etmeleri onların büyük zayiat vermelerine sebep olmuştur.

Osmanlılar ile İranlılar, Azerbaycan için bu amansız mücadeleye devam ederlerken Ruslar sessizce Volga havalisine yerleşmişler ve sonra da 1556'da Astrahan'ı alarak Azerbaycan'a komşu olmuşlardır. Her ne kadar bu komşuluktan hoşlanmayan Osmanlı Devleti Rusya'yı 1569'da Astrahan'dan atmak istemiş ise de, kâfi derecede hazırlıklı hareket edilmediğinden bir netice elde edememiştir[423]. İran ve Orta Asya üzerinden Hindistan ile doğrudan ticaret yapmak emelini taşıyan Rus Çan Petro (1689- 1725), Volga ve Hazar Denizinde bir donanma vücuda getirerek Hazar kıyılarına ve bilhassa Kafkaslara hâkim olmak istiyordu. Petro bu arzusunu 1711'de Prut'da Türkler karşısında uğradığı mağlubiyetten sonra gerçekleştirmek istemiş ve bu vesileyle 1715'de İran'ın durumunu tedkik için bir elçi göndermiş, o sıralar İran'ın durumunun iyi olmadığını öğrenince bu ülke üzerine yürümüş ve Kafkaslara girmiştir. Kafkas müslümanlarının uyarmasıyla tehlikeyi sezen Osmanlı Devleti hemen harekete geçe-

---

[421] Kütükoğlu, a.g.e., s. 162-168 ve 189-192.

[422] Kütükoğlu, a.g.e., s. 189-192.

[423] A.N.Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu, Ankara*, 1966,5.86-127.

rek Petro'ya verdiği bir nota ile Rusların daha fazla yer işgal etmelerine mânî olmuştur[424]. Ne var ki, İran'ın karışık durumundan istifade eden Petro 1724'de Osmanlı Devleti ile anlaşmaya muvaffak olarak Şirvan'ın kuzeyinde kalan Azerî topraklarını ele geçirmeye muvaffak olmuştur. Azerbaycan'ın geri kalan kısmı ise Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır. Fakat, Afşar Türkmenlerinden Nâdir Kulu'nun İran'da Şahlığa yükselmesi (1736-1747) Osmanlılara karşı başarılı seferleri ve istenmeyen müstevli durumuna düşen Rusların da geri çekilmeleri sonunda Azerbaycan bir defa daha İran hâkimiyetine girmiştir. Nâdir Şah'ın ölümünden sonra zaten birlikten mahrum, bırakılmış olan Âzerî Türkleri Şirvan, Şeki, Taliş, Karabağ, Küba, Gence, Revan ve Bakû Hanlıklarını kurarak müstakil birer devletçikler durumuna gelmişlerdir. Fakat onların bu parçalanmış hâli düşmanlarının işgal emellerini uyandırmıştır.

Komşuları tarafından gelen bu tehditler üzerine Azerbaycan Hanlıkları Osmanlı Devleti'ne müracaat ederek destek istemişlerdir. 1747'de Şeki Ham Hacı Çelebi Han, 1751'de Gence Hanı Şahverdi Han, 1760'da Şirvan Hanı Mehmed Han gönderdikleri mektuplarla Osmanlı hizmetinde olduklarını ifade etmişlerdir[425]. Bu mektuplar Osmanlı Devlet adamlarını Azerbaycan ve Dağistan'ı fiilen Osmanlı kontrolüne alma fikrine sevk etmiştir. Özellikle 1780'li yıllarda Kırım'ı Rus işgalinden kurtarmak için verilen mücadele esnasında bu fikrin oldukça yaygın hale geldiğini görmekteyiz. Ne var ki, Osmanlı Devleti içine düştüğü krizden kurtulamadığı için ne Kırım'ı kurtarabilmiş, ne de Azerbaycan'ı resmen kendine bağlayabilmiştir[426].

Bu arada Osmanlı Devleti'nin hareketsizliğini gören Gürcü kralı Irakli, Rusya'nın da desteğini alarak, Azerbaycan Hanlıklarına karşı düşmanca bir siyaset tâkibine başlamıştır. Hattâ daha da ileri giden Gürcü kralı, Gence ve Revan Hanlıklarına baskınlar düzenlemiştir. Bu düşmanca gelişmeyi öğrenen Osmanlı Hükümeti de,

---

[424] E. Schuyler, *Peter the Great*, New York, 1884, II, s. 457-77; H.D. Andreasyan, *Osmanlı-İran-Rus İlişkilerine ait iki kaynak*, İstanbul, 1874 ile M. Aktepe, *1720-1724 Osmanlı-İran münasebetleri*, İstanbul, 1970 bu hususta geni; bilgi vermektedir.

[425] *Başbakanlık Arşivi*, Hattı Hümayun, Nrl. 156, 153, 224, 225/b.

[426] A. Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul, i 309, III, s. 236.

1775'de Çıldır Vâlisi kanalıyla ilgili hanlıklara fermanlar ve hediyeler göndererek düşmanlarına karşı birlik olmaya davet etmiş ve onlara moral desteği sağlamıştır[427]. Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan Hanlıklarını himaye eder bir tavır içine girdiğini gören Hıristiyan Gürcü kralı Irakli, Rus Çarına müracaat ederek Moskova hâkimiyetine girdiğini bildirmiştir. Arkasını kuvvetli bir hamiye dayayan Gürcü kralı, Moskova'nın direktifi ile Azerbaycan Hanlıkları arasında kurulmaya çalışılan birlik ve ittifak çalışmalarını bozacak entrikalar peşine düşmeye başlamıştır[428]. Bundan bir netice çıkaramayan Rusya, Azerbaycan Hanlıklarına elçiler ve hediyeler göndererek önce onları Rus idaresine girmeye teşvik etmiş, bunu başaramayınca da tehdit etmeye başlamıştır[429]. Rusların bu baskı ve tehditleri üzerine Azerbaycan Hanları yeniden Osmanlı Hükümetine müracaat ederek yardım ve himaye istemişlerdir[430]. Bunun üzerine harekete geçen Osmanlı idaresi, 1782 ve 1784 senelerinde Çıldır Vâlisi vasıtasıyla Azerbaycan Hanlarına hediye ve nişanlar göndererek morallerini düzeltmeye çalışmıştır [431] . Osmanlı Devleti, Rusya'nın faaliyetlerinden tedirgin olduğu için, Kafkas hududundaki kaleleri takviye yoluna gitmiş ve bu arada karşı faaliyete geçerek Gürcü kralını kendi tarafına çekmeye çalışmıştır[432]. Ne var ki, Osmanlı Devleti bu faaliyetlerinde başarılı olamadığı gibi, bâzı Azerbaycan Hanlıklarının da Rusya tarafına meyletmesine engel olamamıştır. Fakat, Azerbaycan Hanlıklarının çoğu İstanbul'a bağlı kalmışlardır.

Yukarıda izah edildiği şekilde Osmanlı Devleti Kırım'dan dolayı Rusya ile devam eden mücadelesinden bir netice alamadığı gibi, III. Selim zamanında orduda yapmak istediği ıslahatı da gerçekleştirememişti. Neticede, Azerbaycan Hanlıklarının istediği malî ve askeri yardımı da verememişti. Bu ise, müslüman Azerbaycan Türk Hanlıklarını İstanbul'a bağlı tutmakla birlikte kendilerini istikbal için endişeye sevketmişti. Bu da yetmiyormuş gibi, Hanlıklar ara-

---

[427] *Başbakanlık Arşivi*, Hattı Hümayun, Nrl. 73 ve 324/g.
[428] *Başbakanlık Arşivi*, Hattı Hümayun, Nrl. 94/c, 203/e ve 333/b.
[429] *Başbakanlık Arşivi*, Hattı Hümayun, Nrl. 324/c, 324/d,. 324/j.
[430] *Başbakanlık Arşivi*, Hattı Hümayun, Nrl. 339, 448/m, 7093.
[431] *Başbakanlık Arşivi*, Hattı Hümayun, Nrl. 58/b, 324/ ve 910.
[432] *Başbakanlık Arşivi*, Hattı Hümayun, Nrl. 324/c ve 324/j.

sında birlik ve beraberlik de bozulmaya başlamıştı. işte bu sıralarda İran'ın yeniden Kafkas meselelerine girdiğini görüyoruz.

İran'da Kaçan hânedanını kurmuş olan Ağa Muhammed Han, Kafkaslardaki bu karışık durumdan istifade ile bölgeyi yeniden İran hâkimiyetine sokmak istemiştir, önce bölgede cür'etkâr hareketlerde bulunan Gürcü kralını itaate dâvet eden Ağa Muhammed Han, istediği cevabı alamayınca Tiflis'i işgal etmiştir. Bunun üzerine Ruslara sığınan kral İrakli, derhal Rusya'dan yardım istemiştir. Fakat Rus Çan, İran ile hesaplaşmayı ileri bir tarihe bırakmak mecburiyetinde kalmıştır. Buna rağmen Ruslara güvenen Ermeni ve Gürcüler, müslüman düşmanlığını daha da ileri götürerek bâzı müslüman köylerini basmaya başlamışlardır. Ağa Muhammed Han, Gürcü ve Ermeni militanları barışsever hareket etmeye dâvet etmiş ise de, sözünü dinletememiştir. İyice şımaran Gürcüler, yeniden Rusya'ya elçiler göndererek Çar hükümetinden yardım istemişlerdir. Napolyon tehlikesi dolayısıyla Ruslar, bu Gürcü isteklerine derhal cevap verememişlerdir. Esasında Ruslar, Kırım'ı Osmanlılardan aldıktan sonra mutlaka Kafkasları da kontrolleri altına almak istiyorlardı. Nitekim, bâzı küçük birlikleri Gürcistan'a göndererek ülkeyi Rusya'ya ilhak ettiklerini ilân etmişlerdir[433]. Rusya'nın kalabalık olmayan bu birliklerle Gürcistanı işgal edip Kafkaslara yerleşmeleri Osmanlı Devleti ile İran'ı oldukça tedirgin etmeye başlamıştır. General Tsitsianof komutasında yeni takviye kuvvetlerini bölgeye gönderen Rus hükümeti, Napolyon tehlikesine rağmen Kafkaslarda cür'etkâr bir istilâ hareketine başlamıştır.

Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgali

Osmanlı Devleti ile İran'ın dâhili meşgalelerle uğraştığı bir devirde başlayan Rus işgali hem Azerbaycan Hanlıklarını ve hem de güvenceleri durumundaki iki müslüman hükümeti gafil avlamıştır. Zira, Rus işgali küçük bir ordu ile olmasına rağmen oldukça hızlı ve başarılı bir şekilde gelişmiştir. Rusların ilk taarruz ettiği Azerbaycan Hanlığı Gence olmuştur. Zira Gence, kuzeyden Azerbaycan'a inen askerî ve ticâret yollarının uğrak yeri bir nevi kilit noktası idi. 1804 yılında Gence'ye Ruslar saldırdığı zaman ülkenin başında bulunan

---

[433] D.M. Lang, *A Modern History of Georgia*, London, 1962, s. 40-41.

Cevad Han, Hanlığı kahramanca müdafaa etmiştir. Fakat, Rus kuvvetlerinin azlığına rağmen ateş güçlerinin fazlalığı ve tesiri, Cevad Han'ın ve ahalinin bütün kahramanlıklarına değin mağlup olmalarına sebep olmuştur. Ayrıca, Gence ve Cevad Han, dışarıdan hiç bir yardım alamamıştır. Ruslar, Gence'yi işgal ettikten sonra kendilerini kahramanca müdafaa eden şehir halkını katletmek suretiyle cezalandırmışlardır. Gence'nin adı da Rus Çariçesi şerefine Yelizavetpol olarak değiştirilmiş ve camileri de kiliseye dönüştürülmüştür[434]. Rusların bu kanlı işgali olurken Osmanlı Devleti fiilî hiç bir harekette bulunamadı. Sâdece, hudud valileri Rus işgalleri hakkında merkeze bilgi vermekle yetindiler[435].

Gence'yi katliamlar yaparak işgal eden Ruslar, etraftan, özellikle Osmanlı Devleti ile İran'dan hiç bir tepki gelmediğini görünce istilâ hareketine devam etti. Daha önce Derbend, Şirvan ve Bakû Hanlıkları ile bir araya gelip bir nevi federasyon kurmuş olan Kuba Hanlığı, bu birliği muhafaza edememiş ve ortaya çıkan karışıklıktan iştifade eden Ruslar da 1806'da Derbend ve Kuba Hanlıklarını işgal ederek Rusya'ya ilhak etmişlerdir[436].

Gence'den sonra Rus işgaline en çok karşı koyan Hanlıklardan biri de Bakû Hanlığı idi. General Zavalişin kumandasında 1806'da Bakû'ya hücum eden Ruslar, ummadıkları bir mukavemetle karşılaşınca geri çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır. Üç ay sonra yeniden toparlanan Rus kuvvetleri, Başkumandan Prens General Tsitsianof komutasında Bakü'yü hem denizden hem de karadan kuşatmıştır. Bu kuşatma esnasında General Tsitsianof un bir Azeri fedai tarafından öldürülmesi üzerine Ruslar kuşatmayı kaldırmak mecburiyetinde kaldı. Ertesi sene Ruslar, aldıktan takviye kuvvetleri ile birlikte Bakû önlerine geldiği zaman herkes zorlu mücadelelerin yapılacağını zannediyordu. Fakat, dışardan yardım alma ümidi kal-

---

[434] S. Tekiner, "Azerbaycan", *Studies on the Soviet Union*, Münih, 1971, XI, s. 40-41; A. Caferoğlu, "Azerbaycan Edebiyatında istiklâl Mücâdelesi izleri", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, sayı: 8-9 (1932), s. 291-304.

[435] *Başbakanlık Arşivi*, Hattı Hümayun, Nrl. 6672.

[436] *Başbakanlık Arşivi*, Hattı Hümayun, Nrl. 7093; M.Pala, "Kuba" madd., *İslam Ansiklopedisi*, VI, 924-27; W. Barthoid, "Derbend" madd., *İslâm Ansiklopedisi*, III, s. 538.

mayan Bakû müdafîleri, Rusların katliam yapmasından çekinerek 3 Eylül 1807 günü Rus hücumlarına mukavemet göstermeden teslim olmuşlardır[437]. Bundan istifade eden Ruslar da şehri ve bölgeyi Rusya'ya ilhak ettiklerini ilân etmişlerdir. Osmanlı Devleti ise, Çıldır Vâlisi kanalıyla Bakû'nün Rus işgaline uğradığını öğrenmiştir.

Rusların işgal ettikleri diğer Azerbaycan Hanlığı ise Talış veya Lenkeran olarak bilinen Bakû'nun güneyinde uzanan verimli topraklar üzerindeki hanlık olmuştur. Güney Azerbaycan'a doğru uzanan Lenkeran Hanlığı, diğer hanlıklar Osmanlı hâkimiyetini benimserken, bu hanlık İran hâkimiyetini benimsemişti. Bunun en büyük sebebi ise, İran'a daha yakın olmasıydı. General Kotliarevsky komutasında Talış-Lenkeran Hanlığına hücum eden Rus kuvvetleri, Türklerin mukavemetine rağmen, hanlığın merkezi Lenkeran'ı kuşatmaya muvaffak olmuşlardır. Fakat Lenkeran halkı kahramanca kendini müdafaa ederek Rus kuvvetleri geri püskürttüğü gibi, General Kotliarevsky'i de öldürmeye muvaffak olmuşlardır. Ne var ki, yeniden takviye kuvvetleri alan Rus birlikleri, 31 Aralık 1812'de Lenkeran Hanlığın da işgal etmeyi başarmışlardır[438].

Azerbaycan'a Rus istilâ hareketi, müttefiki Gürcü topraklarından değil, Gence'den başlamıştı. Genceden Lenkeran'a kadar uzanan sahil hanlıkları Rusya'ya ilhak edildikten sonra, sıra şimdi Azerbaycan'ın iç kısımlarındaki hanlıklara gelmişti. Bu hanlıkların başında da ipekçiliği ile meşhur Şeki Hanlığı gelmekteydi. Bir zamanlar Rus baskısına dayanamayan Şeki, Ruslara meyleder gibi olmuş ise de, bir müddet sonra yeniden Rus hâkimiyetini reddetmişti. 1803'deki bu olaydan sonra Ruslar, 1806'da kendilerine taraftan görünen Cafer Kulu Han'ın Hanlığının başına geçmesine yardımcı oldular. Fakat, Cafer Kulu Han'ın Rus taraftan gibi hareket etmediğini gören Ruslar, yeniden entrikaya başlayarak 1815'de İsmail Han'ı Şeki Hanlığının başına geçirdiler. Ne var ki Ruslar, yaptıkları bu değişikliklerden bir türlü istedikleri neticeyi alamıyordu. Başa

---

[437] C. Zeyneloğlu, *Azerbaycan Tarihi*, İstanbul, 1342/1924, s. 175-176; M. Bala, "Bakû" madd., *İslâm Ansiklopedisi*, II, s. 259-261.

[438] Zeyneloğlu, a.g.e., s. 180-184; V. Minorsky, "Lenkeran" madd., *İslâm Ansiklopedisi* VII, s. 31-32; W. Barthoid, "Talış" madd. *İA.*, XI, s. 696.

geçen Han, herşeyden evvel halkının iyiliği için çalıştığından, Rus nüfuzu istediği gibi gelişemiyordu. Bu durum üzerine Kafkas Genel Vâliliğine tâyin edilen Ermeni asıllı General Yermelov, Rus birliklerini Şeki'ye sevk ederek bu hanlığı resmen ilhâk ettiğini ilân etmiştir[439]. Hiçbir yerden yardım alma ümidi olmayan halk çaresiz bu Rus emrivakisine katlanmak mecburiyetinde kalmıştır.

Şeki'den sonra Rusların işgal ve ilhak ettiği Türk Hanlığı Şirvan olmuştur. Rusların Gürcistan'ı ilhak ettikten sonra kendilerine çekmeye çalıştıkları ilk hanlıklardan biri olan Şirvan Hanlığı, 1820'ye kadar Rus baskı ve entrikalarına karşı koymaya çalışmış ve hattâ Osmanlı Devleti'nden bir yardım alamayınca İran'dan yardım istemek mecburiyetinde kalmış bir hanlıktı. Ne var ki, Şirvan Hanı Mustafa Han, bütün didinmelerine rağmen hiç kimseden yardım alamayınca üstüne sevk edilen Rus kuvvetlerine karşı koyamayarak İran'a sığınmak mecburiyetinde kalmıştır. Bir müddet sonra da Ruslar, Şirvan'ın Rusya'ya ilhak edildiğini ilân etmişlerdir[440].

Azerbaycan'da Rus işgalleri başlayınca Osmanlı Devleti'nden ilk yardım isteyen Hanlıkların başında Karabağ Hanlığı gelmektedir[441]. Fakat Osmanlı Devleti'nden istediği yardımı alamayınca Karabağ Hanı İbrahim Halil, İran'da Kaçar Hanedanı reisi Ağa Muhammed Han'a yaklaşmış ve hattâ onunla birlikte Ruslara karşı mücadeleye dahi katılmıştı[442]. Ne var ki, Ağa Muhammed Han'ın da Ruslardan çekinerek mücadeleyi durdurması üzerine çaresiz kalan Karabağ Hanı İbrahim Halil, Rus nüfuzunu kabul ederek vergi vermek mecburiyetinde kalmıştı[443]. Fakat, bir türlü bu duruma katlanamayan İbrahim Halil Han, Rus nüfuzundan kurtulmak için İran'ın yeni hükümdarı Fath Ali Han'dan yardım istedi İbrahim Halil Han'ın İran'dan yardım istediğini öğrenen Ruslar, bir gün Karabağ Hanının evine baskın yaparak bütün ailesini katletmişlerdir. Orada bulunmayan oğlu Mehdi Kulu Han'ı başa geçirmişler ise de, Rus entrika-

---

[439] W. Barthoid, "Şeki" madd., *İslâm Ansiklopedisi*, XI, s. 402-403; A. Caferoğlu, *Azerbaycan*, İstanbul, 1940, s. 21.

[440] *Başbakanlık Arşivi*, Hattı Hümayun, Nrl. 6677/A; Zeyneloğlu, a.g.e., 177.

[441] *Başbakanlık Arşivi*, Hattı Hümayun, Nrl. 1760/a.

[442] *Başbakanlık Arşivi*, Hattı Hümayun, Nrl. 6677/A ve 6666

[443] *Başbakanlık Arşivi*, Hattı Hümayun, Nrl. 6677/A.

larından bıkan yeni han, öldürüleceği endişesiyle İran'da kaçmak mecburiyetinde kalmıştır. Bunun üzerine Ruslar da Karabağ'ı Rusya'ya ilhak ettiklerini ilân etmişlerdir (1822)[444].

Rusların işgal ettiği Azerbaycan Hanlıklarının sonuncusunu İlisu (Zakatala) Hanlığı teşkil etmiştir. 1803'ten beri Rus tazyiki altında olan İlisu Hanı Danyal Bey, etraftan yardım bulamayınca Şeyh Şâmil kuvvetlerine katılarak mücadelesini silâhlı olarak devam ettirmiştir[445]. Çaresiz kalan halk da Rus hâkimiyetini kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır.

1825'de Nahcivan Hanlığını, 1826'da da Revan Hanlığını işgal eden Ruslar, Aras Nehrine kadar kuzey Azerbaycan'ın işgalini tamamlamışlardır. Devletlerarası hukuka aykırı bir şekilde Rusların yürüttüğü bu işgale hiç bir ülkeden protesto gelmemesi son derece mânidardır. Rus işgali tamamlandıktan sonra İran'ın ve Osmanlı Devleti'nin dikkatlerini Kafkaslara, yâni Azerbaycan'a çevrildiklerini görüyoruz.

Rusların Azerbaycan Hanlıklarını bir bir işgal etmesi Güney Asya'da büyük menfaatleri olan İngilizleri telâşa düşürmüştü. Bir grup İngiliz subayının danışmanlık ettiği İran ordusu, Lenkeran Hanlığının 1812'de Ruslar tarafından işgal edilmesi üzerine Rus kuvvetlerine karşı mücadele etmek istemiş ise de, başarılı olamamış ve yenilerek 1813 Gülistan Andlaşmasını imzalamak mecburiyetinde kalmıştır. Rusların İranlıları yenmeleri ve Azerbaycan Hanlıklarını bir bir işgal etmesi Osmanlı Devleti ile İran'ı daha da yakınlaştırmıştır. Osmanlı Devleti İran'ı Rusya'ya karşı açıkça desteklemeye başlamıştır[446]. İngilizlerin ve Osmanlıların teşviki ile İranlılar, Kafkaslarda uğradıkları kayıpları telâfi edebilmek ümidiyle Rusya ile yeniden mücadeleye girişmişlerdir. Fakat, İranlılar tekrar mağlup olarak bugün de geçerli olan Aras Nehri hudud olmak üzere 1828'de Türkmençay Andlaşmasını imzalamak durumunda kalmışlardır[447].

---

[444] M. Bala "Karabağ", madd., *İ.A.*, VI, s. 212-215; Zeyneloğlu, a.g.e. s. 171-3.

[445] Zeyneloğlu, a.g.e., s. 136; Caferoğlu, a.g.e., s. 22.

[446] M. Saray, *Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü*, s. 63.

[447] P. Sykes, A History of Persia, Londra, 1921, II, s. 320.

Şiiliğin ortaya çıkardığı rekabet yüzünden Osmanlı ve İran ordularının yıllar yılı devam eden talihsiz mücadelelerine sahne olmak durumunda kalan ve bu yüzden son derece yıpranan Azerbaycan bu son Rus istilâsı ile en büyük darbeyi yemiş, Rusya ile İran arasında taksim edilerek parçalanmıştır. Fakat, bütün bu darbelere rağmen Azerbaycan Türkleri bilhassa kendileri ile ırkî ve kültürel hiç bir müşterek yanı olmayan, Rus müstevlisine karşı mücadelelerine yılmadan devam etmişlerdir.

Ruslar, Kafkasların diğer bölgelerini de işgal ederek buraları Türkiye, İran ve bilhassa Orta Asya'ya doğru yayılmalarında bir üs olarak kullanmak maksadıyla plânlar yapmaya başlamışlardır. Fakat Ruslar, büyük askerî güçlerine rağmen Azerbaycan Türklerinin direnişlerini bir türlü yıkmaya muvaffak olamamışlardır. Azerî Türklerini sindirmek için Rusların aldığı tedbirlerden biri olarak, 1833'de Çarlık Hükûmeti'nin bir karan ile bir kısım Rus köylüsü serflikten (toprak köleliğinden) affedilerek Azerbaycan'a yerleşmeye başlamıştır[448]. Göçmenlerin yerleştirilmesinden sonra Ruslar, Azerî Türkleri arasından seçtikleri, mallarını kaybetmek istemeyen bâzı zenginleri Han tâyin ederek Azerbaycan'da kısmen de olsa otorite kurmaya muvaffak olmuşlardır. Fakat, daha önce Bakû'deki petrolü elinden alman, ticâret hayatı Rus göçmenleri ile Ermeni tüccarlarına teslim edilen Azerî Türkleri, şimdi de Rusların baskısı ile topladıkları ağır vergiler yüzünden birer Rus despotu haline gelen Hanlar sebebiyle son derece mağdur olarak büyük sıkıntıya düşmüşlerdir[449]. Bu haksızlığa ve Rus sömürüsüne karşı Azerbaycan Türklerinin duyduğu infial meşhur *"Kaçak Hareketi"* ile patlak vermiştir. 1890'larda Rus idaresinin ağır vergilerini ödemeyen Nebi isminde fakir bir Azerî köylüsünün direnmesi ile başlayan "Kaçak Hareketi" kısa zamanda bütün Azerbaycan'a yayılarak millî bir hareket haline gelmiştir. Bir müddet sonra İran Azerbaycan'ına da sıçrayan bu millî isyân Rus ve İran hükümetlerini telâşa düşürmüştür[450]. Ne var ki, Azerbaycan Türklerinin bütün ülkesini kontrolleri altında bulunduran Rus ve İran Hükümetleri birlikte hareket ederek önce isyânın elebaşlarını

---

[448] S. Tekiner, "Azerbaycan", *Studies on the Soviet Union*, XI/1, s. 41-42.

[449] H. Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, İstanbul, 1957, s. 30-37.

[450] A. Caferoğlu, "Azerî Edebiyatında istiklâl Mücadelesi izleri", *Azerbaycan Turt Bilgisi*, sayı 11,8.364-367.

öldürmüşler ve sonra da taraflarını silâh zoruyla dağıtmışlardır[451]. Bir taraftan Rus baskısı ve sömürüsü, diğer taraftan Çarlık idaresinin birer maşası haline gelen zenginlerin ve toprak ağalarının haksız davranıştan Azerbaycan Türklerinin hem birliğini bozmuş, hem de son derece ezilmelerine sebep olmuştur. Aynı ıztıraplı durum biraz değişik ve hafif olarak İran idaresinde kalan Güney Azerbaycan Türkleri arasında devam etmiştir. Azerbaycan Türkleri üzerindeki bu Rus ve İran baskısı biraz da olsa Rusya ve İran'da vuku bulan 1905 ihtilâlleri ile gevşemiştir.

Azerbaycan'ın Rusya ile İran arasında taksim edilmiş olması bu iki devleti Azerbaycan'ın tamamını kontrol etmek için gizli bir mücadeleye sevk etmiştir. Bu mücadele her ne kadar Azerbaycan Türkleri için yıpratıcı olmuş ise de bir nokta da, bilhassa kültür sahasında onların büyük bir uyanışı başlatmalarına vesile teşkil etmiştir. İran dili ve kültürünün Azerbaycan Türklerinin ileri gelenleri arasında yaygın olması Kuzey Azerbaycan Türkleri üzerinde İran nüfûzunun devam etmesine sebep oluyor, bu ise, Rus idarecilerini fazlasıyla tedirgin ediyordu. Ruslar kendi dil ve kültürlerini Azerbaycan Türklerine kabul ettiremeyince Azeriler üzerindeki baskılarını kaldırarak, Türk dili üzerindeki İran nüfuzunu önlemeye çalışmışlardır. Bu şekilde Ruslar, bilerek veya bilmeyerek Azerbaycan Türklerinin millî şuur yönünden uyanmalarına ve kendi dillerini kullanmalarına vesile olmuşlardır. Azerbaycan Türklerinin dil ve kültür alanındaki başarılan bilhassa Gaspıralı İsmail Bey'in de tesiri ile gelişmiş ve onların politik sahada uyanmalarını sağlamış, bu ise Rusların büyük bir telâşa kapılmalarına sebep olmuştur[452]. Nitekim, 1905 ihtilalinden sonra Rusya'da kurulan ilk "DUMA"ya 35 Azerbaycan delegesi iştirak etmiş iken, bu rakam Duma'larda önce 10'a sonra da 6'ya düşürülmüştür. Ruslar baskılarında daha da ileri giderek yazılarında anadillerini kullanan Azerbaycan Türklerini Türkiye ajanları olarak itham edip, onları tevkif etmeye başlamışlardır. Rus şovenizminin amansız tâkibatına dayanamayan bir kısım Azeri Türk'ü Türkiye'ye kaçmak mecburiyetinde kalmıştır[453].

---

[451] "The Kachak Movement in Azerbaycan", *Central Asian Revieu*, X (1962) s. 12-18.

[452] Tekiner, "Azerbaycan", *Studies on the Sooiet Union*, XI/1, s. 44; Mirza Bala, *Millî Azerbaycan Hareketi*, İstanbul, 1938, s. 40-47.

[453] Tekiner, a.g.e., s. 44-45.

SONUÇ

Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıktan arasındaki münasebetler izah edilirken, hâdiselerin gerekli tenkid ve mütealâları yapılmıştır. Bu sebeple, araştırmanın sonunda sadece şu hakikatler kısaca yeniden belirtilmiştir:

Önce, Şiî İran'ın yarattığı huzursuzluğa karşı duyulan husûmet sebebiyle başlayan Osmanlı Devleti ile Türkistan ülkeleri arasındaki münasebetler, bilâhare zuhur eden Rus tehlikesi karşısında veçhe değiştirerek devam etmiştir. İran'ın aksine Rusya, devamlı olarak güneye yayılma siyaseti tâkip edince bu durum, Osmanlı devleti ile Türkistan'daki müslüman hanlıkların varlığını tehdîd eder bir mahiyet kazandırmıştır. Bu tehdîd, Osmanlı Devleti'ne yöneldiği zamanlar İstanbul, Türkistan Hanlıklarını, Rus tehdidi Türkistan cephesine yöneldiğinde ise Hanlıklar, Osmanlı Devletini yardıma çağırmışlardır. Fakat, taraflar arasındaki mesafenin uzaklığı ve Rus baskısı buna imkân vermemiştir. Bu yardımın gerçekleşmemesinde, Türkistan Hanlıklarının birbirleriyle mücadeleyi sürdürmeleri de rol oynamıştır. Zira, birlik ve beraberlik için yaptığı bütün ikazlara ve tavsiyelere rağmen Osmanlı Devleti'nin, Hanlıkların birbirleriyle uğraşmaya devam ettikleri görünce onlara olan güveni sarsılmıştır. Bu ise, Hanlıklara yardım yollarını tamamiyle tıkamış ve Ruslara karşı mücadelelerinde onların hiçbir yerden dış destek görmemelerine sebep olmuştur.

Türkistan Hanlıklarının, Rus istilâsına karşı kendilerini iyi müdafaa edememelerinin pek çok sebepleri arasında en mühimlerinden biri muhakkak ki Türkistan Türklerinin merkezî bir idâreyi hâkim kılan tek bir devlet yerine, parçalanmış üç-dört küçük Hanlıklar hâlinde bulunmaları idi. Osmanlı hükümetlerinin ve Pâdişâhlarının, onların birlik ve beraberlik hâlinde olmaları için yaptıkları tavsiye ve ikazlara rağmen, birbirleriyle uğraşmaları, varlık ve enerjilerini boşu boşuna tüketip zayıf düşmelerine yol açmış, devletlerinin etrafı hep hasım milletlerle çevrili olduğu için de iktisaden zayıflamalarına ve dolayısıyla eğitim ve ilimde geri kalmalarına sebep olmuştur. Cehaletin, fakirliğin ve teşkilâtsızlığın neticesi olarak, Rusların harb sana-

tından anlayan disiplinli ve ateş gücü yüksek kuvvetleri karşısında bütün kahramanlıklarına rağmen mağlûp olmaktan kurtulamamışlardır.

Rusya'nın Türkistan Hanlıklarını işgal siyasetine gelince: İşgal ile ilgili hâdiseler tedkik edildiğinde Rusların, iddialarının hilâfına, milletler ve devletler arası hukuka en az riayet eden taraf olduğu ortaya çıkmıştır. Bu arada, modern silâhlarla mücehhez Rus kuvvetlerinin, aynı silâhlara sâhip olmayan Hîve, Hokand ve Buhâra ordularına karşı yaptıkları mücadelelerde, tabiî olarak, kolay zaferler kazandığı görülür. Fakat Rusların, bu üstünlüklerine rağmen, işgal ettikleri ülkelerde yaptıkları katliamları anlamak mümkün olmamıştır. Hele, Orta Asya'ya "Civilization" (medeniyet) götürüyoruz diye bu hareketleri yapmaları Rusların iddialarında ne kadar gayr-i samîmi olduklarını göstermiştir.

Osmanlı tarihçilerinden Lütfi Efendi ise Orta Asya müslümanlarının Ruslara karşı başarısızlığının sebeplerini şöyle izah eder:

> "Asya akvâmının ma'arif ve medeniyette geri kalması ve saniyi'-i cedîde-i harbiyyeye ve top tüfenk misillü eslihâ ve âlât-ı nâriyyeye mâlik olmaması ve mâ'ruz oldukları aynı tehlikeye karşı akıllarını başlarına alup habl-i metin ittihada sarlmak ve mekr ü ta'addî-i düşmandan sakınmak lâzım iken fecâyi'-i hâle ve muhatarat-ı istikbâle nazar-ı behîmane ve lâkaydâne ile bakup durması Rusya'ya Asya kıt'asında geniş bir saha-i istilâ küşad etmiş ve Rusya'nın satvet-i istimlâkiyesi terakki ettikçe Asya-yı cenubîde tarh-ı mebânî-i nüfuz ve ikbâl eden İngilizlerle aralarında tabi'îü'z-zuhûr olan rekâbet-i politikiyye refte refte ma'nidâr bir şekil almıştır"[454]

[454] *Tarih-i Lütfi*, VIII, 320-321.

KAYNAKLAR VE İNCELEMELER HAKKINDA

Bu çalışmanın çok az bir kısmı hâriç, hemen tamamı orijinal vesikalara dayanmaktadır. Kullanılan vesikaların mühim bir kısmı Türk arşivlerinden, geri kalanı da İngiliz arşivlerinden toplanmıştır.

Burada, Başbakanlık arşivi hakkında bir hususu belirtmeden geçemiyeceğim. Dünya'nın belli başlı birkaç zengin arşivinden biri olan Başbakanlık arşivinde bu çalışmanın yapıldığı 1970'lerin sonları ile 1980'lerin başlarında, vesikaların bir kısmının hâlâ tasnif edilerek tedkîke sunulamaması üzüntümüzü mucip olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Türkistan Hanlıkları ile olan münasebetlerini izah eden vesikaların önemli kısmı *Başbakanlık arşivindeki* şu tasniflerde bulunmaktadır:

1 - İrâde tasnifi,

2- Yıldız tasnifi,

3 - Cevdet tasnifi,

4 - Hatt-ı Hümâyûn tasnifi,

5 - Nâme-i Hümâyûn Defterleri.

İşlediğim konu ile ilgili vesikaların çoğunu bu tasniflerde bulmama rağmen, bir kısmını, yukarıda işaret ettiğim sebepden dolayı, bulmak veya görmem mümkün olmamıştır.

Hâriciye ve Topkapı Saray Arşivlerinden de kısaca bahsetmek isterim. Umumiyetle XIX. asrın ikinci yansının olaylarını aksettiren vesikaların bulunduğu Hâriciye arşivi'nin durumu Başbakanlık arşivinden pek farklı görülmemektedir. Ayrıca, muhtelif memleketlerdeki Osmanlı sefaretlerinden gönderilen vesikaların muhtevası, diğer Avrupa ülkelerindeki ve bilhassa İngiltere arşivlerindeki İngiliz hâriciyecilerinin vesikalarıyla mukayese edildiğinde ortaya çıkan tablo maalesef sevindirici bir durum arzetmemektedir. Meselâ, Petersburg sefaretimizden gönderilen ve bu araştırmada bir kısmını kullandığım vesikaların ihtivâ ettiği malûmat umumiyetle ya neşredilmiş Rus hükümet tebliğlerinin, ya da hükümet organı gazetelerin neşriyatlarının verdiği bilgilerden ibarettir. Osmanlı seferlerinin, Rusya'nın Türkistan istikametinde yayılması ile ilgili olarak İstanbul hükümetine ışık tutacak şahsî mütalâlarını ihtiva eden raporlarda çok az

rastlanmaktadır. Herşeye rağmen, bu çalışmada kullandığım ve üzerinde *"Hîve Meselesi"* yazılı *25 numaralı dosya* ile *Siyasî Dosyalar (Ecnebî Devletler-Rusya) II*'de Petersburg'daki Osmanlı sefirlerinin 1849-1893 yılları arasında gönderdikleri raporlar kolleksiyonundan bahsetmek isterim. Bu dosyalardaki vesikaların önemli bir kısmı Rusların Hîve Hanlığı'nı işgali hakkındadır.

Konu ile ilgili olarak Topkapı Sarayı arşivinde bulunan vesikaların önemli bir kısmı XVI. ve XVII. asırlarda Osmanlı-Özbek münasebetleri ile ilgilidir. Bu vesikalardan, bilhassa Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıktan arasındaki münasebetlerin başlangıç safhası için istifâde edilmiştir.

Araştırmada kullandığım Türk arşiv vesikalarından bir kısmının orijinallerinin fotoğrafları ile birlikte yeni harflerle metinleri eklerde verilmiştir.

Türkistan Hanlıklarının XIX. asır tarihleri ve bilhassa Rus işgaline uğradıkları devirler için İngiliz arşivleri son derecede ehemmiyet taşımaktadır. Uzun süre kaldığım İngiltere'de, bilhassa bu mevzûda, elimden geldiği kadar bol vesika toplamağa çalışmıştım. Topladığım bu vesikaların bir kısmını bu araştırmada kullandım. XIX. asır Türkistan Hanlıkları tarihi ve Rus işgali devri ile ilgili vesikalar kolleksiyonları muhtelif İngiliz arşivlerindeki şu tasnifler ve veriler altında bulunmaktadır:

Public Record Office'da

1 - F.O. 60 ve F.O. 65 serilerinde bulunan vesikalar 1857-1885 yıllara arasında İran'da ve Rusya'da vazife gören İngiliz sefirlerinin Rusya'nın Türkistan Hanlıklarını işgali hakkında raporlardan meydana gelmektedir.

2 - Aynı mevzûda İngiliz hükûmeti'nin sefirlerine gizli direktiflerini ihtivâ eden *"Secret Home Correspondence, Political and Secret Memoranda 3/8, 3/867, 3/868"* vesikalar koleksiyonu.

3 - İngilizlerin Kâşgar siyâsetini ihtivâ eden *"F.O. 17/825, 17/825 ve 17/863"* vesikalar koleksiyonu.

India Office Records'da

a - İran'dan İngiliz sefirlerinin gönderdikleri gizli raporlar ve bu

raporlara ekli olarak Türkistan olaylara hakkında geniş bilgiler veren *"Secret Latters and enclosures from Persia, Secret and Political Memoranda 9/45, 9/68, 9/70, 9/71, 9/72, 9/76, 9/121"* vesikalar koleksiyonu.

b - Hindistan'daki İngiliz sefirlerinin gönderdikleri gizli raporlar ve bu raporlara ekli olarak Türkistan olayları hakkında geniş bilgiler veren *"Secret Latters and enclosures from Persia, Secret and Potilical Memoranda 9/45, 9/68, 9/70, 9/71, 9/72, 9/76, 9/121• vesikalar kolleksiyonu.*

c - Hindistan'daki İngiliz Umumî Vâliliği'nden Türkistan'daki Rus yayılması ile ilgili olarak gönderilen gizli raporlar ve ekleri ihtivâ eden *"Enclosures to Secret Letters from India 1867/2, 3, 4"*, vesikalar koleksiyonu .

d - Rusların Türkistan Hanlıklarını işgalini ve bu işgalden sonra Afganistan'a nasıl nüfûz etmeye çalıştıklarını bildiren *Correspondence, from 1864 to 1881, respecting the movements of Russia in Central Asia and her relations with Afghanistan, F.O. 65/1150"*vesikalar kolleksiyonu.

İngiliz arşivlerinde mevcudiyetini zikrettiğim bu tasniflerdeki vesikalar, Rusların Türkistan Hanlıklarını nasıl işgal ettiği; Hanlıkların birbirleriyle olan mücadeleleri ve dâhili meseleleri hakkında son derece orijinal ve kıymetli bilgiler ihtivâ etmektedir.

Bibliyografyaca verdiğim neşredilmiş vesikalar listesinin hemen tamamı Türkistan tarihi için son derece önemlidir. Fakat, bu listede bulunan Palen'in işgalden sonra Türkistan'da Rus İdâresinin aksaklıklarını ve haksızlıklarını gösteren *"Otchot po revizli Turkistanskago kraya..."*sı, Napier'in Türkmenlerin dâhili durumlarını ve Rusların Türkmenistan'ı işgalini anlatan *"Coüection of Joumals and Reports..."*1 ve Rieber'in II. Alexander ile Baryatinskiy'in Orta Asya'nın işgalini tartıştıktan mektuplar serisi *"The Politics of Autocracy. Letters of Alexander II to Prence A.I. Baryatinskiy, 1857- 1864"i* ihtivâ ettikleri hayatî bilgiler dolayısıyla kısa zamanda Türkçeye kazandırılması Orta Asya Türk tarihini öğrenme yönünden son derece faydalı olacaktır.

Kaynak eserlere gelince: Türk tarihi için her biri ayrı ayrı kıymetli bilgiler ihtivâ eden bu eserlerden Hovvorth'un Türkistan Han-

lıktan tarihini mufassal olarak veren *"History of the Mongols"*, Türkistan'ı işgal eden Rus kuvvetleri kumandanlarından biri olan Romanovskiy'nin Hanlıklann işgalini anlatan *"Zametki po Sredne-Aziatskomu vaprosu"* adlı eserleri bilhassa zikre değer kıymettedir.

Bibliyografya'da verilen inceleme ve araştırma eserleri Orta Asya Türk tarihine ışık tutan kıymetli bilgiler ihtiva etmekle beraber, büyük çoğunluğu meselelere ya Rus, ya da İngiliz nokta-i nazarından bakmışlardır. Türkistan nokta-i nazarını eserlerinde aksettiren üç ilim erbabı bulunmaktadır. Bunlar: Prof. Dr. A.Z.V. Togan, Prof. Dr. A.N. Kurat ve Dr. B. Hayıt'dır. Eserlerinde, Türkistan Türklerinin meselelerini vukufla ortaya koymuş olan ve rahmet-i rahmana kavuşan bu üç âlimin hizmetlerini burada takdirle zikretmek isterim.

EKLER

EK - I

Taraf-ı hümâyûn-ı hazret-i cihân-dâriden ferman-fermâ-yi Turan-zemîn (hâkimi) celâdetlü Esseyid Gâzi Han cenâhlarına yazılacak nâme-i hümâyûnun müsveddesidir. 26 Evâhir-i Ca [Cemazi-yelahır] 1201 (21 Mart 1787).

Âli-cenâb-ı rıf'at-nisâb sa'âdet-iktisâb siyâdet-intisâb mü'essis-i bünyâd-ı akayîd-i sahîha mü'eyyed-i âsâr-ı vazîha merkez-i devâir-i tahkik ve îkân-ı hâmi-i havza-i islâm ve îmân-ı câmi 'âşinâ ve sünnet ve cema'at-i mâhi-i evsâh-ı bid'at ve dalâlet müstecmi'-i hasâil-i hamîde-i diyânet-dârî müstetbi'-i şemâil-i pesen-dîde-i übbühet şi'ârî müşeyyed-i erkân-ı şer'-i metîn-i fermân-fermâ-yı memâlik-i Turân-zemînü'l-müstagnî ani't-tavsîf ve'l-beyâni'l-mahfûf bi-inâyeti'l mülk'il-müste'an nizamen li'l-devlete ve'l- hükûmete ve'l-übbühete ve'l-ikbâle Esseyid Gazi Han lâzâlet şümûs-ı devlet-i tâife min meşariki'l-feyz ve't-tevfîk ve mâ-berahat akmarı sa'adete masûnetün ane'l-husûf ve't-temhîk savb-ı gerdûn-rütübbet ve cânib-i felek- şöhretlerine derecât-ı sipihr-i sıdk u musâfât ve burûc-ı. hüsn-i akîdet ve mevâlattan sâti'a-i nücûm-ı zâhire-i muhabbât lâyıkat-ı meveddet-iktırân ve kevâkib-i bâhire-i teslimât fâikât-ı dürri'l-lem'an ki edva-i sıdk u safâsı münevver-sâz-ı savâmî'i ruhâniyât ve envâr-ı behçet ve incilâsı misbâh-ı minber-i mecâmî'-i kudsiyân olmağa şâyândır. Ârâyiş-âfak-ı âsumân ithaf ve ihdâ kılındıktan sonra mücellây-i suver-i esrâr ve rumûz olan zamîr-i âfitab nazîr-i nükte-âmûzlanna pûşîde olmaya ki dest-yârî-i mevhibet-i Rabbânî ve meded-kârî-i inâyet-i sübbânt ile câlis-i evreng-i hilâfet ve saltanatı olduğumuz Devlet-i aliyye-i ebed-karânn sugûr ve kılâ' ve husûn ve buka'ı sedd-i sedîd-i beyza-i İslâm garben ve şimâlen mülâsık-ı mesâkin-i küffar-ı li'am olub inân-ı himmet ve ikdamımız semt-i cihâd ve gazaya ma'tûf ve nakd-i evkât ve eyyâmımız i'lâ-yı kelimetullah ve ihrazı mesûbât-ı rızaullaha masrûf olmağla ötedenberü hanedân-ı muhallidü'l-erkân-ı dâverânemiz mülûk ve selâtin ve havâkîn-i adâlet-âyîn beyinlerinde "faalullahül mücâhidin alelkaidin ecren azima" nass-ı kerîminin mazmûn-ı latifine mazhar ve hizmet-i Harameyn-i şerifeyn nakş-ı iftihân nigâşte-i serlevha-i hilâfet-i adâlet-küsterimiz olmaktan nâşt esâtire-i selâtin-i İslâm ve

havakin-i diyânet-i rehîn-i ümmet-i seyyidü'l-enâmın mecm'u zâhiren ve bâtınen galibiyet-i asâkir-i zafer-meâsirimizi "küll-i mümin ihvet" müveddâsı üzere dergâh-ı vâhibü'l-âmâlden cûban olmaları muktezâ-yi hamiyyet-i dîniyye ve mübtegâ-yı muhabbet-yakîniyeleri olduğundan başka Memâlik-i Mâverâünnehir'de fermân fermâ-yı hükümet ve eyâlet olan eslâf-ı cema'at-insâfınızla ebâ ve ecdâd-ı izâm-ı cennet-makâmımız beyinlerinde ebâb-ı mükâtibât meftûh ve her bâr irsâl-i mürâselat birle mütûn-ı fünûn-ı hukûk-ı dîrine mufassal ve meşrûh olub husûsâ Buhâra ve Semerkand ve Belh ve enhâ ve aktârında defîn-i hâk-i ıtırnâk olan hazâin-i feyz ve kerâmetden rehber-i kâfile ebrâr Hoca ahrâr kaddesallahü sırre'l-azîz ve bunlar emsâli aktâb-ı devâir irşadın ekseri bu hânedân-ı ma'delet-nişândan neş'et eylemiş cedd-i emcedimiz ebu'l-feth ve'l-megâzî Sultan Mehmed Han-ı Gazî hazretlerinin ve sâirelerinin küffâr ile mülâkatlarında kuvvet-i kerâmet ile i'ânet-i bâtıniyyelerinde bulundukları nüvişte-i sahâif-i âsâr hasebiyle gerek anların ruhâniyetlerinden istimdâd ve gerek eser-i âlîlerine iktifa eden meşâyih-i kirâm ve ulemâ-yı a'lâmın enfâs-ı kudsiyelerinden tarîka-i esika-i gazavata üsterşâd-ı rüsûmuna ri'âyet câri ve ale'l-husûs mukaddemâ Âsitâne-i şevket-âşiyânemize fıristâde kılman Molla Muhammed Bedî cenâb-ı hamâset nisâb-ı İlhanîlerinin dûdmân-ı muhalledü'lerkânımıza kemâl-ı ihlâs ve muvâlâtlarını ihbâr eylediği hengâmdan beru cânib-i şevket-meâbımızdan fart-ı muhabbet ve vedâd-ı samîmi derkâr idüğü ve nev be-nev irsâl-i resâil-vird-i müvâlât ile yekdiğerin keyfıyâtı ahvâlinden âgâh kılınmak şerâit-i uhuvvet-i dîniye ve revâbıt-ı ittihad-ı islâmiye muktezâsından olduğu şek ve iştibâhtan ârîdir. Mecmû'-ı milel-i na- sârâ ve kâffe-i gebr u tersâ hasâîs-i cibiliyet-i reddiyeleri muktezâsı üzere millet-i nâciyye-i islâmiyenin a'dâsı oldukları "el-küfrü milletün vâhıdetün" mantûkundan zâhir olub "yürîdûne en yutfiû nûra'llahi" nass-ı kerîmi üzere ellerinden gelse nûr-ı millet-i islâmiyeyi ma'zâllahü ta'âlâ yeryüzünden mahv ve izâle etmeyi irâde edecekleri zâhirdir. Bin yüz seksen sekiz senesinde Devlet-i aliyyemizle Rusyalu beyninde müsâlâha akd olunduktan berû tâife-i mezbûre şerâit-i uhûd ve mevâsika ri'âyet etmeyüb vakit vakit enva-ı mu'âmelat-ı bâride ve dürlü dürlü tekâlîf-i gayr-i meşrû'a ile Devlet-i aliyyemizi tasdi'a ibtidâr eyledikçe mücerred vikâye-i âsâyiş-i ibâd içün inkıtâ'-ı şirâze-i sulh ü salâh tecvîz olunmayup haseb-i mâ yüsâ'dehü'l-imkân muhafaza-i ahd ü msâka taraf-ı salta-

nat-ı seniyyemizden ıkdâm olunmakta iken Moskovlu kendi hallerinde durmayup meçhul oldukları gurûr ve istikbâr muktezâsı üzere arâzi-i Devlet-i aliyyemize mülâsık olan hudûdlarına bu esnâda Potemkin nam feld-mareşaliyle asâkir-i külliye sevk ve tâ'yîn eylediği tahkık-gerde-i şâhânemiz olub kavâid-i dîrîne-i düvel üzere merâsim-i hazm ve ihtiyâta merâ'aten ve mukâbele-i bi'l-misl rüsûmuna ri'âyeten taraf-ı saltanat-ı seniyyemizden dahî tertîb ve tehyi'e-i adde ve inâd ve nasb-ı serasker ve tanzîm-i ecnâd-ı kesîre vegâ ve i'tiyâd ve sevk-i mühimmât ve levâzım-ı gazâ ve cihâd ile serhadlerin takviyesine ikdâm ve ihtimam ve nakz-i ahd-ı taraf-ı saltanat-ı seniyyemize azv u isnâd olunmamak içün Moskovlu cânibinden hudûd-ı islâmiyeye tahattî ve tecâvüz vâki'olmadıkça asâkir-i mensûremiz taraflarından a'dâ üzerine hücûm ve iktıhâm vuku'a gelmemek husûsu rü'esâ-yı leşker-i zafer-rehberimize tenbîh ve ifhâm olunub lâkin tarafeynin bu tedârikâtı giderek tekâbül ve kıtaâli mûcib olmak gleb-i ihtimâl iduğü ve böyle olduğu halde "lâyeldagul-mü'minü min hücrin merreteyn" mazmûn-ı şerîfı üzere inşâllahü'l-melikü'l müta'âl bu defa sefer-i sâbık gibi olmayub nesim fevz u nusret cânib-i islâmiyâna vezzân olması "nasrün minallah ve fethun karibun" mazmûn-ı münîfi üzere mevâhib-i diyâniyeden me'mûl ve mütemannâ olub lâkin tâife-i mezbûrenin hareketi ne vakit vuku' bulacağı her ne kadar meczûm değil ise dahi elbette tek durmayub bir vakt-ı fırsatta zamirlerinde merkûz olan adâvet-i diniye lâzimesince bağdeten feth-i bâb-ı muhârebeye ibtidâr edecekleri ve bi-havlillah-ı ta'âlâ cünûd-ı muvahhidîn dahi ol vakit mukâbele birle kıtâle mübâderet ile def-i sâ'il lâzım geleceği ve hükûkmet-i İlhanîleri mesâfe-i baîde olduğuna binaen feth-i bâb-ı muhârebe olduğu haberinin tiz elden îsâli mümkün olamayub vakte muhtâc olmak cihetiyle hemen Devlet-i aliyyemiz ile cenk ü peykar âgâzeleri ol tarafda mesmû'-ı İlhanîleri olduğu gibi kalemrû-ı hükümetlerinde sâkin ulemâ-yı a'lâm ve meşâyih-i kiramdan da'vât-ı hayriyye istihlâbında vesâir havâs ve avâmdan ve be-tahsis Buhâra ile Rus bilâdı vasatında mutavattın Kazak hanları ve Kırgız halkı vesâir ümmet-i Muhammed'den cihet-i câmi'a-i diyânete mebni Rus bilâdına taraf taraf hücûm ve iktihâm ile memâlik-i âdâ-yı dîne îsâl-i hasar olunmakta nice fevâid-i suveriye ve maneviye ve menâfi'-i uhreviyeden gazâ ve cihâd ve mesûbâtma mazhariyet mukarrer olmağın taht-ı râyât-ı azv ve cihâdımızdan saf-beste-i sayd ü sebât

olan cünûd-ı muvahhidînin "eynema kânü süyufu" meslûle-i salâbekleri râh-ı dîn-i mübîne merâyâ-yı vücûd-ı fevz u nusret olması ed'iyyesi istihsâl ve "nesta'îzü billah ve câhidü fisebîlillah" emri zül-celâline imtisâl ile ol câniblerden dahi Rusyalu üzerine cünud-ı muvahhidîn sevk ve gazâya teşvik olunarak icrâ-yi farîza-i cihâda sa'y-i bi-hemâl ve eben-anceddin tarafından düstûrü'l-amel tutula gelen berâhin-i vâziha mu'annesât-ı mü'eked-i Îlhanîlerinden rabt-ı şîrâze-i ittisal kılınmak ma'razında işbu nâme-i hümâyûn-ı muhâselet-şîrâze-i ittisal kılınmak ma'razında işbu nâme-i hümâyûn-ı muhâlasat makrûnumuz isdâr ve [boş] ile firistâde sû'yi arâfet dısârlan kılınmıştır. înşallahü ta'âlâ lede'l-vüsûl bünyân-ı râsihatü'l-erkân-ı şeri'at-ı nebeviyye alâ-sâhibih efdalü't-tahiyyenin gezend-i seyl-i havâdisten vikâyesine zâhiren ve bâtıen sarf-ı himmet-i mütemessük hablü'l-metîn-i diyanet olanlara farîze-i zimmet olub cenâb-ı ırâkat-nisâblan ile bu dûdemân-ı hilâfet-erkânın râbıta-i kadîme-i hulûs ve taviyyeti lâzimesince şukka-i râyât-ı leşker-i mansûremizin cenâh-ı tâir-i fevz ü zafer olması beher-hâl zât-ı ırâkat-simât-ı Îlhanîlerine muris-i şâdmânî ve sürür ve bâis-i kemâl-i inbisât ve hubûr olacağı nezd-i hüsrevânemizde bî-iştibâh olduğu ve ba'de-ezîn müşâhede-i âfıtâb ve zû-ihlâsa haylûlet eden perde-i sehâb devri ve mehcûru hübûb-ı nesîm-i ittihâd-ı kulûb ile ber-taraf olub Devlet-i aliyyemizle saltanat-ı Turan-zemîn cism-i vâhid hükmünde olarak yekdiğere suverî ve ma'nevî i'ânet merasiminin düstûrü'l-amel tutulması aksâ-yı meârib-i şahanemiz idüğü ma'lûm-ı hakaayık-ı mersûmlan oldukda cânib-i ihlâs-halet-i Îlhanîlerinden irsâl-ı cevâsis-i enzar-ı basîret olunarak Rusyalunun çekûnegî-i hâl ve hareketlerinden istiknâh ve istihbâra himmet Devlet-i aliyyemiz hakkında rekîz-i zamîr-i hiyânet tahmîrleri olan adâvet ve buğazâyi fi'ilen icrâya cezm ile muhâ[re]beye kıyâm eyledikleri nezd-i hamiyyetlerinde mütehakkik olduğu halde, her ne kadar taraf-ı saltanat-ı seniyyemizden vukû'muhârebe itâre-i hamâme-i tâmme ile ihbâr olunacağı zâhir ise dahi intizâr olunmayarak mesmû'ı hânîleri olduğu vakitlerde bir taraftan Buhâra ve enhâsında sâkin ulemâ-yı a'lâm ve meşâyih-i kirâm ve kûşe-nişînân ve dervişândan galibiyet-i râyât-ı İslâm içün celb-i da'vût-ı hayriyeye ve bir taraftan dahi Deşt-i Kebîr ve Türkistan havâlilerinde mutavattin şirân-ı sahrâ-yi şeca'atlerden meydan-ı salâbet ve hamiyyet olan şu'ûb-ı kabâil ve esnaf-ı aşâiri vesâir cünûd-ı zafer-mev'ûd-ı

islâmiyeyi Rusya hudûdlanna ta'yîn ve "hamsil müminîne alel kıtal" nass-ı kerimi üzere gazâ ve cihâda teşvîk ve i'lâ-yı kelimetullah ve ihyâ-yı sünnet-i seniyyeyi cenâb-ı risalet-penâha sevk ve tergîbe himmet eylemeleri me'mûldür. Fî Evâhır-i Ca [cemaziyelahır] sene 1201.

Başbakanlık Arşivi, Nâme-i Hümâyûn Defteri, Nr. 9, s. 195-197.

EK- II

Hâlâ Buhâra hâkimi Muhammed Ma'sum Han tarafından bu def'a elçisi Muhammed Bedî vesâtetiyle atabe-i ûlyâ-yı hazret-i cihân-bânîye vârid olan nâmesinin tercümesidir, Fî gurre-i [Şevvâ] 1 sene [1] 203, 25 Haziran 1789).

Ba'de'l-elkâb,

Bundan akdem gönderilen nâme-i hümâyûn ikiyüz iki senesinde vusûl ve pederim vefat etmekle kemâl-i hüzn ile müte'essir ve gayet ile perişânhâtır iken garîb-nevâzlık buyurulub nâme-i hümâyûn-ı şehriyârî vârid olmağla bizlere kuvvet-i kalb olub cem'iyyet-i hâtıramıza bâdî olmuş idi. Anin gibi bu defa dahi bir kıt'a nâme-i şâhâneleri ihsân buyurulub derûnunda bin yüz seksen sekiz senesi tâife-i Rusya ile akd-i müsâlâha olunmuş iken tâife-i mersûmenin bu defa nakz-ı ahd eyledikleri beyân buyurulmuş Hakk ta'âlâ ol müşrikini mağlûb ve mahkûr eyliye ve bu diyarda olan ulemâ ve sülahâ ve kâfle-i ehl-i İslâm mansûriyet-i din-i mübîn içün du'âya iştigâl ve ihtimam eylemeleri fermân buyurulmuş. Fermân-ı lâzımü'l-ittiba'-ı mülûkâneyi istimâ' ettikleri gibi cümlesi ez-cân ü dil galibiyet-i islâm içün da'vât-ı me'sûreye kıyam eylemişlerdir. Nice du'â etmezler ki Devlet-i aliyye-i islâmiyyeye du'â, âmme-i ehl-i islâma vâcib ve lâzımdır ve Mâverâünnehir'de sâkin olan tevâif husûsan Mâverâünnehir ile Rusya beyninde Deşt-i Kebîr'de sâkin olan cemâ'atı Kazakiye ve Kırgıziye ve gayrilerin kefere-i mesfûre ile muhârebe ve mukateleye iştigal eylemeleri bâbında sâdır olan fermân-ı âlîlerine imtisâlen mukatele-i düşmana müteveccih olmalarıçün ol taraflarda olan hânân ve rü'esâ ve kabâil-i ilâta müte'addid elçiler ve emirler gönderdim. Belki cümleye farz olan muharebe-i küflâra bi'n-nefs kendim gidüp rizâullah içün cânımı

fedâ ederim. Amma ne işleyim cemi' arzû müyesser olmak dünyada olmayub ahrete mahsûsdur. Mesmû'-ı şerifleri olmuşdur ki, dört etrafımız ehl-i küfr olan özbekiyye taifesi olub ve kendüleri ile beynimiz hoş olmayub husûsan üç dört kabile ki muhâlefet ederler. Anların fitnelerini teskin etmek gâilesi cihâd ile meşgûl olmağa fırsat vermemiştir. Bu dahi atabe-i ulyâya arz olunur ki tâife-i merkûmede intizâm ve râbıta olmadığından ihtimâldir ki düşman ile mukâtele ve muhârebe ve eşyâlannı ahz ve gâret içün emrime itâ'at ideler. Lâkin eğer kimesneye dahi etmek ve kimesnenin mâlını almak veyâhûd tudduğunuzu verin desem kabûl etmezler. Ne çâre Özbekiyye ve Kazakkiyye ihtilâli işbu arz ettiğim vech üzeredir. Hakk ta'âlâ mestenid ve müttekâ ve ehl-i İslâm tabîb-i hâzık olmağla eğer avn-ı hakla özbekiyye'nin muhâlefeti muvâfakate mübeddel olub bize itâ'at iderler ise hizmet-i me'mûre-i şâhânelerine cânımı fedâ ederim. Bu dahi atabe-i ulyâya arz olunur ki nâme-i hümâyûnları vürûduna dek bu diyann ahâli ve tüccânnın ve tâife-i Kazakiyye'nin ekser bey'ü şirâ ve mu'âmelât-ı sâireleri Rusyalular ile olub bu defa taraf-ı Devlet-i aliyye'den kefere-i mesfûre ile mukâteleye me'mûr olmalariyle birbirlerine gelüb gitmeleri münkatî' ve tarîk-i mu'âmele bi'l-külliye mesdûd olur. Eğer Devlet-i aliyye kefere-i mesfure ile müsâlâhaya rağbet buyururlar ise Devlet-i aliyye'leri ile sulh olub bu taraflara ta'arruz ve hasâret itmemek içün bu diyânn ahâlisini dahi sulha dâhil buyuralar. Zirâ karîb ve ba'îd cümle ehl-i islâm sâye-i Devlet-i aliyye'de rahat ve âsâyiş ümmîd ederler. Bu dahi atabe-i ulyâya arz olunur ki Devlet-i aliyyeleri du'âsiyle meşgûl olan bu diyârın ahâlisi erkân-ı hamse-i islâmdan olub farziyet-i müttefik ün-aleyh olan ibâdet-i hacc-ı şerîfden yüz otuz seneye karîbdir ki râfızî-i esed sebebiyle mahrûm olmuştur. Eğer Hakk ta'âlânın inâyetiyle düşmana galebe veyâhûd li-maslahate müsâlâha olunub Devlet-i aliyye semt-i İran'a vüzerâdan birini leşker-i azîm ile ta'yîn buyurur ise bu taraflarda olan ihtilâl bertaraf olub ehl-i islâmdan olanlann cümlesi Devlet-i aliyye'lerine mülhak olub uğur-ı dîn ü devletlerinde cânlarını fedâ ederler. El-hâletü hâzihi bende-i ihlâs-karînleri Hacı Muhammed Bedî hizmet-i sefaret ile atabe-i ulyâlanna irsâl olunub her husûs merkûm kullan takririne havâle olunmuşdur.

Başbakanlık Arşivi, Nâme-i Hümâyûn Defteri, Nr. 9, 228-229.

EK- III

Nâme-i Sâlifü'l-beyânm kapağı

Âli-cenâb-ı nfat-nisâb sa'âdet iktisâb fütüvvet-intisâb müşeyyed-i erkân-ı şer'i mübîn fermân-fermâ-yı memâlik-i Buhâra ve Turan-zemîn elmahfûf bi-inayeti'l-meliki'l-müste'ân Muhammed Mâsum Han savb-ı kerdûn rütbet ve cânib-i felek-şöhretlerine nâme-i şâhânemizdir.

Han-ı müşarün-ileyh cenâblarına yazılan mektûb-ı hazret-i serdâr-ı ekremînin süreridir.

Âlî-hazret-i keyvân rütbet-i müşîrî dirâyet-behram-ı savlet-i hurşîd âsuman-ı şehamet ve celâdet mâh-ı cihân-efrûz-ı devlet ve mehâbet faris-i mizmâr-ı emâret ve eyâlet mürtekî-i medâric-nisfet ve adâlet muhavver-i felek-i adi ü dâd-ı merkez-i dâire-i diyanet ve sedâd bâlâ-nişîn-i evrenk-i kâr-fermayî: vâlâ-nişan-ı serîr-i memleket ârây-i müessis-i bünyânşeri'atgarrâ müşey'yed-i erkân-ı sünen-i seyyîdü'l-verâ mahfel-nişîn-i izz ü ikbâl sadr-ı ârây-ı bargâhcâh ve celâl-i celâlet ve übbühet-penah niyâhet-i vehl-i âlet-i destgâh-ı fütüvvet ve diyânet-âgâh avnen li'l-hemâsetehi ve'd-diyânehi savnen li'l-adâleti ve'l-emânehi hâmi-i hemâ-yi islâm ve müslimîn nâzım-ı menâzım-ı umûr-ı dîn-i mübîn serîr-i ârây-i hükûmet-i memâlik-i Turan-zemîn seyyid-i sânâhic-i dîn Muhammed Mâsum Han-ı ma'deletâyin lâzâlet-i envâr-ı şümûs-ı lik-i menâhic-i din Muhammed mâsum Han-ı ma'delet-âyin lâzâlet-i envâr-ı şümûs-ı iclâle muzî'eten li'l-kevni ve'lmekân ve mâ-berhet-i ezvâ-i akmâr-ı ikbâehü metîneteiâlem ve'z-zemân hazretlerinin nâri-i mekremet-istînâs ve bezm-i adem-i nazm-ı sipihrmünâslan savb-ı me'âlî-i avniyye harîr-i zerre-i rezî'llem'âni kandil-i mihrâb-ı sevmiâ-ı kuds olmağa seza ve sâye-i müşterî-bâyesinden iktibâs-ı eşi'a-i mıhr olunmağa şayan ve uhra âfâk-ı iclâl-i ta'zimden tâli' ve hâver-i tevlcîr ve tefhimden sâti' neyyirât ve âvân ve âfiyat-ı icâbet ezvâ ve bidûd-ı teslîmât-ı sâmiyan-isâbet-i ziya pîrâye-i vasatü's-semâ-i ithaf-ı vâhid aklanub matrah-ı eşi'â-i buraki İlâhî ve mücellâ-yı envâr-ı şûrak-âgâh olan secencel-i zamîr-i hurşît-nazîr ve pişkâh-ı hâtır-ı hatîr-i übühhet-masirlerince cemâl-i şâhid-i icmâl bu veçhile âdât ve

manzûme-i ihlâs ve mesadıkat bu resm üzre kıra'et olunur ki hâlâ revnak-efsâ-yi tahtgâh-ı Osmanî ziynet bahşa-yi serir-i hilâfet ve şehinşâhî câlis-i mesned-i şehâmet-i lâbis-i libas-ı celâdet müşeyyed-i erkân-ı şeri'at garrâ mümehhid-i bünyân-ı millet-i beyzâ melce'-i efâhim-âgâh surre-i zaman melâz-ı e'âzım-ı kıyâsire-i devrân hulâse-i dûdmân-ı saltanat-ı gîtî-sitanî nihâve-i hanedân-ı hilâfet-i erkân-ı Osmanî sultanü'l-berreyn ve hâkânü'l-bahreyn hadimü'l-Haremeyni'şşerifeyn es-Sultan ve'l-hâkân es-Sultan Selim Han ibn sultan Mustafa Han lâzâl-i şemûs devletle taliâtihi alâ mefârikü'l-ümmem vemâ bürc-i zülâl-i şefkate mendûdeten fil-âlem hazretlerinin emmi büzürg-vârlan Sultan Abdülhamid Han esken-allahü ta'âlâ fî-garki'l-cinân hazretlerinin hâl-i hayâtlarında keyfiyet-i gâile-i Rus-ı menhûsa dâir vâlid-i kesirü'l-mehâmedleri fırdevs-âşiyân Seyyid Gazi Han-ı mağfiret-nişân cânibine evrâd olunan nâme-i sâmiyelerine cevâb olarak savb-ı vâlâ-edeb-i keyânîlerinden taraf-ı eşref-i şâhâneye ve makam-ı sadâret-i uzmâya tahrîr buyurulan ikişer kıt'a nâme-i belagat âllâme ve kitab-ı fütüvvet-intisâblanndan birer kıt'ası Elhâc Muhammed Bedî nam sefîrleri vesâtetiyle ve ba'dehu birer kıt'ası dahi hâlâ Bağdad ve Basra vâlisi vezîr-i mükerrem sa'âdetlü Süleyman Paşa hazretleri tarafından müte'âkiben vârid ve vâsıl ve serâser mefhûm ve mü'eddâlanna ve sefır-i mûmâileyhin takrîr-i lisanîsine ittılâ'-ı şâhâne ve ilm-i yakîn-i senâverâne hâsıl ve şâmil olub iş'âr ve beyân buyurulduğu vecihle kubbetü'l-islâm Buhâra ve etrâf ve enhâsında müteveccih-i bargâh-ı kibriyâ ve âşinây-i bahiri lücce-i hudâ olan zümre-i eshab-ı kulûb galibiyet-i elviyeyi İslâm içün ekeflü du'âyı bervâşte-i âsumân niyâz ve ricâ eyledikleri ve Deşt-i Kebîr'de sâkin cemâ'at-i Kazakiyye ve Kırgıziyye ve gayrilerin Moskovlu ile muhârebe ve mukateleye iştigalleri içün taraf-ı müstecmilü'leşreflerinden elçiler ve kâğıtlar gönderildiği ve tâife-i mezbûrenin Moskovlu ile vârid senedleri olmakdan nâşi Devlet-i aliyye-i ebediyyü'd-devâm ile Moskovlu her ne vakit müsâlâhe olur ise, diyâr ahâlisi dah'l müsaiâhâya dâhil kılınması inhâlan münfehim olmala bu veçhile te'yid-i dîn ü devlet-i

Muhammediyye ve tervîc-i vifâk u ittihâd-ı islâmiyey'e ri'âyet hususunda himmetlerinin ibzâli kemâl-i diyâne ve hamiyyetleri muktezâsında olduğuna binâen vesîle-i mahzûziyet-i vefîre ve zerîa-i memnûniyet-i kesîre olarak karîben zuhur semeresine intizar olun-

maktadır. Abdüvvî-i d'n olan Moskov keferesinden gayri Nemçe Çâsân dahi millet-i beyzâ-i Muhammediyye hakkında rekîz-i zamîr-i habâset-tahmîri olan adâvet-i kadîmesini izhâr ve Devlet-i aliyye ile tâife-i Nemçe beyninde elli seneyi mütecâviz müstemir olan riste-i uhûd ve peymânm şikesti ânnı ihtiyâr edüb Moskov çariçesi ile ittifâken ve i'tizâren sene-i mâzîyede hudûd-ı Memâlik-i mahrûsaya her cânibden ale'l-gaile itâle-i pây-ı hasârate cesâret eyledikleri esnâda Vidin cânibi seraskeri derhal ma'iyyetinde mevcûd asâkir-i nusret-mev'ûd ile mukâbeleye şitâb ve sür'at etmekten nâşi fazl-ı Bârî-i yâri ve tevfik-i kird-i gâri rehberi olarak müdâfa'a-i mezâd â'dâ müyesser ve cünûd-u muvahhidîn-i mansûre ganâim-i kesîre ile muğtenim ve mazhar olunmuş idi. Bu sene-i mübârekede dahi Nemçe çâsân üzerine üzerine ve hem-civâr olan husûn ve sugûr-ı şâhâne muhafazalanna ta'yîn olunan vüzerâ-yi sütûde-sîr ve asâkir-i hamiyyet eserden başka Moskovlu üzerine dahi taraf taraf seraskerler tertîbi ile Boğdan ile Fokşan beyninde vâki* şevahik-i cibâle tahassün ve firâr ve birbirlerine istizhâr ile ira'e-i atüv ve istikbâr eden Nemçe ve Moskov keferesinin ordulan üzerlerine teveccüh ve azîmet olunmak üzere karâr verilmiş iken küflar-ı hâkisânn müthassin olduğu cibâl sa'bü'l-menâl olduğundan gayri ol havâlide olan enhâr-ı müte'addîde hikmet-i cenâb-ı menzilü's-sahabile kesret-i emtâr ve vefret-i bârândan tuğyân etmekle asâkir-i islâma evvel emirde mûris-i dağdağa ve telâş ve müstelzim-i zuhûr-ı halat hâtır-ı hırâş olmak hasebiyle geri çekilüb orduy-ı hümâyûn livâ-i şerîf-i nusretredîf serdâr-ı ketîbe-i enbiyâ sâyesinde iltica ile korb ve civâr düşmanân-ı mel'anet nişânda kâin mahalde meştâ-nişîn ve ârâm üzeredir. Bi-avni'llâhhi ve ta'âlâ evvel bahar-ı hûceste-âsârda tedârikât-ı kaviyye ve asâkir-i külliye ile her tarafdan dîn düşmanlan üzerlerine hücûm ve iktihâm olunması musemmem olduğundan başka bilcümle Dağistan hanlan ile Çerâkise ve Abaza kabîleleri ve Kabartaylar halkı bi'littifak Moskovlu üzerine semt semt hamle ve hücûma müheyya ve âmâde olduklan ecilden "el-cünd-ü candan cünd-üd-duâ sümme cünd-ül vega" mâsadakınca evvelen kalemrû-i hükûmet-i keyânîlerinde olan Buhâra ve etrâf ve enhâsında kâin zümre-i eshâb-ı kulûb galibiyet-i asâkir-i islâm ve makhûriyet-i kefere-i li'âm içün dest-i berdaşte-i dergâh-ı kadı'l-hâcât olmalan husûsu iktizâ edenlere ve sâniyen muzâfât-ı Turan-zemînden Deşt-i Kebîr de sâkin cema'at-i Kazakiyye ve

Kırgızıyye ve bunlar emsâli kabâil hanlarına Devlet-i aliyye-i dâimü'l-karâr ile Moskovlu meyânmda muhârebe derkâr olduğunu ilân ile fîmâ-ba'd dahi ol câniblerden muhârebe ve mukatele-i küffâra iştigâl eylemelerini tavsiye ve te'kîd ve bu veçhile tevsîk-i uhuvvet-i islâmiye ve teşyîd-i mebânî-i hamiyyet-i dîniyeye i'tinâ ve himmetlerini ibrâz ve te'yîd buyurmaları ahz-ı metâlib-i hazret-i şehriyârî idüğünü i'lâm ve ilân ve lisânen dahi ifâde ve beyân zımnında nâme-i hümâyûn-ı cihândâri ile sefirleri mûmâileyh cânib-i sütûde-menâkîlerine azimet üzere iken "ircai ilâ rabbike" fermân-ı Rabbanisine icâbet ve imtisâl ve semt-i âhirete avd ve intikâl etmekten nâşi ol-bâbda Bağdad vâlisi müşarün-ileyh tarafından meb'ûs ve savb-ı vâlâ edeb-i cenâblan kılınmak üzere bir kıt'a name-i hümâyûn-ı mevhibet-makrûn-ı hüsrevâne sahîfepirâyı südûr olmakla mûcibince cânib-i muhlis-i vâlâ-şi'ârîden dahi işbu mektûb-ı muhaleset-üslûb keşîde-i silk-i südûr ve vâlî-i müşârün-ileyh tarafından mersûl-i savb-ı übbühet-mevfûrlan kılınmıştır. İnşâllahü te'âlâ lede'şşerefi'l-vüsûl zikr olunan nâme-i hümâyûn-ı şâhânede nigâriş-pezîr-i sahife-i beyân olduğu ba'de-ezîn uhde-i velâdâr-ı vâlâ'şi'ârlannda olan Devlet-i aliyye-i ebedkıyâmın şân-ı vâlâ-nişânına muvâfık bulunan kâffe-i halât-ı mukteziyye ve âmme-i keyfiyât-ı mürü'et-kâriyye her ne ise fevka'l-vüs' icrasında dakika fevt olunmak adîmü'l-ihtimâl ve be-tahsıs-i cihet-i vahdet-i islâmiye tarafının umûru yekdiğerin iltizâmında olmasına ilet-i tâmme olmak müiabesesiyle edyân-ı bâtılalara gayretiyle bu kadar metâib ve meşâka mütehammil olan fark-ı müşrildn la'netullahu aleyhim ecmâ'in, Peygamberimiz mefhar-ı kâinat aleyhi efdalü's-salât ve ekmelü't-tahiyânın nübüvvetini inkâr ve beyza-i islâmiye îrâs-ı kesr etmeye bezl-i iktidâr edüb dînimizin ve mülk ve milletimizin adüvvisi te'yîd-i bâtılda böyle sa'y ederlerken "elhakkı âli velâyuhli aleyhi şey'in" madlûlü üzere hak ve sâbit olan şeri'at-ı garrâ gayretini icrâda mükibb ü sâl olmak havza-i hamâ-yi islâmda mahfuz kâffe-i muvahhidînin farize-i uhde-i diyâneti olduğu zâhir ve Devlet-i aliyye ile Rusyalu beyninde şan ü şüküh-ı saltanat-ı seniyyeye lâyık bir müsalâha vuku'unda Buhâra tarafından Moskovlu ile muhâre eden tavâifin te'mînleri müsalâhaya idhâl olunacağı musemmem ve bâhır idüğü ve gazâ ve cihâda lâzım gelen tedâbir ve ârâ ve teşvîk-i ağrâ-yı vegâ husûslannda fütûrdan mücânebet olunarak ve tarafeyn zat-ı vâhid makamında bulunarak kuvvet-i zâtiyye ile a'zâ-yi bedene

veçhile selâmet hâsıl olursa yekdiğerine kuvvet ve i'ânesi ahare şâmil olunacağı hasebiyle bu tarafdan uhde-i devlet-i ebed-müddete lâzım gelen vâcibât ve levâzımatı îfâda kusûr olunmayacağı misüllü nâme-i şerîfelerinde nakş-ı harîr-i tahrîr olunduğu veçhile ol tarafdan dahi kabâil ve akvâmı vesâir ecnâd-ı hamiyyet-i'itiyâdı sevk ederek dînimizin düşmanı olan Rusya-i siyeh-rûyun tahrîb-i ülkât ve memâlikiyle nâil-i ganâim-i galebe ve nusret olmağa himmet buyurmaları matlûb-ı şâhâne olduğu ma'lûm-ı âlîleri buyuruldukda bervech-i muharrer levâzım-ı uhuvvet-i dîniye ve merâsim-i yek-cihet-i islâmiyeye kemâl-i ri'âyet ve i'tinâ buyurularak muhâfaza-i beyz-ı beyzâ-yı islâm ve kesr-i anûf kibr ü gurûr-ı kefere-i Rusya-i li'am mûcib ve sâil-i diyânet-i delâilin izhâr ve ibrâzına sarf-ı himem lâyuhsâ ve lâzimü'l-iş'ar olan ahvâl ve hâlât ve taraflarına müte'allik husûsât-ı li-ecli't-te'dîye tahrîr ve inhâ buyurmaları zât-ı sütûde-simâtlanndan müsted'â-yı hâlisânemizdir. Bâkî hemîşe-i âsumân-ı devlet ve emâret ve sipihr-i übbühet ve mehâbetleri nücûm-ı zâhire-i mecd ü ikbâl ve kevâkib-i mihr-i lem'ân-ı übbühet ve iclâl ile zînet-pezîr ve münevver-bâd.

Başbakanlık Arşivi, Nâme-i Hümâyûn Defteri, Nr. 4, s. 13-15.

EK-IV

Mesned-i celîl-i Sadaret-i uzmâya Buhâra sefîri Abdülhay Efendi ve mukaddemce Buhârâ'ya sefaretle giden Şeyh Süleyman Efendi tarafından gönderilen tahriratın tercümesidir, 20 zilhicce 1288 (8 şubat 1872)

Mârûz-ı Dâ'î-i kemîneleridir ki,

Devlet-i aliyye'nin tenbîhât ve tebligat-ı şerîfesi semeresi olmak üzere Buhâra'nın ahvâl-i hâzırası yoluna girmeye başlayub etvâr-ı şiddet ve vahşiyeti bertaraf olmuş olduğundan Devlet-i aliyye'nin usûl ve meşvârına tatbikan istihsâl vesâil-i medeniyete sarf-ı sa'y-i belîğ edilmekde ise de hilâfet-i celîlenin sahâbet ve mu'âveneti olmadıkça umûr-ı mülkiyye ve milliyemizin ber-vefk-ı matlûb husûl-i intizâmı kâbil değildir. Şeyh Süleyman Efendi dâ'ileri bâ-irâde-i seniyye me'mûren Buhâra'ya azîmet eyledikde Devlet-i aliyye'nin hâzıra ve kavânin-i cârîyyesini ve memalik-i ecnebiye ile olunacak

mu'âmelâtda ittihâzı lâzım gelen kavâ'id-i müfîdeyi tefhîm ve telkîn etmekle Buhâra Emîri hazretleriyle ümerâ-yi memleket şeyh-i mûmâileyhin ifâdât ve tebligatını tamâmen ısgâ ederek bunun cümle-i te'sîrâtından olmak üzere Rusya ile mütâreke ve müsâlâha edilmiş ve umûr-ı mülkiye ve milliyemizin Islâhı nazar-ı i'tinâya alınmış ise de tedârik-i esbâb ve levâzımı iktidârımızın hâricinde olduğuna ve râbıta-i ittihâd-ı diyânet iktizâsmca husûl-i matlab içün hilâfet-i seniyye ve ârây-ı sâibe-i vükelâ-yı Devlet-i aliyye'den başka merci'miz olmadığına binâen evâtıf-ı celîle-i hilâfet-penâhîden mu'âvenet ve imdâd ümmîd ve ricâsiyle bu dâ'îleri şeyh-i mûmâileyh ile birlikte derbâr-ı ma'delet-karâra gönderilmiştir. Dersaadet'e vürûd-ı dâ'iyânemden beru cânib-i saltanat-ı seniyyeden mazhar buyurulduğum taltifat-ı mihmân-nevâziden dolayı fevka'l-hadd müteşekkir ve müftehir ve maksad-ı me'mûriyet-i âcizânemin tesri'-i husûlü için zuhûr-ı inâyet-i saltanat-ı seniyyeye muntazır olduğum halde emîr-i Buhâra hazretlerinin metâlib ü me'mûlânı ber-vech-i âtî huzûr-ı sâmi-i hazret-i vekâlet-penâhîlerine arz ve beyân ederim. Şöyle ki:

Evvelâ, Buhara'nın islâh-ı ahvâl-i mülkiyyesi içün umûr-ı nizâmiyyeye ve i'dâdiyye ve rüşdiyye ve harbiyye ve tıbbiyye mekteblerinde tedris olunan ulûm ve fünûna vâkıf ve top ve tüfenk gibi her nevi' esliha-i cedîdeyi ve levâzımını i'mâl san'atmda mâhir mu'allimlere muhtâç olduğumuzdan bunlann i'tâ buyurulması.

Sâniyen, fünûn-ı mezkûrede ve ale'l-husûs cer-i eşkâl ve tabakatü'l-arz ve ihrac-ı me'âdin ve hendese fenlerinin nazariyât ve ameliyâtında ve zarûriyât-ı mülkiyyeden olan ulûm ve kavânînde sâhib-i iktidâr mu'allimlerle fünûn-ı mezkûrenin edavât ve âlât-ı lâzimesi ihsân buyurulması.

Sâlisen, işbu metâlib karin-i müsâ'ade buyurulduktan sonra ashâb-ı ma'lûmâttan Buhâra'ya bir sefir i'zâm buyurulub ânın vâsıtasiyle nizâmat-ı cedide ve usûl-i idâre-i Devlet-i aliyye mevki'-i icrâya konularak mebâni-l medeniyet te'sis edilmesi [râbiyen] ve bâzı devletler Buhâra'yı hudûd-ı memleketlerini muhâfazaya bir sedd-i sedîd addeyledıklerinden bizlere muin ve tarafdâr olmak isterler ise de, bu da müsâ'ade-i seniyyeye mevkûf umurdan olmağla anlara dahi

Buhâra'ya i'âne ve tarafdârlık etmeleri zımmında teşrîfat-ı lâzimeyi ve kelimât-ı dostâneyi hâvi nâme-i hümâyûn ihsân buyurulması,

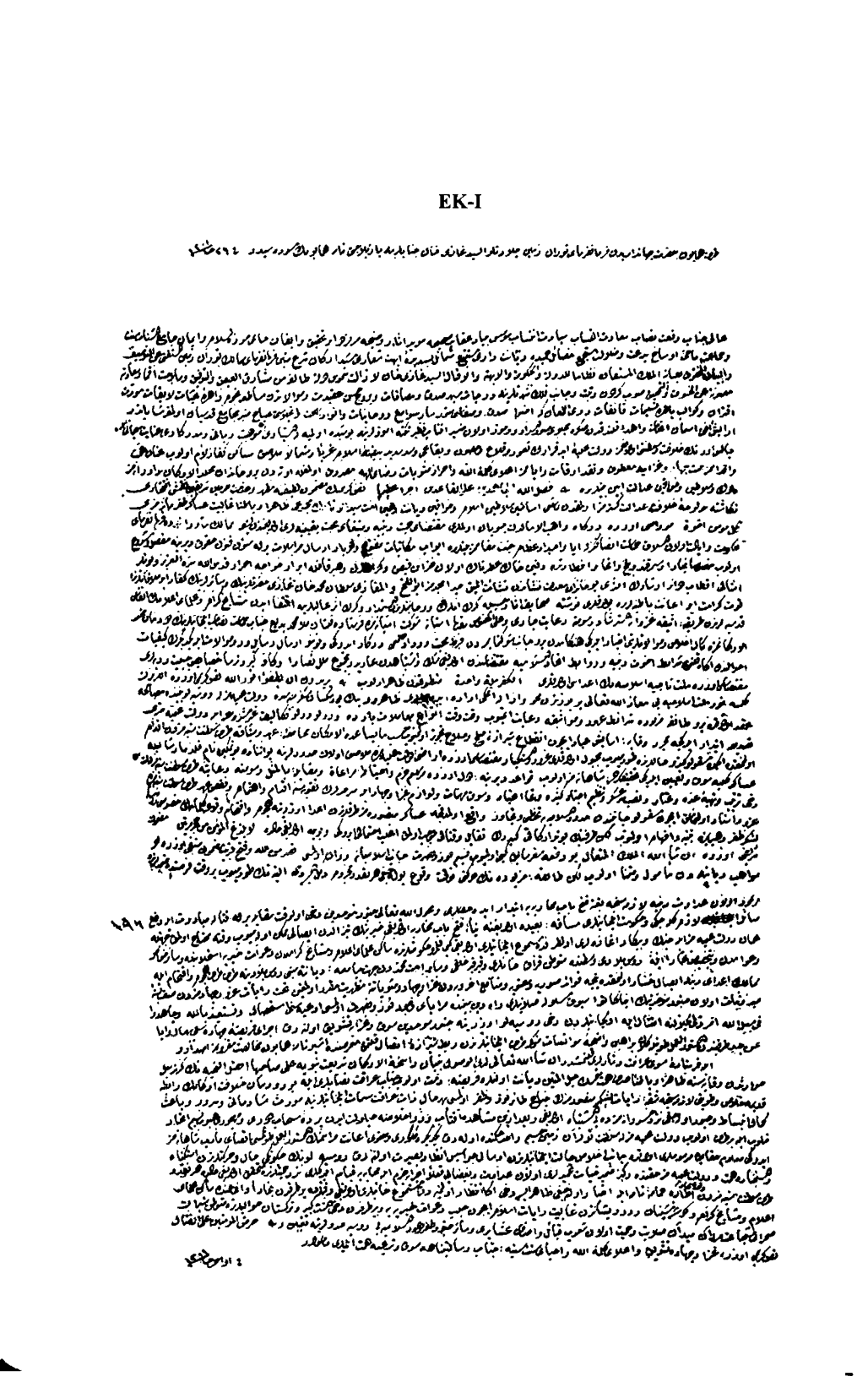
Hâmisen, Afganistan ile hem-zebân ve hem-hudûd olduğumuz cihetle yek-diğerimize zahir ve muin olmak lâzım geleceğinden Buhâra ile dâimâ dostâne ve müttehidâne hareket etmesi vesâyâsını şâmil Kâbil hükümdârına tahrîrât-ı aliyye tastîr buyurulması,

Sâdisen, taraf-ı Devlet-i aliyye'den ta'yîn buyurulacak sefirin ol havâlinin ümerâ ve hükkâm ve ahâlisine nesâyih-i lâzime icrâsiyle beyinlerinde husûl-i ittifak sa'y etmesi,

Sâbi'ân maksûd-ı aslî Buhâra ahvâlinin islâhı ve Emîr-i Buhâra'nm hâl ve akd-i umûrda tashîh-i mu'amelât kaziyyesi olub bunun husûlü ise delâlet ve mu'âvenet-i hilâfet-i seniyyeye vâbeste olduğuna yümn-i kuvvet ve satvet-i şâhâne ile ol havâli ahâlî-i islâmiyesinin tasallut-ı ecânibden tahlîs ve âsâyiş-i hâllerinin te'mîni ne esbâba mevkûf ise irâ'e ve istihsâli husûsuna saltanat-ı seniyyenin ârâ-yı sâibe ve enzâr-ı sâkibesi masrûf ve ma'tûf buyurulması istirham olunur. Memleket ve ahâlinin medâr-ı selâmeti olmak üzere taraf-ı saltanat-ı seniyyeden her ne emir ve fermân buyurulur ise ez-dil ü cân kabûl ve infaz edileceği gibi umûr-ı mülkiyyemizin sûret-i idaresi saltanat-ı seniyyenin tasvîb-i âlîsine müfevvez olduğu cihede lâzıme-i ubûdiyet ve mutâva'atı ifâde-i tecvîz-i kusûr olunmayacak ve devâm-ı mülk ü milleti ve husûl-i âsâyiş-i ra'iyyeti te'mîn edecek esbab ve levâzımı istihzar için bezl-i cehd ile du'â-yi devâm-ı ömr ü iclâl-i hazret-i pâdişâhiye muvâzabet-i ferâiz-i a'mâlden addedilecektir. Ve'l hâsıl umûr-ı memâlikimiz ârây-ı sâibeyi hükûmet-i seniyyeye müfevvez bâlâda mücmelen arz olunan metâlib hakkında müsâ'ade-i lütf-âde-i hilâfet-penâhîyi istihsâle delâlet-i himmet-i sâmiye-i hazret-i vekâlet-penâhilerini ricâ ederiz. Ol babda bî-dirîğ buyurulacak lütf ve inâyet-i ehl-i islâmı tagallüb-i ağyârdan tahlîs ve âsâyiş ve selâmeti te'mîn edeceği cihetle mûcib-i ecr cezîl olacağı müsellemdir. Herhâlde emr ü fermân ve lütf ü ihsân hazret-i men-lehü'l-emrindir.

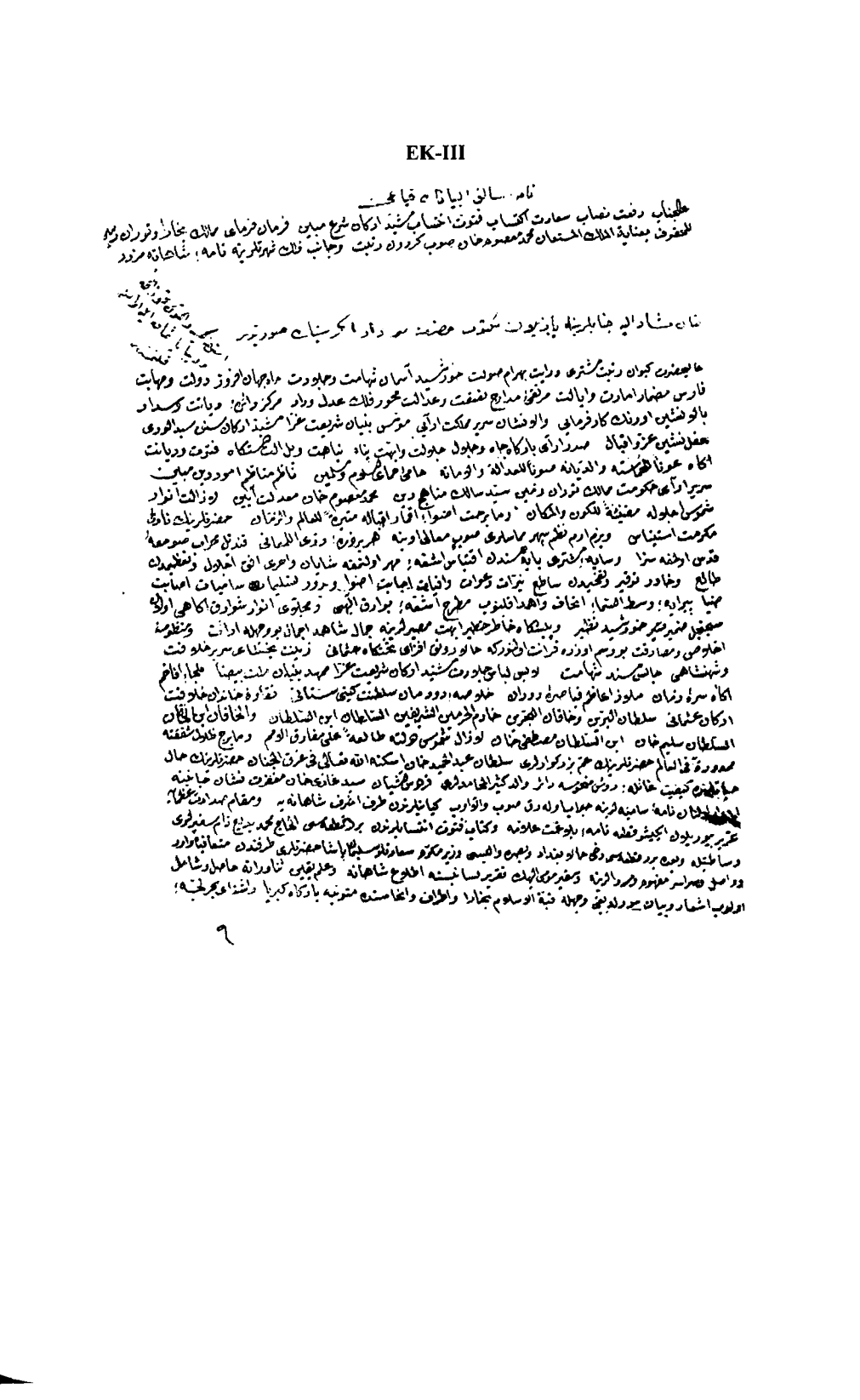
Başbakanlık Arşivi, İrâde, Hâriciye, Nr. 15065, Lef. 1.

EK-I



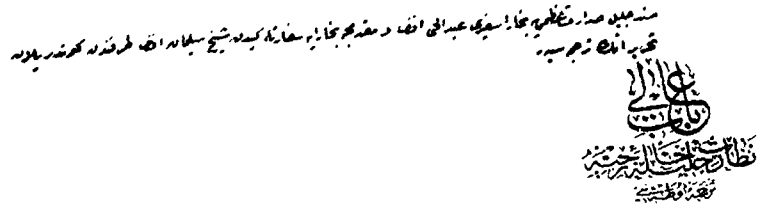
EK-II

EK-III



اولون شریعت غرا حکمی اجراده مکلف وساعی اولدیغی حالده ؛ حمای اسلامده محفوظ کافه موحدینك وظیفه دینیه
دیانتی اولدیغی ظاهر وواضح اولمغله دولت علیه ایله روسیه لو بینده شان وشکوه سلطنت سنیه یه لایق برمعاهده وقوعنده بغداد
طرفندن مسقو لرایله محاربه ایدن طوائفدن ثامنیاری معاهده یه قدر اولنه جق محصور وباهر ایروکی وقزاوجاوه لو نام
کاولون تدابیر واوا وتشدیدات اجرای وخاصه محصورلرینه شتورون مجانبت اولنه رق وطرفینی ذاتت واحده کبی معاضد
برلنه رق قوت ذاتیه ایله اعتضای بدنه توجهله سلامت حاصل اولور ایسه یکدیکرك قوت وادویه ی اخره شامل
اولنه جغی جهتله برطرفدن تجدد دولت ابرمدته لو نام کاولون واجبات ولوازماتی ایفاده مقصور اولغله جمعی
متفقا نامه شریفه لرینه نقش هریر تحریر اولدیغی وجهله اوطرفدن دخی قبائل واقوامی وسائر اهنا وحمیت اعتیاری
سوق ایدرك وتبز لك کسمی اولون روسیه ؛ سیه رویلت تحریب الکات ومالکیله نائل غنایم غلبه وظفرت
اولمغله هرت بیورلدی مطلوب شاهانه اولدیغی معلوم عالیلری بیورلدقدن بروجه محرر لوازم اخوت دینیه حکم
ومراسم تجهتی اسلامیه برکمال رعایت واعتنا بیورولرق محافظه ؛ بیضه ؛ بیضای اسلام وکسر انوف کبر وعتو روس
کفره ؛ روسیه ؛ قضای موجب وسائل دیانت ولوازمات اظهار وابرازنیه صدق همم لو محصن ولوزم لو شعار اولوله
احوال وحالوت وطرفینه متعلق خصوصاتی لوجل التادیه تحریر وانهابیورلدیغی ذات ستوده سمات فریدون سجاه
خالصانه مزور . باقی همیشه اتصاف دولت واعادت کیهر ابهت ومهابتلری نجوم زاهره مجدو اقبال وکواکب
مهر لمعان ابهت واجلولی ایله زینت پزیر ومنور باد

EK-IV



BİBLİYOGRAFYA

A - ARŞİV VESİKALARI

TÜRK ARŞİVLERİ

I - BAŞBAKANLIK ARŞİVİ

1 - M. Cevdet tasnifi, Hâriciye nr: 435, 497, 513, 1098, 2212, 3100, 4193, 4198, 5563, 7378, 7458, 55741.

2 - Hatt-ı Hümâyûn tasnifi, nr: 723, 723a, 778, 14399, 56415, 56971, 56129, 56118, 56210, 35972, 37151, 36556, 36558, 36575, 36581, 36552, 36551, 36546, 36579, 36547, 36554, 33181, 32100, 32100a, 32089, 36565, 36550, 7622, 16200, 7620, 36548, 36557, 37272.

3 - Name-i Hümâyûn Defterleri, nr: 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 17.

4 - İrâde tasnifi, Hâriciye, nr: 347, 388, 391, 847, 849, 1345, 1097, 2206, 12493, 13785, 13271, 15065, 15225, 15524, 15546 15817, 16526, 16873, 16500, 16642.

5 - İrâde tasnifi, Dâhiliye, nr: 46454, 46753, 49054, 49650.

6 - İrâde tasnifi, Meclis-i Mahsus, nr: 1453, 1510, 2343.

7 - Yıldız tasnifi: (Kısım-Evrak-Zarf-Karton nr:)

33 382 73 90

33 1211 73 91

33 1279 73 91

33 1442 73 14

33 1638 73 91

II - HÂRİCİYE ARŞİVİ

1 - "Hîve Meselesi" Dosya nr. 25 (Ruslann Hîve'yi işgali ile ilgili Petersburg'daki Osmanlı sefirinin gönderdiği raporlar kolleksiyonu).

2 - Siyasî Dosyalar (Ecnebî Devletler - Rusya) II, nr. 1343/10, Petersburg'daki Osmanlı sefaretinden 1849-1893 yılları arasında gönderilen raporlar kolleksiyonu.

III - TOPKAPI SARAYI ARŞİVİ

Türkistan'daki Özbek Hanlıkları ile yapılan muhaberatla ilgili vesikalar: E. nr: 5489, 5905, 9696.

İNGİLİZ ARŞİVLERİ

IV - PUBLIC RECORD OFFICE

a - Secret Home Correspondence, Political and Secret Memoranda, nr. 3/8, 3/867, 3/868,

b - F.O. 60 (Persia) 1857-1885,

c - F.O. 65 (Russia) 1857-1885,

d - Political and Secret Memoranda (On Military Affairs), 5/257, 5/560.

e - Progress of Russia in Central Asia, Political and Secret Memoranda, C, 1-122.

f - Correspodence, from 1864 to 1881, respecting the movements of Russia in Central Asia and her relations vvith Afghanistan, F.O. 65/1150.

V - INDİA OFFICE RECORDS

1 - Secret Letters and Enclosures from Persia, Political and Secret Memoranda, 9/45, 9/68, 9/70, 9/71, 9/72, 9/72, 9/76, 9/121.

2 - Enclosures to Secret Letters from India, 1867/ 2, 3, 4.

3 - Çin ve Kâşgar hakkındaki münasebederi ihtiva eden vesikalar kolleksiyonu: F.O., 17/825, 826, 863.

4 - Political and Secret Memoranda 19/F.O. 65: R. Michell's Russian Abstracts, 1877-1878. Resmî Rus matbuatının İngilizce tercümeleri.

VI - BRITISH MUSEUM

Layard Papers, C. CXCVIII; Add. 39132. 1876-1882 arasında İstanbul'da vazife gören İngiliz elçisinin vesikaları.

B - NEŞREDİLMİŞ VESİKALAR

ANDERSON, M. S, The Great Powers and the Near East, 1774-1923, Docu- ments of Modem History, London, 1970.

FERİDUN BEY, Münşeâtü's-selâtin, I-II, İstanbul, 1275.

HERSLET, E., Treaties, ete., Concluded between G. Britain and Persia, and between Persia and other Foreign Powers, wholly or partially in force on the İst April 189, London, 1891.

NAPİER, G.C., Collection of Joumals and reports received from Capt. the Hon. G.C. Napier, on Special Duty in Persia 1874, London, 1876.

ORHONLU, C., Osmanlı Tarihine Âid Belgeler, Telhisler (1597-1607), İstanbul, 1970.

PALEN, K.K., Otchot po revizi Turkistanskago kraya, proizvedennoy po Vysochayshemu proveleniyu K.K. Palenom, 19 parts, part 10 kraevce upravlenie, Petersburg, 1910-1911.

Report of a Mission ta Yarkand in 1873 under Command of Sir T.D. Forsyth, Kalküta, 1875.

RİEBER, A.J. (Ed.), The Politics of Autocracy, Letters of Alexander II to Prince A.I. Baryatinskiy, 1857-1864, The Hague Paris, 1966.

STUMM, H., Russia's Advance Eastward. Containing the Despatches of the German Military Commissioner attached to the Khivan Expediti- on, Ing., tere. Londra, 1874.

C-KAYNAK ESERLER

AHMED CEVDET PAŞA, *Cevdet Tarihi*, C.V, İstanbul, 1309.

AHMED LÜTFÎ EFENDİ, *Tarih-i Lütfî*, C. VIII, İstanbul, 1328.

BOULGER, D., *Central Asian Portaits*, Londra, 1880.

" " *The Life of Yakoob Beg*, Londra, 1878.

HOVVORTH, H.H., *History of the Mongols*, C. II/2, Londra 1880.

İGNATİYEV, N., *Missiya ve Khivu i Bukharu v 1858 g.*, Petersburg, 1897.

KÂTİB ÇELEBİ, *Tuhfetü'l-kibâr*, İstanbul, 1329.

KUROPATKİN, A.N., *Kashgharia*, İng. tere., Kalküta, 1882.

LÜTFÎ, AHMED EFENDİ, *Tarih-i Lütfî*, C. VIII, İstanbul, 1328.

MACGAHAN, J.A., *Campaigning on the Oxus and the Fail of Khiva*, Londra, 1876.

MAKSHEYEV, A. I., *İstoricheskiy obzor Turkistana i nastupatel'nogo dvizhe- niya v nego Russkikh*, Petersburg, 1890.

MEHMED AĞA, (Fındıklı), *Silâhtar Tarihi*, I-II, İstanbul, 1928.

MEHMED RAŞİD EFENDİ, *Tarih-i Râşid*, III, İstanbul, 1282.

MİLYUTİN, A.D., *Dnevnik A.D. Milyutina*, P.A. Zayonchovskiy neşri, I-IV Moskova, 1947-1950.

ONOU, A., "The Memoirs of Count N. İgnatyev", *Slavonic Revieiv*, nr. 10 (i93[I]-32)[ve] 11 (1932-33).

POTTO, V., *Steppe Campaigns*, İngiltere., Londra, 1878.

RAWLİNSON, H.C., *England and Russia in the East*, Londra, 1875.

ROMANOVSKİY, D.I., *Zametki po Sredne-Aziatskomu voprosu*, Petersburg, 1868.

SCHUYLER, E., *Turkestan*, I-II, Londra, 1876.

SEYDİ ALİ REİS, *Mir'âtü'l-memâlik*, İstanbul, 1313.

SİNGH, S.H., *A History of Khokand*, C.E. Bates neşri, Lâhor, 1878.

SHAVVV, P., *Visits to High Tartary*, Yarkand and Kashghar, Londra, 1871.

TERENTYEV, M.A., *İstoriya Zavoyevaniye Sredney Azii*, I-II, Petersburg, 1906.

VALİKHANOV, C.C., *The Russians in Central Asia: Their Occupation of the Khırgız Steppe and the Line of Syr-Darya; their Political Relations vvith Khiva, Bukhara and Kokan; also Description of Chinese Türkistan and Dzhungaria*, İng. tere., Londra, 1864.

VAMBERY. A.; *Travels in Central Asia*, Londra, 1864.

VAMBERY, A., *History of Bakhara*, Londra, 1873.

VAMBERY, A., *Central Asia and the Anglo-Russian Question*, Londra, 1874.

D - İNCELEME VE ARAŞTIRMALAR

ALLEN, W.D. and MURATOFF, P., *Caucasian Battlefields*, Cambridge, 1953.

ANDERSON, M.S. *The Eastem Question*, Londra, 1967.

ANONİM, "Russian Advance in Central Asia", *The Quarterly* Review, CXXVI (1874).

ANWAR-KHAN, M., *England, Russia and Central Asia*, Peşâver, 1963.

BADDELEY, J.F., *The Russian Conquest of the Caucasus*, Londra, 1908.

BALES, W.L., *Tso Tsung tang*, Shanghai, 1937.

BARTHOLD, W., "Abdullah" madd., *İ.A.*, I, 34, 35.

BECKER, S., *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva*, 1865-1924, Cambridge Mass., 1968.

Cambridge History of British Foreign Policy, II-III, Cambridge, 1923.

CHESHİRE, C.T., "The expansion of imperial Russia to the Indian Border", *Slavonic Review*, XIII (1934-35), 85-97.

DABBS, J.A., History of the Discovery and Exploration of Chinese Turkestan, The Hague, 1963.

DONNELLY, A.S., *The Russian Conquest of Bashkiria* (1552-1740), Londra, 1968.

EDVVARDES, M., *Playing the Great Game*, Londra, 1975.

FRASER-TVTLER, W.K., *Afghanistan*, Londra, 1950.

FRECTLİNG, L.E., "Anglo-Russian Rivalry in Eastem Turkestan, 1863- 1881", *Journal of Royal Central Asian Society*, XXVI (1939), 471-489.

HABBERTON, W., *Anglo-Russian Relations Conceming Afhganistan*, 1837- 1907, University of tllinoi Press, 1937.

HAYİT, B., *Türkistan, Rusya ile Çin arasında*, İstanbul, 1975.

İNALCIK, H., "Osmanlı-Rus rekabetinin menşei ve Don-Volga kanalı teşebbüsü, 1569", *Belleten*, 12/46 (1948), 349-402.

KHALFİN, A.N., *Russia's Policy in Central Asia, 1857-1868*, Ing. tere., Londra, 1964.

KİERNAN, V.G., "Kashgkar and tha Politics of Central Asia, 1868-1878". *Cambridge Historical Journal*, XI/3/ıg55), 317-42.

KURAT, A.N., *Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlıklarına âit Yarlık ve Bitikler*, Ankara, 1940.

LANG, D.M., *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara, 1966, A History of Georgia, Londra, 1962.

MACKENZÎE, D., "Kaufman of Turkestan: An Assesment of his Administration, 1867-1881", *Slavonic Revievo*, nr. 26 (1967). The Lion of Tashkent. The Career of General M.G. Chemiaev, University of Georgia Press, 1974.

MERT, Ö., "Buhâra Emirliği elçisi Muhammed Pârsâ Efendi'nin İstanbul'daki diplomatik faaliyetleri (1867-69), *Türk Kültürü Araştırmaları*, XV/1-2 (1976), 93-107.

MİLLER, F.A., *Dmitrii Milyutin and the Reform Era in Russia*, Vanderbilt University Press, 1968.

POPOV, A.L., "Iz istorii Zavoyevaniya Sredney-Azii", Istoricheskie Zapiskii, nr. IX (1940).

QUESTED, R.K.I., *The Expansion of Russia in East Asia, 1857-1860,* Singapor, 1968.

SARAY, M., "XIX. Asırda Türkmenlerde Demokrasi Anlayışı ve Parlamento", *Türk Kültürü Dergisi,* sayı 197 (1979). "Rusya'nın Asya'da Yayılması", *Tarih Enstitüsü Dergisi,* sayı 10-11 (1979-1980). Rusya'nın Türk illerinde Yayılması, İstanbul, 1975. Dünden Bugüne Afganistan, İstanbul 1981.

SETON-WATSON, H., *The Russian Empire,* 1801-1917, Londra, 1967.

SİSCO, F.G., "Eugene Schuyler, General Kaufman, and Central Asia", *Slavonic Revievv,* nr. 27 (1968).

SKRİNE, F.H. And ROSS, E.D., *The Heart of Asia,* Londra, 1899.

STRONG, J.W., "The Ignat'ev Mission to Khiva and Bukhara in 1858", *Canadian Slavonic Papers,* XVII/2-3 (1975), 236-260.

SYKES, P., *A History of Persia,* I-II, Londra 1921.

TOGAN, A.Z.V., *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi,* İstanbul, 1942-1947.

UZUNÇARŞILI, İ.H., *Osmanlı Tarihi,* III/2, Ankara, 1954.

WEN-DJANG CHU, *The Moslem rebellion in Northvvest China, 1862-1878,* The Hague-Paris, 1966.

TÜRKİSTAN TARİHİNİN ÖNEMLİ OLAYLARININ KRONOLOJİSİ

1500 - Buhâra (Özbek) Devleti'nin Muhammed Şeybânî Han tarafından kuruluşu.

- Şah İsmail'in İran'da başa geçmesi, Safevî hanedanının kuruluşu.

1510 - Şah İsmail'in Muhammed Şeybâni Han'ı yenmesi.

1511 - Hîve Hanlığı'nın İlbars Han tarafından istiklâlinin ilân edilmesi.

1514 - Şah İsmail'in Yavuz Sultan Selim'e yenilmesi.

1515 - Buhâra (Özbek) hükümdarı Köküncü Han'ın Yavuz Sultan Selim'e elçi ve mektup göndererek Şiîlere karşı zaferini kutlaması.

1516 - Yavuz Sultan Selim'in Köküncü Han'a cevap vermesi.

1534 - Buhâra hükümdan Ubeydullah Han'ın Kanuni Sultan Süleyman'a bir elçi göndererek Şiî İranlılara karşı yapmakta olduğu mücadele için yardım istemesi.

1540 - Yeni Buhâra hükümdarı Abdüllâtif Han'ın İranlılarla yaptığı mücadeleden dolayı Kanuni'den yardım istemesi ve ittifak teklifi.

1550 - Kanuni'nin, İran'ın düşmanlık göstermesi üzerine Ahmed Çavuş isminde bir zatı elçi olarak Buhâra'ya Abdüllâtif Han'a göndermesi ve Şiîlere karşı müşterek harekâtta bulunmayı teklif etmesi.

1551 - Abdüllâtif Han'ın İran'a karşı yapılacak harp için Kanuni'den silâh yardımı istemesi ve bu isteğin yerine getirilmesi.

1552 - Kazan Hanlığı'nın Ruslar tarafından işgali.

1556 - Astrahan Hanlığının Ruslar tarafından işgali.

1569 - Osmanlı Devleti'nin Don ve Volga nehirleri arasında bir kanal açarak Rusların güneye inmelerine mâni olmak istemesi ve bu arada Rusları Astrahan'dan çıkartma teşebbüsünde bulunması.

1588 - Osmanlı Devleti, İran ile arasının yeniden açılması üzerine Buhâra hükümdarı II. Abdullah Han'a mektup göndermesi ve Şiî düşmana karşı müşterek hareket teklifinde bulunması, bu ricanın II. Abdullah Han tarafından kabûl edilmesi.

1599 - Yeni Buhâra hükümdarı Bâki Muhammed Han'ın Iran ile mücadelesinde ihtiyaç duyduğu silâhların gönderilmesi için Osmanlı hükümetine başvurması ve bu ricasının yerine getirilmesi.

1649 - Oğlu Abdülaziz Han ile aralarında taht ihtilâfının çıkması üzerine Buhâra hükümdarı Nezîr Muhammed Han'ın bu ihtilâfın halli için Abdülmennan isminde bir elçisinin İstanbul'a göndermesi.

1690 - Buhâra hükümdarı Subhan-Kulu Han'ın, Korucubaşı Küçük Hacı Ali Bey isminde bir elçisini İstanbul'a göndererek Türkistan ahvali hakkında Padişaha bilgi arzetmesi.

- Kalmuk lideri Ayuka Han'ın elçi ve mektup göndererek Osmanlı hâkimiyetine girdiğini bildirmesi.

1700 - Hokand Hanlığı'nın kurulması.

1700 - Teke Türkmenlerinin Mangışlak olan Kopet-Dağına göçleri.

1707 - Yeni Buhâra hükümdarı Ubeydullah Han'ın Hoca Muhammed Emîn Bey isminde bir elçisini İstanbul'a göndermesi ve Padişaha bağlılığını bildirmesi ve Türkistan ahvali hakkında bilgi vermesi.

1710 - Kalmuk Hanı Ayuka'nın İstanbul'a ikinci defa elçi göndermesi ve Moskof Çan ile mücadele ettiğini bildirmesi.

1713 - Kazak hükümdarı Gaib Muhammed Han'ın İstanbul'a Seyyid Muhammed Kulu Bek isminde bir elçi göndererek Kalmuk liderinin iki yüzlü bir insan olduğunu, hem Padişah ve hem de Rus Çan ile münasebette bulunduğunu bildirmesi.

1717 - Rusların, Prens Begoviç Çerkaski kumandasında bir orduyu Hîve'yi istîlâ için göndermesi ve mağlûp olmaları.

1719 - Ubeydullah Han'ın yerine Buhâra tahtına çıkan Ebu'l-Feyz Han'ın İstanbul'a elçi ve mektup göndererek bağlılığını bildirmesi.

1721 - Ebu'l-Feyz Han ikinci bir elçi göndererek Kızılbaş taifesine karşı mücadele etmek için silâh yardımında bulunması.

1735 - Hîve (Hârezm) hükümdarı Muhammed Bahadır İlbars Han'ın kısa fasılalarla İstanbul'a iki elçi göndermesi ve Şiî İranlılara karşı yaptığı mücadelede başanlı olabilmesi için silâh yardımında bulunulmasını ve ittifak yapılması istediğini bildirmesi.

- Hîve Hanının bu ricasına karşılık veren Osmanlı hükümeti, Hîve'ye silâh yardımı yapılacağını bildirmesi, fakat şimdilik birlikte hareket etmenin mümkün olmadığını açıklaması.

1742 - Sibirya'nın Ruslar tarafından işgalinin tamamlanması.

1747 - Nâdir Şah'ın ölmesi ve Azerbaycan Hanlıklarının istiklâline kavuşması.

1762 - Afgan hükümdarı Ahmed Şah Dürrânî'nin Osmanlı Padişahı III. Mustafa'ya elçi ve mektup göndererek Şiî İran'ın ortadan kaldırılmasını teklif etmesi ve bu teklifinin kabûl edilmemesi.

1774 - Küçük Kaynarca Muâhedesi ile Kırım'ın Rus nüfûzuna terk edilmesi.

1783 - Rusların Kırım'ı işgal ve ilhak etmeleri.

1785 - Buhâra hükümdarı Seyyid Ebülgazi Han bir elçi göndererek Padişahtan ülkesindeki âsâyişsizliğin giderilmesi hususunda bir nâme göndermesini niyaz etmesi.

1786 - Osmanlı devletinin Kırım'ı Rus işgalinden kurtarma gayretleri ve bu maksatla Türkistan müslümanlarına mektuplar göndermesi ve bununla da yetinmeyip Alemdar Mehmed Said Ağa isminde bir elçisini Buhâra'ya yollaması.

1787 - Osmanlı-Rus harbinin başlaması üzerine Osmanlı hükümeti, Buhâra'ya ikinci bir mektup göndererek Ruslara karşı o cepheden de mücadele açılmasını yeniden istemesi ve bu isteklerinin kabul edilmesi.

1792 - Osmanlı devleti ile Rusya arasında Yaş Muahedesinin imzalanması.

1795 - Aga Muhammed Han'ın Gürcistan'ı işgali ve Rusya ile İran'ın aralarının açılması.

1798 - Hîve hükümdarı Seyyid Ebülgazi Bahadır Han, Padişaha bağlılığını arz ederek, ülkesine karşı daha çok alâka gösterilmesini niyaz etmesi.

1800 - Buhâra hükümdarı olan Haydar Şah, İstanbul'a bir elçi göndererek Padişaha olan bağlılığını bildirmesi,

1804 - Rusların Gence Hanlığını işgali.

1807 - Rusların Balkan Hanlığını işgali.

1812 - Rusların Leukeran Hanlığını işgali.

1813 - Haydar Şah, Mirza Muhammed Yusuf isminde bir elçi ve mektup göndererek Osmanlı hükümetinin kendisini Türkistan'ın tek hâkimi olarak tanımasını rica etmiştir.

1813 - Rusların İranlıları yenmesi ve Gülistan Muâhedesini imzalamaları.

1815 - Rusların Şeki Hanlığını işgali.

1819 - Rusların, Muravyev adında askerî bir ajanı Hîve'ye göndermeleri.

- Haydar Şah'ın, Hacı Mehmed Şerif isminde yeni bir elçisini İstanbul'a göndermesi ve biat ettiğini bildirmesi.

1820 - Buhâra hükümdanmn İstanbul'a elçiler gönderip biat ettiğini bildirmesini öğrenen Hokand Hanı Seyyid Muhammed Ömer Han, El-hac Seyyid Kurban Efendi isminde bir elçisini göndererek O'nun da biat ettiğini bildirmesi.

1820 - Rusların Şirvan Hanlığını işgali.

1822 - Rusların Karabağ Hanlığını işgali.

1825 - Rusların Nahcivan Hanlığını işgali.

1826 - Rusların Revan Hanlığını işgali.

1828 - İran'ın Rusya'ya tekrar yenilmesi ve Türkmençay Muâhedesini imzalamak mecburiyetinde kalışı.

1826 - Nasrullah Han'ın Buhâra, Allah-Kulu Han'ın Hîve ve Dost Muhammed Han'ın Afganistan hükümdarı olmaları.

1830 - Teke Türkmenlerinin Kopet-Dağı havalisinden Merv'e doğru yayılması.

1831 - İngiliz Dr. Wolw'un Merv ve Buhâra'yı ziyareti.

1832 - İngiliz A. Bumes'in Kâbil, Buhâra ve Merv'i ziyareti.

1833 - İranlıların Herat'ı almak için yaptıklan başarısız teşebbüs.

1833 - Rusların Azerbaycan'a göçmen yerleştirmesi.

1834 - Rusların, Hazar'ın doğu sahillerine çıkışı.

1834 - Rusların Buhâra'ya bir elçilik heyeti göndermeleri ve Nusrullah Han'ı Hokand ve Hîve Hanlıklanna karşı kışkırtması.

1835 - Türkmenlerin Merv bölgesine yerleşmesi.

1837 - Rusların teşviki ve yardımı ile İranlıların Herat'ı kuşatması.

1837 - A. Bumes'in Afganistan'a elçi olarak gönderilmesi.

1837 - Rusların Vitkieviç'i Kâbil'e Bumes'in ardından göndermesi.

1838 - İngilizler Albay Satoddart'ı Buhâra'ya elçi olarak gönderirler.

1838 - İngilizlerin Afganistan'ı işgale başlamaları.

1839 - Rusların, General Provski kumandasında gönderdikleri bir ordu ile Hîve Hanlığını işgale kalkışması ve başarısızlığa uğraması.

1840 - Dost Muhammed Han'ın İngilizlere yenilmesi.

1840 - İngilizler, Rusya ile Hîve arasındaki gerginliği gidermek için Yüzbaşı Abbot, Şhakespear ve Conolly'yi Hîve'ye gönderirler.

1840 - Hîve Hanı Allah-Kulu Han, Kutbeddin Efendi isminde bir elçisini İstanbul'a göndererek Rusların ülkesine yaptığı tecâvüzü def etmesi için yardım istemesi.

1841 - İngilizler, Hîve, Hokand ve Buhâra arasındaki ihtilâflan halletmek ve aralarında bir ittifak kurdurmak ümidiyle yüzbaşı Conolly'i bu ülkelere gönderir.

1841 - Nasrullah Han, Albay Stoddart ile Yüzbaşı Conolly'i câsus diye hapsettirir, bir müddet sonra da Osmanlı hükümetinin ricasına rağmen onlan idam ettirir.

1842 - İngilizlerin Afganistan'dan mağlûp bir şekilde geri çekilmeleri.

1842 - Nasrullah Han'ın komşusu Hokand Hanlığına âniden hücumu ve hükümdar Muhammed Ali Han'ı ve ulemayı katlettirmesi.

1843 - İngilizlerin İran'daki konsolosları Taylor-Thomson'un Hîve'yi ziyareti.

1844 - Hudayar Han'ın Hokand tahtına çıkışı, ve Nusrullah Han'ın Hokand'a tecavüzünü Osmanlı devletine şikâyet edişi.

1847 - Hîve hükümdarı Muhammed Emîn, İstanbul'a gönderdiği ile Rus tecavüzlerine karşı Osmanlı hükümetinden yardım talep etmesi.

1848 - Ruslar Aral gölü sahillerinde bir deniz üssü kurarlar, ve Hîve arazisine tecavüze başlarlar.

1855 - Türkmenlerin Hîve ordusunu üst üste iki muharebede yenmesi.

1858 - Rus hükümeti, Kırım mağlûbiyetinden sonra Türkistan cihetinde istilâlara girişmek maksadiyle, Albay Ignatiyev'i Hîve ve Buhâra'ya gönderir. İgnatiyev, Türkistan devletlerinin nasıl işgal edileceğini gösteren bir raporu hükümetine takdim eder.

1859 - Rusların Hazar'ın Doğu sahillerini işgali.

1860 - Nasrullah Han'ın ölümü ve yerine Muzaffereddin'in Buhâra tahtına çıkışı.

1860 - Türkmenlerin İranlıları kat'î yenilgiye uğratması.

1861 - Rusya'da sertliğin kaldırılması ve sertlikten kurtulan Rus köylülerinin Türkistan cephesinde işgal edilen Kazakistan bozkırlarına yerleştirilmeye başlanması.

1861 - İranlıların Türkmenlere karşı giriştiği seferden mağlûp olarak dönmeleri ve müstakil Türkmenistan'ın kuruluşu.

1863 - Dost Muhammed Han'ın vefatı, Şîr Ali Han'ın Afgan Emiri oluşu.

1864 - Rus Hâriciye Vekili Gorçakov'un, Rusya'nın Türkistan cihetinde yapacağı istîlâları mazur göstermeye çalışan meşhur deklârasyonunu açıklaması.

1864 - Hokand Hanlığına ait Evliya-ata, Türkistan ve Çimkent kalelerinin Ruslar tarafından işgal edilmesi ve böylece Rusya'nın Hokand'a harp ilân etmesi.

1865 - Âlim-Kul kumandasındaki Hokand ordusunun Ruslara yenilmesi ve Taşkent'in Rus işgaline uğraması.

1865 - Hokand Hanı Seyyid Sultan'ın askerî yardım için Seyyid Yakub Han Töre'yi İstanbul'a göndermesi.

1865 - Buhâra Emîri Muzaffereddin'in Taşkent'in işgalini protesto için Rus Çan nezdinde gönderdiği elçisini Rus işgal kuvvetlerinin tutuklaması.

1866 - Buhâra ordusuna hücum eden Rus kuvvetlerinin bozularak geri çekilmesi ve işgal kuvvetleri kumandanı Çemyayev'in geri alınması ve yerine Romanovski'nin tâyin edilmesi.

1866 - Romanovski kumandasındaki Rus kuvvetlerinin Buhâra ordusuna yeniden saldırması ve galip gelmesi.

1866 - Rus saldırılarının devam etmesi üzerine Buhâra Emîri Muzaffereddin'in, Muhammed Parsa Efendi'yi acele olarak yardım için İstanbul'a göndermesi.

1867 - Rus hükûmeti'nin, Türkistan'da işgal edilen bölgeleri içine alan bir "Türkistan Genel Vâliliği" kurduğunu ve vâliliğe de General Von Kaufman'ı getirdiğini açıklaması.

1868 - Kaufman kumandasındaki Rus kuvvetlerinin Buhâra ordusuna yeniden saldırması ve kat'î zafer kazanması, Buhâra'yı mecburî bir sulha zorlaması, ağır tazminat istemesi.

1869 - Rusların Türkmen topraklarını işgale başlaması.

1873 - Rusların Hîve Hanlığına hücum ile işgal etmesi, ve şehri müdafaa eden Yamud Türkmenlerini katletmesi.

1873 - Kâşgar Emîri Yakub Han'ın Osmanlı devletine başvurarak silâh ve askerî yardım istemesi.

1874 - Osmanlı hükümetinin Kâşgar Emîrinin ricasını yerine getirmesi, ve Yakub Han'ın Osmanlı hâkimiyetine girdiğini bildirmesi.

1874 - Rumların Hazar Ötesi Vâliliğini kurması.

1877 - Yakub Han'ın aniden ölmesi ve oğulları arasında taht kavgasının çıkması ve bunu fırsat bilen Çinlilerin ülkeyi işgal etmeleri.

1877 - Osmanlı hükûmeti'nin, 1877-78 Osmanlı-Rus harbinin başlaması üzerine Ahmed Hulûsi Efendi'yi fevkalâdeden elçi olarak Afgan Emîri Şîr Ali Han'a göndermesi ve Afganistan'ın Türkistan cephesinden Rusya'ya karşı harp ilân etmesini istemesi.

1878 - Türkmen lideri Kuşhid Han'ın vefatı ve yerine Nur Verdi Han'ın seçilmesi.

1879 - Türkmenlerin Rusları Gök-Tepe'de yenmesi.

1881 - Rusların Türkmenleri Gök-Tepe'de katletmesi ve batı Türkmenistan'ın işgali.

1884 - Merv Bölgesinin Rus kontrolüne geçmesi.

1890 - Rus sömürüsüne karşı Azerbaycan Türklerinin isyanı ve Kaçak hareketi.

DİZİN

A

Abaza, 31, 173
Abdullah Han, 8, 9, 70, 133
Abdülaziz, 10, 11, 121, 123
Abdülhamid, 22, 30, 129, 172
Abdülmümin Han, 9, 28
Afganistan,, 50, 75, 191
Afşar Türkmenleri, 150
Ağa Muhammed Han, 152, 155
Ahmed, 6, 15, 17, 19, 130, 131, 132
Ahund Molla İvaz, 18
Akmescid, 2, 44, 70, 76, 96, 118
Alemdar Mehmed Said Ağa, 23, 25, 26
Ali Kâzım Bey, 122
Ali Said Paşa, 122
Amerika Birleşik Devletleri, 75, 76, 113
Amu-Derya, 72, 115
Anadolu, 3, 5, 40, 147, 148, 149
Andican, 2
Aral Gölü, 2
Aras Nehri, 156
Astrahan, 3, 7, 8, 48, 135, 149
Asya, 1, 3, 4, 8, 33, 68, 69, 74, 75, 76, 119, 121, 123, 131, 133, 138, 140, 141, 147, 156, 160, 163, 191
Aşkabad, 135, 143, 144, 145, 146
Aşurada, 135
Ata Murad Bey, 71
Avrupa, 3, 21, 22, 55, 65, 66, 67, 140, 161
Avusturya, 7, 12, 21, 30, 32
Ayçuvak, 46
Azerbaycan, 1, 3, 4, 132, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158

B

Bağdat, 10
Balasagun, 2
Balkan Körfezi, 135
Balkanlar, 130
Bami, 142
Basra, 30, 172
Batum, 67
Bedahşan, 37, 60
Bedencent, 55
Beg-Kulu, 128
Belh, 25, 37, 60, 64, 166
Bendesen, 139
Beşbalık, 2
Bombay, 83, 123
Buchanan, 74, 95
Buhara, 1, 17, 99, 176
Buzurg Han, 118

C

Cafer Kulu Han, 154
Cantora, 46
Cengiz, 28
Cevdet Paşa, 32, 150
Cezayir, 40, 75, 76
Cumgal, 74

Ç

Çağrı, 132
Çaldıran, 5, 148
Çarha, 55

Çerhob, 23
Çerkeş, 31, 122
Çerkeş Yusuf Bey, 122
Çırçık Irmağı, 79
Çimkent, 78, 79, 84, 96, 116, 118
Çin, 1, 2, 23, 43, 45, 53, 54, 57, 59, 60, 73, 77, 78, 94, 116, 117, 120, 125, 126, 127, 128, 129, 186, 190
Çin-i Maçin, 23, 54, 57
Çizak, 2, 88, 89, 95, 96, 98, 99

D

Dağıstan, 31
Davud Paşa, 38
Delkan, 59
Deşt-i Alay, 56
Deşt-i Kebir, 25, 30, 31
Deşt-i Kıpçak, 16, 55, 59
Devlet-i Aliyye, 104
Divancı, 127
Doğu Türkistan, 1, 2, 53, 77, 116, 117, 118, 120, 125, 126, 127, 128, 129
Don-Volga, 7, 33, 190
Döngenler, 118
Duğlab, 37

E

Ermeni, 33, 67, 138, 152, 155, 157
Esseyyid Gazi Han, 24, 25

F

Fatih Sultan Mehmed, 4
Fergane, 56, 59, 60, 84
Feridun Bey, 4, 5, 6, 7, 8, 11
Fransa, 21, 66, 75, 76
Fraser-Tytler, 48

G

Gaib Muhammed Han, 13, 14
Gasford, 73
Gaspıralı İsmail Bey, 158
General Çernyayev, 78, 79, 87, 88, 89
Golovaçov, 111, 113
Gorçakov, 75, 76, 86, 95, 110
Göktepe, 137, 138, 139, 140, 141, 142
Gülcemal Hanım, 146
Gülek-Endaz, 97
Gülistan Andlaşması, 34, 156
Güney Azerbaycan, 148, 154, 158
Gürcistan, 34, 152, 155
Gürcü, 33, 150, 152, 154
Gürcüler, 152

H

Hacı Muhammed Bedî, 29, 170
Hak-Kulu, 53, 127, 128
Halife, 29, 40, 41, 63, 81, 97, 98, 106, 124, 130, 131
Halil Paşa, 110, 111
Hamza Mirza, 134
Hârezm, 2, 5, 18, 19, 35, 36, 37, 38, 60, 62, 63, 64
Haydar Şah, 36, 37, 38, 42, 44
Hazar Denizi, 134, 138, 148, 149
Henderson, 120
Herat, 25, 47, 48, 50
Hıtay, 42
Hicaz, 101
Hindistan, 2, 3, 6, 10, 11, 37, 47, 48, 49, 50, 55, 75, 76, 79, 83, 84, 85, 90, 91, 92, 93, 95, 101, 110, 116, 119, 120, 123, 126, 128, 130, 149, 163
Hisar, 2, 60
Hive, 1, 33
Hoca İvaz Muhammed, 17
Hocaeli, 112
Hocalar, 44, 53

Hocent, 60, 79, 80, 84, 89, 97, 98
Hokand, 1, 2, 15, 20, 31, 33, 35, 37, 42, 43, 44, 45, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 69, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 85, 87, 90, 92, 94, 99, 100, 108, 109, 110, 115, 116, 117, 118, 119, 121, 135, 136, 138, 160
Hollanda, 75
Horasan, 1, 6, 8, 9, 45, 132, 134
Hoten, 2, 42, 55, 128
Howorth, 7, 10, 11, 15, 22, 44, 52, 53, 54, 58, 69, 70, 77, 133

I

Irak, 28
Irgız, 70

İ

İngilizler, 48, 49, 50, 52, 110, 111, 116, 119, 120, 127
İran, 3, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 18, 19, 20, 23, 27, 33, 34, 35, 37, 44, 47, 48, 50, 53, 67, 80, 85, 114, 131, 132, 133, 135, 140, 147, 148, 149, 150, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 162, 170
İskenderiye, 83
İslam, 147, 153
İsmail Hakkı, 122
İstanbul, 1, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 18, 22, 29, 30, 31, 35, 36, 37, 38, 42, 44, 45, 49, 50, 54, 58, 59, 61, 62, 64, 66, 69, 75, 80, 81, 84, 89, 91, 92, 93, 94, 96, 98, 100, 102, 104, 110, 116, 123, 124, 126, 128, 129, 130, 137, 138, 140, 147, 148, 150, 151, 154, 155, 157, 158, 159, 161, 187, 188, 190, 191
İsvicab, 59
İş Muhammed, 36
İzgent, 140

J

J. Abbott, 48
John Russell, 85

K

Kaçar Hanedanı, 155
Kafkasya, 7, 66, 109
Kalmuk, 12, 13, 15, 17, 33, 45, 46
Kanat Şah, 77
Karabağ Hanlığı, 155
Karakalpaklar, 70, 132
Kaşgar, 117, 119
Kaşka, 2
Katta-Kurgan, 99
Kazakistan, 1, 2, 3, 12, 33, 46, 70, 135
Kazaklar, 16, 28, 45, 46, 69, 109, 132
Kazalinsk, 65
Kazan, 3, 135
Kazgan, 37, 38, 42
Kenasarı Han, 62, 65, 78
Kerki, 2
Kıpçaklar, 69
Kırgızlar, 69, 132
Kırım, 3, 7, 12, 13, 21, 22, 23, 32, 33, 66, 67, 129, 135, 150, 151, 152, 190
Kırım Harbi, 3, 66, 67, 129, 135
Kızıl Avrat, 137
Kızıl-Su (Krasnovodsk), 135
Kongrad, 2
Korala, 127, 128
Kossaklar, 113, 114
Krijanovskiy, 79, 86, 87, 88, 89, 94
Kuba Hanlığı, 153
Kuca, 119

Kudüs, 66
Kunduz, 60
Kurama, 117
Kuzey Azerbaycan, 158
Küçük Kaynarca Andlaşması, 21, 23

L

Leh, 21
Lehistan, 21
Lenkeran Hanlığı, 154, 156
Loftus, 110
Londra, 6, 13, 21, 33, 34, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 65, 67, 69, 74, 75, 80, 84, 89, 90, 91, 94, 99, 110, 111, 112, 117, 118, 120, 126, 127, 128, 129, 156, 187, 188, 189, 190, 191

M

Macaristan, 147
Mac-Gahan, 113
Mahdum Kulu Han, 143
Mahmud, 35, 58
Malla Bey, 76
Manas, 127
Mangan, 60
Mangışlak, 48, 132
Mangıt, 60
Margilan, 2
Mâverâünnehir, 26, 28, 36, 37, 60, 132, 166, 169
Meclis-i Mahsus, 43, 81, 93, 94, 98, 100, 102, 103, 104, 124, 185
Mehdi Kulu Han, 155
Mehmed Ali Paşa, 66
Mehmed Yusuf Bey, 122
Mekke, 7, 118
Mert, 94, 97
Merv, 2, 5, 37, 47, 69, 133, 138, 139, 140, 146
Meşhed, 8
Mısır, 28, 83
Mirza Molla İsa Mirza-Başı, 129
Mirza Muhammed Fazıl, 38
Mirza Muhammed Yusuf, 36, 37, 38
Mirza-Aziz Bey, 72
Moğol, 1, 4, 12, 132, 147
Molla Kara, 135
Moskova, 74, 89, 132, 140, 151, 188
Muhammed Ali Han, 53, 54, 59
Muhammed Bahadır İlbars Han, 18
Muhammed Bedî, 26, 27, 29, 30, 166, 169, 172
Muhammed Emin Han, 56, 62, 69, 133
Murad Şah, 60
Muzaffereddin, 77, 78, 80, 86, 87, 88, 89, 91, 92, 93, 96, 98

N

Napolyon, 34, 152
Nasrullah Han, 35, 52, 53, 58, 60, 61, 64, 69, 70, 72, 76, 87
Necmeddin Hoca, 87
Nur Muhammed, 79, 117
Nur Verdi Han, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 146

O

Ora-tepe, 79
Oraz Han, 133
Oraz Kalesi, 133
Orenburg, 33, 45, 46, 49, 65, 70, 71, 73, 79, 87, 88, 89, 94, 95, 97, 109
Orta Asya, 3, 1, 3, 7, 20, 65, 68, 69, 73, 74, 75, 76, 90, 95, 117, 118, 119, 121, 123, 129, 130, 132, 140, 141, 147, 149, 157, 160, 163, 164
Orta-Doğu, 2, 65, 66, 67

Osmanlı, 1, 3, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 49, 52, 54, 57, 58, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 74, 77, 79, 80, 81, 82, 90, 92, 94, 98, 100, 103, 104, 106, 107, 111, 116, 117, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 129, 130, 131, 132, 133, 137, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 159, 160, 161, 162, 185, 186, 187, 190, 191
Osmanlı Devleti, 1, 3, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 11, 12, 20, 21, 23, 35, 101, 106, 107, 116, 117, 120, 121, 122, 123, 129, 130, 131, 132, 133, 147, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 159, 161, 162
Osmanlı-Rus Harbi, 137

Ö

Ömer Han, 42, 44, 51, 53
Ömer Paşa, 67
Örfî Efendi, 55, 56
Özbek Tekkesi, 61, 64, 100

P

Pamir, 2, 60
Pekin, 73, 125, 126, 127, 128
Petersburg, 65, 69, 74, 80, 87, 88, 94, 95, 96, 109, 110, 111, 113, 126, 134, 135, 136, 140, 141, 161, 185, 186, 187, 188, 189
Pişkent, 117

R

Rahîm-Kulu Han, 62
Reis Bey, 35
Revan Hanlığı, 156
Rusya, 1, 3, 1, 2, 3, 8, 14, 21, 23, 25, 26, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 39, 40, 43, 44, 45, 48, 50, 53, 54, 60, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 78, 81, 84, 85, 86, 89, 92, 94, 96, 98, 99, 100, 105, 108, 109, 110, 111, 115, 116, 120, 121, 125, 126, 129, 130, 131, 140, 141, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 169, 175, 176, 186, 190, 191

S

Selçuklular, 147
Semerkand, 2, 60, 99, 166
Semireçye, 95
Seyyid Han Kudbeddin Hoca, 63
Seyyid Muhammed Han, 70, 108
Seyyid Paşa, 122
Seyyid Sultan Han, 77, 80
Sibirya, 70, 73
Sir-Derya, 2, 45, 60, 65, 88, 95, 96
Sultan Kenasarı Han, 46
Sultan Mahmud Han, 59
Sultan Sadık Bey, 78
Süleyman Paşa, 27, 30, 172
Sünnî, 4, 5, 28, 131, 148, 149

Ş

Şah İsmail, 4, 5, 147, 148
Şah Murad, 22, 25, 77
Şam, 28
Şeki Hanlığı, 154
Şeyh Cüneyd, 147
Şeyh Nizameddin, 117
Şeyh Süleyman Efendi, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 175
Şîr Ali Han, 130
Şîr-Gazi, 46

Şirvan, 9, 10, 150, 153, 155

T

Tahran, 47, 133, 146
Tahsin Efendi, 40
Tahtasun, 127
Taş Avrat, 135
Taşkent, 2, 44, 59, 60, 76, 78, 79, 80, 81, 85, 86, 87, 90, 94, 96, 100, 111, 117, 118
Tatar, 33
Tebriz, 47, 148
Tecend Kalesi, 133
Teke Türkmenleri, 132
Tercüman-ı Hakikat, 138, 140
Tıkma Serdar, 135, 142, 143, 145
Tiflis, 141, 152
Timurlular, 132, 147
Toprak-Kurgan, 96
Tuğrul, 132
Turfan, 2, 119, 127
Turgay, 65, 70
Türkistan, 1, 3, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 29, 31, 33, 34, 35, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 59, 60, 61, 62, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 82, 84, 85, 86, 89, 92, 94, 95, 96, 100, 108, 109, 115, 116, 118, 121, 125, 126, 129, 130, 134, 135, 136, 138, 140, 142, 146, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 168, 186, 189, 190, 191
Türkistan Hanlıkları, 1, 3, 2, 3, 7, 33, 34, 48, 69, 73, 74, 75, 76, 77, 85, 86, 108, 116, 125, 129, 134, 159, 160, 161, 162, 163, 190
Türkiye, 3, 7, 66, 67, 100, 107, 125, 137, 149, 157, 158, 190
Türkmen Cumhuriyeti, 76, 99, 138
Türkmençay, 34, 156

U

Ural, 47
Urgut, 99
Urumçi, 2, 127

Ü

Ürgenç, 2, 60
Üst-Yurt, 49

V

Vambery, 54, 77
Volga, 7, 149

W

Wade, 126, 127

Y

Yakub Bey, 1, 71, 77, 82, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 123
Yamud Türkmenleri, 70, 71, 108, 112, 114, 136
Yar Muhammed Han, 140
Yarkent, 2, 60, 118
Yaş Andlaşması, 32
Yemişçi Haşan Paşa, 9
Yengi Kale, 142
Yeni-Kurgan, 97
Yesi, 2, 84, 96
Yunan, 34, 65

Z

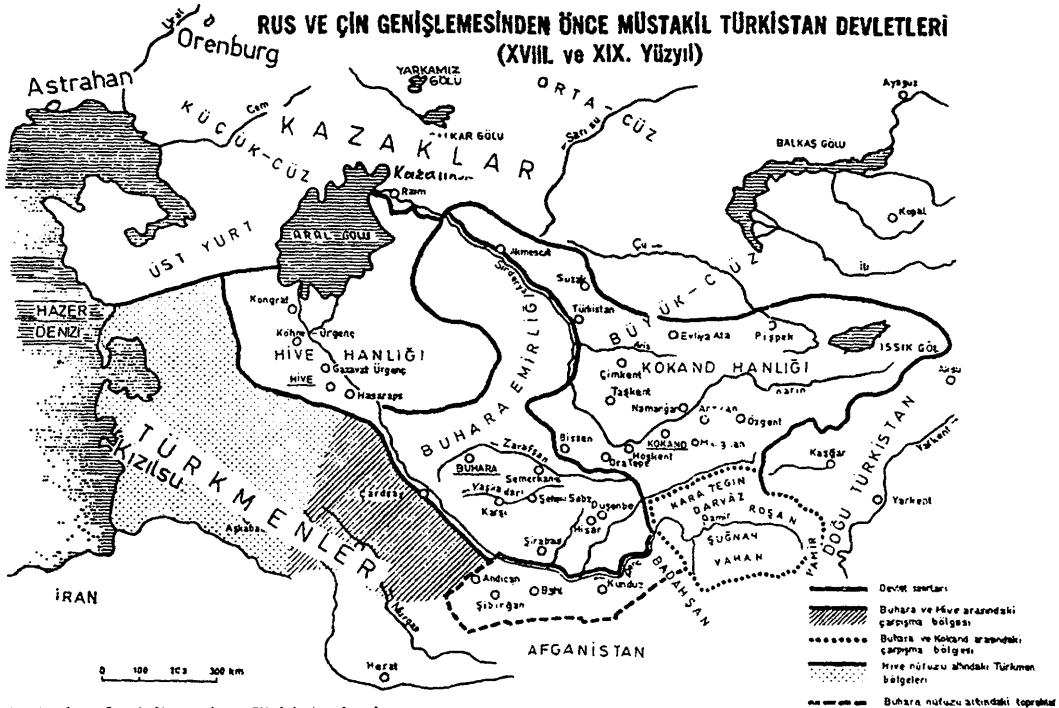
Zirebulak, 99



Buhâra Emîri Muzaffereddin, 1860-1885
S. Becker'in Russia's Protectorates in Central Asia adlı eserinden alınmıştır.



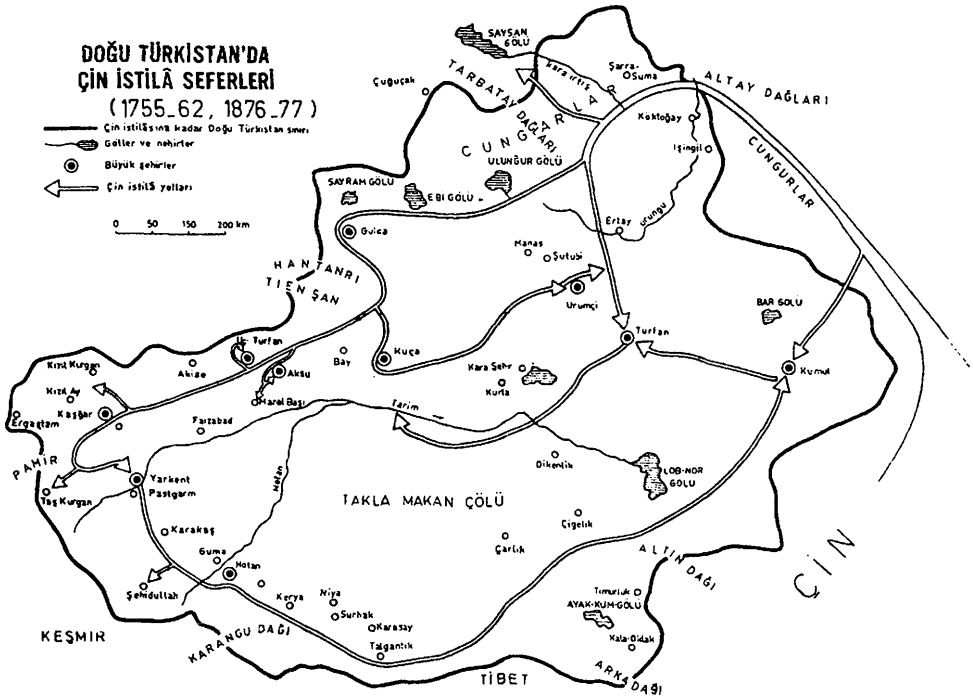
Hîve Hanı Muhammed Gaib, 1864-1910
S. Becker'in Russia's Protectorates in Central Asia adlı eserinden alınmıştır.



Haritalar, Dr.B.Hayat'ın Türkistan'ından alınıp geliştirilmiştir.

TÜRKİSTAN'A KARŞI RUS SALDIRI YOLLARI
(XVIII. Yüzyılın Başında Kuzey'de — XIX. Yüzyılın Sonunda Güney'de)




DOĞU TÜRKİSTAN'DA
ÇİN İSTİLÂ SEFERLERİ
(1755_62, 1876_77)
Çin istilâsına kadar Doğu Türkistan sınırı
Göller ve nehirler
Büyük şehirler
Çin istilâ yolları
0 50 150 200 km
SAYSAN GÖLÜ
Çuğuçak
TARBATAY DAĞLARI
Kara irtiş
Şarca-Suma
ALTAY DAĞLARI
Kokloğay
İşingil
CUNGURLAR
CUNGAR
ULUNGUR GÖLÜ
SAYRAM GÖLÜ
EBI GÖLÜ
Ertay Uvungu
Gulca
Manas
Şutubi
HAN TANRI
TIEN ŞAN
Urumçi
BAR GÖLU
Turfan
Kuça
Bay
Kara Şehr
Kurla
Kumul
Kızıl Kurgan
Akdoe
Aksu
Kızıl Ay
Kaşgar
Ergaştam
Ortarel Başı
Tarim
Farzabad
PAMİR
Yarkent
Pastgarm
Yaş Kurgan
Karakaş
Guma
Hotan
Şehidullah
Keriya
Niya
Surhak
Karasay
Talgantık
KEŞMIR
KARANGU DAĞI
TİBET
ARKA DAĞI
TAKLA MAKAN ÇÖLÜ
Dikenlik
LOB-NOR GÖLU
Çigelik
Çarlık
ALTIN DAĞI
Timuriuk
AYAK-KUM-GÖLU
Kala-Oldak
ÇİN

RUSYA VE ÇİN HAKİMİYETİ ALTINDAKİ TÜRKİSTAN'DA İDARİ TAKSİMAT

